

rousseau

523

rousseau
confesiuni

★★★

visările unui hoinar singuratic

NOI REEDITĂRI ALE VECHILOR
NUMERE ÎN
«BIBLIOTECA PENTRU TOȚI»

(aprilie-iulie 1969)

24-24 bis	C. Hogaș	—	Pe drumuri de munte * Amintiri , 2 vol.
414-417	H. Fielding	—	Tom Jones , roman, 4 vol.
53-54	G. Călinescu	—	Enigma Otiliei , roman, 2 vol.
329	A. Dumas (fiul)	—	Dama cu camelii , roman
117	Ed. Rostand	—	Cyrano de Bergerac , comedie eroică
325-326	R. Kipling	—	Cartea junglei * A doua carte a junglei , 2 vol.
6	I. Creangă	—	Amintiri, povești, povestiri
300	Guy de Maupassant	—	Bel-Ami , roman
147	Abatele Prévost	—	Manon Lescaut , roman
136-140	V. Hugo	—	Mizerabilii , roman, 5 vol.
400	J. Swift	—	Călătoriile lui Gulliver
103	M. Sadoveanu	—	Venea o moară pe Siret , roman
115-116	Ch. Dickens	—	Marile speranțe , roman, 2 vol.

rousseau

ediția pentru literatură

I-II-III, Lei 15

Ilustrația copertei : *D. Ionescu*

Jean-jacques rousseau

confesiuni

★ ★ ★

TRADUCERE DE
PERICLE MARTINESCU

•

**.visările unui hoinar
singuratic**

TRADUCERE DE
MIHAI ȘORA

1969

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU
Confessions
Tome III
Librairie Plon, Paris

JEAN-JACQUES ROUSSEAU
Les rêveries du promeneur solitaire
Ed. Garnier, Paris, 1960

PARTEA A DOUA

(Urmare)

Cartea a zecea

(1758—1759)

Forța de necrezut pe care o agitație trecătoare mi-o dăduse ca să pot părăsi Hermitage-ul se istovi de îndată ce plecai de acolo. Abia apucaî să mă instalez în noua locuință¹, că dese și acute atacuri ale retențiunilor mele se complicară cu ivirea unei boli ce mă chinuia de cîtva timp, fără să știu că era vorba de așa ceva. Devenii în curînd pradă celor mai crunte încercări. Doctorul Thierry, vechiul meu prieten, veni să mă vadă și-mi deschise ochii asupra stării în care mă aflam. Sondele, tije, bandaje, toată aparatura infirmităților vîrstei îngrămădită în jurul meu mă făcură să simt cu asprime că inima nu mai e tînără și teafără cînd trupul a încetat de a fi. Vara nu mă îndrăveni de loc, și am petrecut tot anul 1758 într-o stare de depresiune ce mă făcu să cred că am ajuns la capătul sorocului meu. Vedeam cum sfîrșitul se apropia cu un fel de zorire. Trezit din nălucirile prieteniei, desprins de tot ceea ce mă făcuse să iubesc viața, nu mai găseam în ea nimic care să mi-o poată înfățișa plăcută : nu mai vedeam în ea decît dureri și necazuri ce mă împiedicau să mă bucur de mine.

¹ La Montmorency-Montlouis (n.t.).

Năzuiam spre clipa cînd să fiu liber și să scap de dușmanii mei. Dar să reluăm firul întîmplărilor.

Se părea că retragerea mea la Montmorency o surprinsese pe doamna d'Epinaÿ; într-adevăr, ea nu se așteptase la una ca asta. Trista mea stare, asprimea iernii, părăsirea generală în care mă găseam, totul îi înclina să creadă, pe Grimm și pe dînsa, că, împingîndu-mă pînă la marginea răbdării, mă vor sili să cer ajutor și să mă coboare pînă la ultima înjosire, spre a fi lăsat în adăpostul din care onoarea îmi poruncează să plec. M-am mutat atît de repede, că nu mai avură timp să prevină faptul, și nu le mai rămase decît să mi-o plătească cu aceeași măsură, și să sfîrșească prin a mă distruge sau a încerca să mă întoarcă din drum. Grimm alege prima soluție, dar cred că doamna d'Epinaÿ ar fi preferat-o pe cealaltă; și bănuiesc asta din răspunsul ei la ultima mea scrisoare, unde îndulci mult tonul pe care-l luase în cele de mai înainte și unde părea să deschidă porțița spre o reîmpăcare. Lunga întîrziere a acestui răspuns, pe care mă făcu să-l aștept o lună întreagă, arată limpede încurcătura în care se găsea de a-i da o întorsătură convenabilă, precum și deliberările ce-l precedaseră. Nu putea să meargă mai departe fără a-și călca mîndria; dar după scrisorile sale de mai înainte și după plecarea mea pripită din casa ei, nu se putea să nu se observe grija ce-o avu de a nu lăsa să se strecoare în această scrisoare nici un cuvînt supărător. O transcriu în întregime, ca oricine să judece. (Pachetul B, nr. 23).

Geneva, 17 ianuarie 1758

N-am primit scrisoarea dumneavoastră, din 17 decembrie, domnule, decît ieri. Mi-a fost trimisă într-o ladă cu diferite lucruri, care în tot acest timp a fost pe drum. N-am să răspund decît la nota de la sfîrșit; cît despre scrisoare, n-o înțeleg prea bine, și

dacă am ajuns în situația de a ne explica, aş vrea să pun tot ceea ce s-a întâmplat pe seama unei neînțelegeri. Revii la notă. Vă puteți aminti, domnule, că noi am stabilit ca simbria grădinarului de la Hermitage să treacă prin mâinile dumneavoastră, spre a-l face să simtă mai îndeaproape că depinde de dumneavoastră și spre a nu mai da loc la scene caraghioase și neobrazate ca acelea iscate de înaintașul lui. Dovada este că simbria lui pentru primele trimestre v-a fost înmînată, și că mă înțelesesem cu dumneavoastră, cîteva zile înainte de plecarea mea, de a vă înapoia banii ce-i veți da ca avansuri. Știu că la început v-ați opus ; dar vă rugasem eu să faceți aceste avansuri ; era firesc să mă achit, și asupra acestui lucru eram înțeleși. Cabouet mi-a adus la cunoștință că n-ați vrut să primiți acești bani. Este desigur o încurcătură la mijloc. Am dat ordin să vă fie restituiți și nu văd pentru ce ați vroi să-mi plătiți grădinarul, în ciuda a ceea ce am convenit împreună, și chiar pe deasupra termenului cît ați stat la Hermitage. Socot deci, domnule, că amintindu-vă tot ceea ce am onoarea de a vă spune, nu veți refuza de a fi răsplătit pentru avansul pe care ați avut bunăvoința de a-l face pentru mine.

După toate cele întîmplate, nemaiputînd avea încredere în doamna d'Epinay, n-am mai vroit să reiau legătura cu ea ; n-am dat nici un răspuns acestei scrisori și corespondența noastră s-a încheiat aici. Văzînd hătărîrea mea, și-o luă și dînsa pe a ei, și intrînd în planurile lui Grimm și ale clanului holbachic, își uni eforturile cu ale lor spre a mă da la fund. În timp ce ei unelteau la Paris, dînsa uneltea la Geneva. Grimm, care mai pe urmă se duse s-o întîlnească acolo, sfîrși ceea ce începuse ea. Tronchin¹, pe care nu le fu greu

¹ Medicul genevez Théodore Tronchin, despre care a mai fost vorba (n.t.).

să-l câştige de partea lor, îl secondă fără abatere şi deveni cel mai furios prigonitor al meu, fără să fi avut cel mai mic motiv de a se plînge de mine, ca şi Grimm. Toţi trei înţelesi, răspîndiră pe ascuns în Geneva sămînţa ce avea să încolţească acolo patru ani mai tîrziu.

Avură mai mult de furcă la Paris, unde eu eram mai cunoscut şi unde inimile, mai puţin aplecate către ură, nu se lăsară atît de uşor cucerite. Spre a da loviturile cu mai multă iscusinţă, începură prin a trîncăni că eu eram cel care-i părăsise. (Vezi scrisoarea lui Deleyre, pachetul B, nr. 30.) De aici, prefăcîndu-se că-mi sînt încă prieteni, îşi împrăstiau cu dibăcie învinuirile răutăcioase, transformîndu-le în plîngerii despre nedreptatea prietenului lor. Asta făcu că, mai puţin puşi în gardă, mulţi erau îndemnaţi să-i asculte şi să mă ponegrească. Învinuirile surde de trădare şi nerecunoştinţă erau exprimate cu mai multă precauţie şi prin aceasta cu mai mult efect. Ştiam că-mi aruncă în cap mîrşăvii cumplite, fără să pot înţelege pe ce anume le întemeiau. Tot ceea ce am putut să deduc din vuietul public fu că el se reducea la aceste patru crime capitale : 1) retragerea mea de la ţară ; 2) dragostea mea pentru doamna d'Houdetot ; 3) refuzul de a o însoţi la Geneva pe doamna d'Epinay ; 4) plecarea de la Hermitage. Dacă au mai adăugat la acestea şi alte bîrfeli, luară măsuri atît de mari, că-mi fu absolut cu neputinţă să aflu vreodată în ce constau ele.

Aşadar, aici cred că pot fixa stabilirea unui sistem adoptat de atunci de către cei care dispun de mine cu un progres şi un succes atît de rapide, încît faptul ar părea uluitor pentru cine nu ar şti cu cîtă uşurinţă se leagă între ele toate cele ce dau apă la moară răutăţii omeneşti. Trebuie să încerc a explica în puţine cuvinte ceea ce acest obscur şi profund sistem are mai vizibil în ochii mei.

Avînd acum un nume celebru și fiind cunoscut în toată Europa, îmi păstrasem totuși felul simplu de a trăi de la început. Dezgustul aprig pentru tot ceea ce se numește partidă, grupă, cabală, mă menținuse liber, independent, fără alt lanț decît pasiunile inimii mele. Singur, străin, izolat, fără sprijin, fără familie, neținînd decît la principiile și la datoriile mele, urmam neclintit calea cea dreaptă, nelingușind, nepărtinind pe nimeni în dauna dreptății și a adevărului. În plus, retras de doi ani în singurătate, fără să primesc vești, fără să fiu ținut la curent cu ce se întîmplă în lume, nici informat, nici curios de nimic, trăiam la patru leghe de Paris, tot așa de despărțit de această capitală, prin propria mea nepăsare, ca și cum m-aș fi aflat peste mări în insula Tinian.

Grimm, Diderot, d'Holbach, dimpotrivă, în inima vălmășagului, trăiau în lumea cea mai de sus și-și împărțeau între ei aproape toate sferele. Ei puteau să se facă ascultați peste tot de oamenii mari, de oamenii de spirit, de literați, de magistrați, de femei. Se vede dar de la sine avantajul pe care această poziție îl da celor trei bărbați uniți împotriva unui al patrulea în situația în care mă găseam eu. E drept că Diderot și d'Holbach nu erau (cel puțin n-o puteam crede) în stare să pună la cale uneltiri mîrșave; unul nu avea atîta răutate¹, celălalt nu era atît de priceput; dar tocmai prin asta partida lor era mai bine legată. Grimm ticluia singur în capul lui planul și nu le arăta celorlalți doi decît ceea ce ei aveau trebuință să vadă spre a trece la îndeplinire. Înriurirea ce-o avea asupra lor făcea această îndeplinire ușoară, iar rezultatul răspundea superiorității talentului său.

¹ „Mărturisesc că, de cînd am scris această carte, tot ceea ce întrevăd prin pînza misterelor ce mă înconjoară mă face să mă tem că nu l-am cunoscut îndeajuns pe Diderot.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

Tocmai prin acest talent deosebit, simțind folosul ce-l putea trage din pozițiile noastre respective, el făuri proiectul de a-mi distruge din temelie reputația și de a-mi crea una cu totul opusă, fără a-și trăda gândurile, începînd prin a ridica în jurul meu un zid de tenebre ce-mi fu cu neputință să-l străpung spre a da în vileag scopurile lui și spre a-l demasca.

Asemenea uneltire era grea, prin aceea că el trebuia să ascundă nedreptatea în ochii celor chemați să-i dea sprijinul. Trebuia să-i înșele pe oamenii cinstiți; trebuia să depărteze de mine toată lumea, să nu-mi lase nici un prieten, fie mare, fie mic. Mai mult încă, trebuia să nu lase să ajungă pînă la mine nici un cuvînt de adevăr. Dacă un singur om mărinimos ar fi venit să-mi spună : „Ești virtuos, dar iată cum ești tratat și iată în ce fel te judecă : ce-ai de zis?“ adevărul ar fi triumfat și Grimm ar fi fost pierdut. El știa asta, ca atare s-a călăuzit numai după inima lui și n-a prețuit oamenii decît după meritele lor. Îmi pare rău, pentru obrazul omenirii, că socoteala i-a mers din plin.

Pornind la aceste dedesubturi, pașii lui, spre a fi siguri, trebuiau să fie înceți. Sînt doisprezece ani de cînd își urmează planul, și partea cea mai grea e încă de făcut : să orbească pe toată lumea. Mai sînt ochi ce l-au privit mai îndeaproape decît nici nu gîndește el. Se teme de asta, și nu îndrăznește încă să-și dezvăluie planul la lumina zilei.¹ Dar a găsit destul de ușorul mijloc de a amesteca în asta puterea, și această putere dispune de mine. Bazat pe un astfel de sprijin, înaintează cu mai puține riscuri. Întrucît sateliții puterii nu se sinchisesc îndeobște de dreptate, și cu atît

¹ „De cînd am scris acestea, el a făcut pasul cu cel mai deplin și mai de necrezut succes. Cred că Tronchin este acela care i-a dat curajul și mijloacele necesare.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

mai vîrtos de sinceritate, el nu are a se mai teme de limbuția vreunui om de bine ; căci are mai ales nevoie ca eu să fiu înconjurat de bezne de nepătruns și complotul lui să-mi rămînă mereu ascuns, știind că ori cu cîtă artă își va fi împletit urzeala, nu-mi va putea înfrunta privirea. Marca lui dibăcie este de a părea că mă apără defăimîndu-mă, și, mai mult încă, de a da perfidiei înfățișarea generozității.

Am simțit primele efecte ale acestui sistem prin surdele acuzații ale coterici holbachice, fără a-mi sta în putință să știu nici să-mi dau seama în ce constau aceste acuzații. Deleyre îmi spunea în scrisorile lui că mi se aducea ca vină îmbufnările. Diderot îmi spunea mai pe ocolite același lucru, dar cînd intram în explicații cu unul și cu altul, totul se reducea la capetele de acuzație mai sus notate. Simțeam o răceală treptată în scrisorile doamnei d'Houdetot. Nu puteam să atribui această răceală lui Saint-Lambert, care continua să-mi scrie cu aceeași prietenie și chiar veni să mă vadă după întoarcerea lui. Nu puteam nici să spun că era din greșeala mea, deoarece ne despărțisem foarte mulțumiți unul de altul și nu se întîmplase nimic din partea mea, de atunci încoace, în afară de plecarea de la Hermitage, a cărei necesitate o înțelesc ea însăși. Nesciind deci de unde pornește această răceală, pe care ea n-o recunoștea, dar asupra căreia eu nu mă înșelam, totul mă neliniștea. Știam că dînsa o cruța foarte mult pe cumnata sa și pe Grimm, din pricina legăturilor cu Saint-Lambert, și mă temeam de uneltirile lor. Această frămîntare îmi redeschise rănile și aduse atîta furtună în corespondența mea, pînă la a o supăra cu totul. Întrevedeam mii de fapte crude, fără să văd nimic limpede. Mă aflu în situația cea mai greu de îndurat pentru un om a cărui imaginație se aprinde ușor. Dacă aș fi fost cu totul izolat, dacă n-aș fi știut nimic, aș fi devenit mai liniștit ; dar inima-mi ținea încă la

legăturile prin care dușmanii mei aveau atîta stăpînire asupra mea, iar slabele raze ce pătrundeau în refugiul meu nu făceau decît să mă ajute să văd răutatea misterelelor ce căutau să-mi fie ascunse.

Aș fi murit, fără nici o îndoială, sub povara acestui chin prea crud, prea greu de îndurat pentru firea mea deschisă și sinceră care, prin neputința de a-mi ascunde simțămintele, mă face să mă tem de cele ce-mi sînt ascunse, dacă, din fericire, nu s-ar fi ivit unele împrejurări destul de atrăgătoare pentru inima mea spre a crea o abatere salvatoare de la cele ce mă preocupau fără vrerea mea. În ultima vizită pe care mi-a făcut-o la Hermitage, Diderot îmi vorbise de articolul despre *Geneva*, pe care d'Alembert îl introdusese în *Enciclopedie*; el mă informase că acest articol avea ca scop, în înțelegere cu genevezii din clasa de sus, înființarea teatrului la Geneva; că măsurile în consecință fuseseră luate și că această înființare nu va întârzia să se înlăptuiască. Cum Diderot părea să găsească acest lucru foarte bun, cum nu se îndoia de succes, și cum aveam prea multe alte probleme de discutat cu el spre a mă opri asupra acestui articol, nu i-am spus nimic; dar indignat de toate aceste tertipuri de ameteire în patria mea, așteptam cu nerăbdare volumul din *Enciclopedie* unde era acel articol, spre a vedea dacă n-ar fi vreun mijloc de a da un răspuns care să poată împiedica această nefericită intenție. Am primit volumul la puțin timp după stabilirea mea la Mont-Louis, și am găsit că articolul era scris cu multă dibăcie și artă, vrednic de pana din care ieșise. Asta nu mă opri totuși de a vroii să-i răspund, și cu toată descurajarea în care mă aflam, cu toate necazurile și durerile bolii, cu toată asprimea iernii și neajunsurile din noua mea locuință, unde nu avusesem încă timp să mă orînduiesc, m-am pus pe lucru cu o rîvnă ce mă făcea să uit de orice.

În cursul unei ierni destul de friguroase, în luna februarie, și în starea descrisă mai sus, mă duceam și stăteam două ceasuri în fiecare dimineață, și tot atîta după-amiaza, într-un turn fără ferestre, ce se afla în fundul grădinii unde îmi aveam casa. Acest turn, înălțat la capătul unei alei ce urca, dădea spre valea și iazul din Montmorency, și-mi oferea, ca priveliște, modestul dar respectabilul castel Saint-Gratien, unde se retrăsese virtuosul Catinat¹. În acel turn, pe atunci înghețat, fără adăpost împotriva vîntului și a zăpezii și fără alt foc decît al inimii mele, am compus, în răstimp de trei săptămîni, *Scrisoarea către d'Alembert despre spectacole*. Aceasta este (căci *Julie* se afla abia la jumătate) prima dintre scrierile mele în care am găsit desfătare în muncă. Pînă atunci, indignarea virtuții îmi ținuse loc de Apolo²; de astă dată locul lui îl țineau căldura și bucuria sufletească. Nedreptățile la care nu fusesem decît spectator mă înfuriaseră; cele al căror obiect devenisem mă întristară, iar această tristețe fără venin nu era decît aceea a unei inimi prea iubitoare, prea duioasă, care, înșelată de cei pe care-i crezuse din aceeași plămadă cu ea, era silită să se afunde în ea însăși. Împovărat de tot ceea ce mi se întîmplase, încă sub impresia atîtor zbuciumări adînci, în inima mea se amesteca simțămîntul durerilor ei cu ideile cărora le dăduse naștere meditația asupra mea însumi; lucrarea purta pecetea acestui amestec. Fără să-mi dau seama, descriam în ea situația mea actuală: îl zugrăveam acolo pe Grimm, pe doamna d'Epinau, pe doamna d'Houdetot, pe Saint-Lambert, pe mine însumi. Cîte lacrimi pline de farmec n-am vărsat scri-

¹ Nicolas de Catinat (1637—1712), mareșal al Franței în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, autorul unor interesante *Memorii* (n.t.).

² Zeu în mitologia greacă și romană, protectorul artelor și al poeziei (n.t.).

înd-o ! Dar, vai, se simte cu prisosință în ea că dragostea, acea dragoste fatală de care făceam eforturi să mă vindec¹, nu-mi ieșise încă din inimă. La toate acestea se adăuga o înduioșare față de mine însumi, căci mă simțeam în pragul morții și credeam că-mi iau ultimul rămas bun de la public. Departe de a mă speria de moarte, o vedeam apropiindu-se cu bucurie, dar îmi părea rău să-i părăsesc pe semenii mei fără ca ei să fi înțeles tot ceea ce valoram, fără să fi știut cât aș fi meritat să fiu iubit de ei, dacă m-ar fi cunoscut mai mult. Iată cauzele ascunse ale tonului neobișnuit ce străbate această lucrare, și care se deosebește atât de profund de acela din precedentă².

Am corectat și am transcris pe curat această scrisoare, și mă pregăteam să o trimit la tipar, când, după o lungă tăcere, am primit una de la doamna d'Houdetot, care mă aruncă într-o mișnire nouă, cea mai ascuțită din câte îmi fusese dat să încerc. Ea îmi făcea cunoscut în această scrisoare (pachetul B, nr. 34) că dragostea mea pentru dînsa era cunoscută în tot Parisul ; că o împărtășisem unor oameni care o trîmbițaseră în lume ; că aceste zvonuri, ajungînd la amantul ei, erau să o coste viața ; că pînă la urmă el a iertat-o și că s-au împăcat ; dar că pentru el, cât și pentru ea însăși și pentru reputația sa, trebuia să rupă orice legătură cu mine ; asigurîndu-mă, de altfel, că nu vor înceta, nici el, nici ea, de a se interesa de mine, că-mi vor lua apărarea în public, iar că dînsa va trimite din cînd în cînd să capete vești despre mine.

„Și tu, Diderot !³ am exclamat eu. Nevrednic prie-

¹ Aluzie la afecțiunea puternică pe care Rousseau a avut-o pentru doamna d'Houdetot (n.t.).

² „Discursul asupra inegalității.” (Nota lui J.-J. Rousseau.)

³ Parafrază a exclamației : *Tu quoque, Brutus !* (Și tu, Brutus !), rostită de Cezar cînd printre asasinii lui îl zărise și pe Brutus, considerat ca fiu al său (n.t.).

ten !..." Nu m-am putut totuși încă hotărî să-l judec. Slăbiciunea mea era cunoscută de alți oameni, care-l putuseră face să vorbească. Am vroit să mă îndoiesc... dar în curînd nu mi-a mai stat în putință. La puțin timp după aceea, Saint-Lambert făcu un act demn de generozitatea lui. El se gîdea, cunoscîndu-mi destul de bine sufletul, în ce stare trebuia să mă aflu, trădat de o parte din prietenii mei și părăsit de ceilalți. Veni să mă vadă. Prima dată, avu puțin timp de stat cu mine. Reveni. Din nefericire, întrucît nu-l așteptam, nu mă găsi acasă. Thérèse, care se afla acasă, avu cu el o convorbire de mai mult de două ceasuri, în care își spuseră unul altuia o mulțime de lucruri de care aveam tot interesul, și el și eu, să fim informați. Surprinderea cu care am aflat, prin gura lui, că nimeni nu se îndoia în lume că trăisem cu doamna d'Epînay, așa cum Grimm trăia cu ea acum, nu poate fi asemuită decît cu aceea pe care o avu el însuși aflînd că acest zvon era o minciună. Saint-Lambert, spre marea nemulțumire a doamnei, era în aceeași situație ca și mine, și toate lămuririle ce rezultară din această întrevvedere sfîrșiră prin a stinge în mine orice regret de a fi rupt-o pentru totdeauna cu ea. Cît despre doamna d'Houdetot, el îi dezvălui Thérèsei mai multe împrejurări ce nu erau cunoscute nici de ea, nici chiar de doamna d'Houdetot, pe care numai eu singur le știam și nu i le spuseseam decît lui Diderot, în virtutea prieteniei, iar el îl alesese tocmai pe Saint-Lambert ca să i le destăinuie. Acest ultim fapt mă determină, și, hotărît s-o rup pentru totdeauna cu Diderot, nu mai chibzuiam decît asupra modului cum s-o fac : deoa-rece mă învățasem minte că rupturile tainice se întorceau în dauna mea, în sensul că ele lăsau o mască a prieteniei celor mai înverșunați dușmani ai mei.

Regulile bunei-cuviințe statornicite în lume cu privire la acest subiect par dictate de minciună și trădare. A te preface că ești încă prietenul unui om cu care ai încetat de a mai fi, înseamnă să-ți rezervi mijloacele de a-i face rău, înșelînd oamenii cinstiți. Mi-am amintit că atunci cînd ilustrul Montesquieu a rupt-o cu părintele de Tournemine¹, el s-a grăbit să declare cu glas tare, spunînd în fața întregii lumi : „Nu ascultați nici ce spune părintele de Tournemine, nici ce spun eu, vorbind unul despre celălalt, căci am încetat de a fi prieteni.“ Această conduită fu foarte aplaudată și toată lumea îi lăudă sinceritatea și mărinimia. Am hotărît să urmez față de Diderot același exemplu ; dar cum să vestesc, din singurătatea mea, această ruptură definitivă, și totuși fără scandal ? M-am gîndit să inserez în lucrarea mea, sub formă de notă, un verset din cartea *Eclesiasticii*, care declara această ruptură, și chiar pricina ei, în chip destul de limpede pentru cine cunoștea faptele, dar nu spunea nimic pentru restul lumii ; m-am îngrijit, pe deasupra, să nu indic, în lucrare, pe prietenul la care renunțam decît cu cinstirea ce se cuvine dată totdeauna prieteniei, chiar stinsă. Se poate vedea aceasta în chiar cuprinsul lucrării.

Dar ceea ce e bine pentru unii, cade rău pentru alții în această lume, și se pare că orice act de curaj e o crimă la răstriște. Același gest ce fusese admirat la Montesquieu, mie nu-mi aduse decît defăimare și dojană. De îndată ce lucrarea mea ieși de sub tipar și avui cîteva exemplare, i-am trimis unul lui Saint-Lambert, care, chiar în ajun, îmi scrisese, în numele doamnei d'Houdetot și al lui, un bilet plin de cea mai înduioșătoare prietenie (pachetul B, nr. 37). Iată scrisoarea pe

¹ René-Joseph de Tournemine (1661—1739), savant iezuit, unul din fondatorii *Jurnalului de Trévoux*. A fost prieten cu Montesquieu, apoi a pornit o campanie împotriva acestuia (n.t.).

care mi-o trimise el, înapoiindu-mi exemplarul (pachetul B, nr. 38) :

Eaubonne, 10 octombrie 1758.

N-am încotro, domnule, nu pot primi darul pe care mi-l faci. Când am ajuns la pasajul din prefață unde, referindu-te la Diderot, citezi un verset din Ecclesiast (greșește, e din Ecclesiastică) volumul mi-a căzut din mână. După convorbirile de astă-vară, mi s-a părut că ești convins de nevinovăția lui Diderot în privința pretinselor indiscreții de care-l învinuiai. Se poate ca el să fie vinovat față de dumneata : nu știu ; dar știu că acest lucru nu-ți dă dreptul de a-l jigni în public. Cunoști persecuțiile ce le îndură, iar dumneata adaugi glasul unui vechi prieten la strigătele de invidie. Nu pot să-ți ascund, domnule, cât mă revoltă această cruzime. Nu am de-a face cu Diderot, dar îl stimez, și simt cu toată puterea mîhnirea ce i-o produci unui om căruia, cel puțin față de mine, nu i-ai găsit niciodată alt cusur decît puțină slăbiciune. Ne deosebim prea mult în principii, domnule, pentru a ne înțelege vreodată. Uită-mi existența, asta nu cred că este greu. N-am făcut niciodată oamenilor nici binele nici răul de care să-și amintească multă vreme. Eu îți făgăduiesc să dau uitării persoana dumitale și să nu-mi amintesc decît talentul dumitale.

Nu fui mai puțin îndurerat decît indignat de această scrisoare, și în culmea situației mele nenorocite, regăsindu-mi, în sfîrșit, mîndria, i-am răspuns prin următorul bilet :

Montmorency, 11 octombrie 1758.

Domnule, citind scrisoarea dumitale, ți-am făcut cînstea de a fi surprins de conținutul ei, și am avut năîngia de a fi tulburat ; dar am găsit-o nedemnă de un răspuns.

Nu vreau să mai continui copiile muzicale pentru doamna d'Houdetot. Dacă dînsa nu dorește să păstreze ceea ce are, poate să mi le înapoieze, îi voi restitui banii. Dacă le păstrează, atunci să trimeată să-i dau restul de hîrtie și banii. O rog să-mi înapoieze totodată catalogul pe care-l deține. Adio, domnule.

Curajul întărită la nenorocire inimile nevolnice, dar el place inimilor mărinimoase. Se pare că acest bilet îl îndemnă pe Saint-Lambert să judece mai adînc și să regrete ceea ce făcuse ; dar, prea mîndru la rîndul lui ca să dea înapoi în mod deschis, căută, pregăti poate mijlocul de a îndulci lovitura ce mi-o dăduse. Cincisprezece zile mai târziu, am primit de la domnul d'Epinay următoarea scrisoare (pachetul B, nr. 10) :

Joi, 26.

Am primit, domnule, cartea ce ați avut bunătatea de a-mi trimite ; am citit-o cu cea mai mare plăcere. Este simțămîntul pe care l-am încercat mereu la lectura tuturor lucrărilor ce-au ieșit din pana dumneavoastră. Primiți mulțumirile mele. Vi le-aș fi făcut eu însumi, dacă treburile mi-ar fi îngăduit să stau mai mult în vecinătatea dumneavoastră ; dar anul ăsta am locuit prea puțin la Chevette. Domnul și doamna Dupin m-au chemat să iau masa, duminica viitoare, acolo. Cred că vor veni și domnii de Saint-Lambert, de Francueil și doamna d'Houdetot ; îmi veți face o deosebită plăcere, domnule, dacă ați binevoi să fiți printre noi. Toate persoanele ce le voi avea ca oaspeți doresc și vor fi încîntate să împartă cu mine plăcerea de a petrece cu dumneavoastră o parte din zi.

Am onoarea de a fi, cu cea mai adîncă stimă, etc.

Această scrisoare îmi produse cumplite bătaii de inimă. După ce fusesem timp de un an în gura Parisului, gîndul de a da ochii cu doamna d'Houdetot mă

făcea să tremur, și nu puteam găsi destul curaj spre a înfrunta această încercare. Totuși, întrucât ea și Saint-Lambert o vroiau, întrucât d'Epinau vorbea în numele tuturor oaspeților, și cum nu pomenea de nici unul pe care mi-ar fi fost greu să-l văd, crezui pînă la urmă a nu mă compromite ducîndu-mă la o masă unde eram oarecum poftit de toată lumea. Am făgăduit deci. În duminica aceea timpul era urît. Domnul d'Epinau îmi trimise trăsura, și am plecat.

Sosirea mea făcu mare impresie. N-am avut niciodată o primire mai binevoitoare. S-ar fi zis că tot grupul simțea cîtă nevoie aveam să fiu în apele mele. Numai inimile franceze cunosc acest soi de delicatețe. Dar am găsit acolo mai multă lume decît mă așteptasem. Între alții, contele d'Houdetot, pe care nu-l cunoșteam de loc, și sora lui, doamna de Blainville, de care m-aș fi lipsit bucuros. Ea venise de mai multe ori, anul trecut, la Eaubonne, și cumnata ei, în plimbările noastre singuratice, o lăsase adesea să se plictisească păzind măgărușul. De aceea îmi păstrase o pică pe care și-o satisfăcu din plin în cursul acestei agape, căci se simțea că prezența contelui d'Houdetot și a lui Saint-Lambert mă punea în umbră și că un om care se fisticea în cele mai ușoare convorbiri nu putea străluci în aceasta. N-am suferit niciodată atîta, n-am făcut niciodată o figură mai proastă, nici n-am primit jigniri mai greu de prevăzut. În sfîrșit, după ce ne-am ridicat de la masă, m-am despărțit de această scorpie; avui plăcerea de a-l vedea pe Saint-Lambert și pe doamna d'Houdetot apropiindu-se de mine, și am vorbit împreună o parte a după-amiezii despre lucruri fără însemnătate, e adevărat, însă cu aceeași familiaritate ca înainte de rătăcirea mea. Această obișnuință nu-mi părăsise inima, și dacă Saint-Lambert ar fi putut să citească în ea, ar fi fost desigur mulțumit. Pot să jur că, deși la sosire vederea doamnei

d'Houdetot îmi stîrni emoții ce mă făcură aproape să leșin, cînd am plecat îmi dispăruse mai cu totul din minte : nu mă mai gîndeam decît la Saint-Lambert.

Cu toate sarcasmele răutăcioase ale doamnei de Blainville, această agapă îmi prinse bine, și mă felicitai că n-am lipsit de la ea. Mi-am dat seama nu numai că intrigile lui Grimm și ale holbachienilor nu îndepărtaseră de mine vechile cunoștințe, dar, ceea ce mă măguli și mai mult, că simțămintele doamnei d'Houdetot și ale lui Saint-Lambert se schimbaseră mai puțin decît crezusem ; am înțeles, în sfîrșit, că îndepărtarea în care el o ținea față de mine pornea mai degrabă din gelozie decît din desconsiderare. Asta mă mîngîie și mă liniști. Încredințat că nu eram un obiect de dispreț pentru cei ce se bucurau de stima mea, îmi înfrînai inima cu mai mult curaj și succes. Și dacă n-am izbutit să înăbuș cu totul în ea o dragoste vinovată și nefericită, am pus măcar destulă ordine în ceea ce-mi mai rămăsese, încît n-am mai făcut după aceea nici o boacănă. Copiile doamnei d'Houdetot, pe care ea mă îndemnă să le reiau, lucrările pe care am continuat să i le trimit, de îndată ce apăreau, îmi aduseră din partea ei, din timp în timp, cîteva mesaje și bilete fără însemnătate, însă pline de bunăvoință. Ea făcu mai mult chiar, după cum se va vedea mai departe, și conduita tuturor trei, după ce legăturile noastre au încetat, poate sluji ca pildă despre felul cum se despart oamenii de bună credință atunci cînd nu le mai convine să se vadă.

Un alt folos ce mi-l aduse acest ospăț fu că se vorbi despre el la Paris și că a contribuit să fie respinse fără replică zvonurile răspîndite peste tot de dușmanii mei, cum că eram certat la cușite cu toți cei ce fuseseră acolo, și mai ales cu domnul d'Epinay. Părăsind Hermitage-ul, i-am trimis o scrisoare de mulțumire foarte cuviincioasă, la care el îmi răspunse nu mai puțin cu-

viincios, iar atențiile reciproce nu se opriră aici, atît cu el cît și cu domnul de Lahve, fratele său, care veni chiar să mă vadă la Montmorency și-mi trimise gravurile sale. În afară de cele două cununate ale doamnei d'Houdetot, nu m-am avut rău cu nici o persoană din familia sa.

Scrisoarea către d'Alembert avu un mare succes. Toate lucrările mele s-au bucurat de succes; aceasta îmi fu însă mai favorabilă. Ea arată publicului că trebuie să se îndoiască de clevețirile coteriei holbachice. Cînd m-am retras la Hermitage, această clică prezisesese, cu înfumurarea ei obișnuită, că nu voi sta acolo nici trei luni. Cînd a văzut că am stat douăzeci, și că, silit să plec de acolo, mi-am ales domiciliul tot la țară, sustinu că făceam asta numai din ambiție; că mă plictiseam de moarte în refugiul meu, dar că, ros de orgoliu, preferam să pier acolo ca victimă a încăpățînării, decît să mă dezic și să mă întorc la Paris. *Scrisoarea către d'Alembert* trăda o bucurie sufletească ce se simțea că nu e de loc prefăcută. Dacă aș fi fost ros de ciudă, tonul din ea s-ar fi simțit. Acest ton domina în toate lucrările pe care le-am scris la Paris; el nu mai domina în prima, pe care am scris-o la țară. Pentru cei ce știu să observe, această remarcă era decisivă. Se văzu că reintrasem în elementul meu.

Totuși, însăși această lucrare, cu toată blîndețea ei, îmi făcu, prin starea ursuză și prin sîngăcia mea obișnuită, un nou dușman printre oamenii de litere. Îl cunoscusem pe Marmontel¹ la domnul de la Popelinière, și această cunoștință se întărise la Baron. Marmontel scotea atunci *Mercure de France*. Cum aveam trufia de a nu trimite lucrările mele autorilor periodici, și cum vroiam totuși să i-o trimit pe aceasta, fără a-i da a crede că o făceam pentru acest

¹ Jean-François Marmontel (1723—1799), scriitor și memorialist francez, autor, între altele, al *Povestirilor morale* (n.t.).

titlu, nici ca să vorbească despre ea în *Mercur*, i-am scris pe exemplarul său că nu era pentru autorul de la *Mercur*, ci pentru domnul Marmontel. Socoteam că-i aduc o frumoasă laudă ; el crezu a vedea în aceasta o jignire crâncenă, și deveni cel mai neîmpăcat dușman al meu. Scrise împotriva acestei lucrări cu politețe, dar cu un venin ce se simte ușor, și de atunci n-a pierdut nici un prilej ca să mă ponegrească în societate și să mă batjocorească indirect în lucrările lui : într-atît de greu este să menajezi foarte iritabilul amor propriu al oamenilor de literă, într-atît trebuie să ai grijă, în complimentele pe care li le faci, să nu-ți scape nimic ce-ar putea avea cea mai mică aparență de echivoc.

Liniștindu-mă în toate privințele, am profitat de răgazul și de independența în care mă găseam, spre a-mi relua lucrul cu mai multă temeinicie. Am terminat în iarna aceea *Julie* și i-am trimis-o lui Rey, care a tipărit-o în anul următor. Această muncă a fost totuși întreruptă iarăși de o mică întâmplare, și chiar destul de neplăcută. Aflai că se pregătea la Operă o nouă reprezentare a *Ghicitorului satului*. Indignat de a-i vedea pe acești oameni dispunînd cu aroganță de bunul meu, am reluat memoriul ce i-l adresasem domnului d'Argenson, și care rămăsese fără răspuns, și, îmbunătățindu-l, l-am trimis prin domnul Sellon, rezident al Genevei, împreună cu o scrisoare pe care el a binevoit să o ducă domnului conte de Saint-Florentin, care-l înlocuise pe domnul d'Argenson la departamentul Operei. Domnul de Saint-Florentin făgădui un răspuns, dar nu dădu nici unul. Duclos, căruia i-am scris despre aceasta, le vorbi *viorilor mai mici*, care se oferă să-mi restituie, nu opera, ci permisul de intrare, de care nu mă mai puteam folosi. Văzînd că nu aveam nici o nădejde de dreptate din nici o parte, am lăsat baltă această afacere, și direcția Ope-

rei, fără a răspunde la argumentele mele și fără a le lua în seamă, a continuat să dispună de bunul meu propriu și să-și facă un câștig din *Ghicitorul satului*, care în modul cel mai de netăgăduit nu-mi aparține decât mie.¹

De când scuturasem jugul tiranilor mei, duceam o viață destul de egală și potolită; lipsit de vraja amicilor prea vii, eram scutit și de povara lanțurilor lor. Sătul de prieteni ocrotitori, care țineau cu tot dinadinsul să-mi diriguiască soarta și să mă supună fără voia mea pretenșiei lor binefaceri, eram hotărât să nu mai am de aici încolo decât legături de simplă bunăvoință, care, fără să stingherească libertatea, fac bucuria vieții, iar o împărtășire de același grad îi fac temeiul. Aveam din acestea atâtea câte îmi trebuiau ca să gust plăcerile libertății, fără să-i cunosc îngrădirile, și de îndată ce-am încercat acest gen de viață, am simțit că el era cel care-mi convenea, la vârsta mea, spre a-mi sfârși zilele în liniște, departe de furtuni, de certuri și de hărțuiri, în care mă scufundasem pe jumătate.

În timpul șederii la Hermitage și după stabilirea la Montmorency, îmi făcusem printre vecinii mei cunoștințe ce-mi erau plăcute și care nu mă constrângeau cu nimic. În fruntea lor se afla tânărul Loyseau de Mauléon, care, debutând atunci în avocatură, nu știa încă unde va ajunge. Eu n-am avut aceeași îndoială ca el. I-am prevăzut în curînd cariera ilustră pe care o face astăzi.² I-am prezis că de se va arăta sever în alegerea cauzelor și nu va fi decât apărătorul dreptății și al virtuții, geniul său, înălțat de această năzuință sublimă, îl va egala pe acela al celor mai mari oratori. Mi-a urmat sfatul și i-a cunoscut efec-

¹ „El îi aparține de atunci, printr-o nouă înțelegere pe care Opera a încheiat-o cu mine pe urmă.” (Nota lui J.-J. Rousseau.)

² A ajuns procuror general al contelui de Provence (n.t.).

tul. Apărarea pe care i-a făcut-o domnului de Portes este vrednică de Demostene¹. El venea în fiecare an la un sfert de leghe de Hermitage, să-și petreacă vacanța la Saint-Brice, în domeniul de la Mauléon, ce aparținea mamei sale, și unde altădată locuise marele Bossuet². Iată un domeniu unde o succedare de asemenea maeștri dădea nobleții și mai multă greutate.

Aveam, în același sat Saint-Brice, pe librarul Guérin, om de spirit, cultivat, binevoitor și bucurându-se de stimă printre semenii lui. El mi-a făcut cunoștință cu Jean Néaulme, librar din Amsterdam, corespondentul și prietenul său care, mai târziu, a tipărit *Emil*.

Aveam, și mai aproape decât Saint-Brice, pe domnul Maltor, preot în Groslay, menit să fie mai degrabă om de stat și ministru, iar nu preot de țară, și căruia i s-ar fi dat să conducă cel puțin o dioceză, dacă locurile ar fi hotărâte de merite. El fusese secretarul conțelului de Luc și-l cunoscuse foarte îndeaproape pe Jean-Baptiste Rousseau. Pe atât de plin de stimă pentru memoria acestui ilustru prigonit, pe cât era de scîrbit pentru aceea a vicleanului Saurin³, știa despre unul și despre celălalt multe anecdote curioase, pe care Séguier nu le trecuse în viața, încă în manuscris, a celui dintîi, și mă încredința că contele de Luc, departe de a se fi plîns vreodată, îi păstrase pînă la sfîrșitul vieții cea mai fierbinte prietenie. Domnul Maltor, căruia domnul de Vintimille îi dăduse această retragere destul de bună, după moartea nașului său, fusese folosit pe vremuri în multe afaceri, despre care își amintea încă bine, deși era bătrîn, și pe care le

¹ Demostene (381—322 î.e.n.), cel mai mare orator atinian. (n.t.).

² Jacques-Benigne Bossuet (1627—1704), prelat, scriitor și orator francez, autorul *Discursurilor funebre* (n.t.).

³ Cel ce l-a persecutat pe poetul Jean-Baptiste Rousseau (n.t.).

judeca foarte drept. Conversația lui, nu mai puțin instructivă pe cât de amuzantă, nu era de loc a unui preot de țară : el îmbina tonul unui om de lume cu înțelepciunea unui om de cabinet. Era, dintre toți vecinii mei statornici, cel a cărui societate îmi făcea mai multă plăcere și pe care l-am părăsit cu mai multă părere de rău.

Aveam la Montmorency pe oratorieni¹, și între alții pe părintele Berthier, profesor de fizică, de care, în ciuda unui ușor lustru de pedanterie, mă apropiasem datorită unui anumit aer de naivitate ce-l găseam la el. Îmi era totuși greu să împac această mare simplitate cu dorința și cu arta ce-o avea de a se vîrî pretutindeni, în cercurile celor mari, ale femeilor, ale credincioșilor, ale filozofilor ; știa să fie orice, cu oricine. Mă simțeam bine în tovărășia lui. Am vorbit despre aceasta la toată lumea. Se pare că ceea ce spuneam eu se întorcea la urechile lui. Într-o zi îmi mulțumi, rîzînd, că-l socotisem naiv. Am văzut în zîmbetul lui nu știu ce batjocoritor, ce-i schimbă cu totul fizionomia în ochii mei și care de atunci îmi reveni adesea în memorie. Nu pot să asemuiesc mai bine acest zîmbet decît cu acela al lui Panurge cumpărînd oile lui Dindenaut.² Cunoștința noastră începuse la puțin timp după sosirea mea la Hermitage, unde el venea să mă vadă foarte des. Tocmai mă stabilisem la Montmorency, cînd se hotărî să se reîntoarcă și să locuiască la Paris. Acolo o vedea adesea pe doamna Le Vasseur. Într-o zi, pe cînd mă așteptam mai puțin la asta, îmi scrise din partea acestei femei, informîndu-mă că domnul Grimm se oferea să se însărcineze

¹ Membri ai Oratoriului, congregație religioasă întemeiată la 1575 (n.t.).

² Panurge, personajul principal din *Pantagruel* al lui Rabelais, certîndu-se, pe o corabie, cu negustorul Dindenaut, ca să-și bată joc de acesta îi cumpără cîteva oi și le aruncă în mare (n.t.).

cu întreținerea ei, și cerându-mi îngăduința de a încuviința această ofertă. Am aflat că ea consta dintr-o pensiu de trei sute de livre și că doamna Le Vasseur trebuia să vină să stea la Deuil, între Chevrette și Montmorency. Nu voi spune impresia ce-a făcut-o asupra mea această veste, care ar fi fost mai puțin surprinzătoare dacă Grimm ar fi avut un venit de zece mii de livre sau vreo legătură mai ușor de înțeles cu această femeie, și dacă nu mi s-ar fi făcut o atît de mare crimă de a fi adus-o la țară, unde el binevoia totuși să o retrimită acum, ca și cînd dînsa ar fi reîntinerit între timp. Am înțeles că bătrîna nu-mi cerca această încuviințare, de care s-ar fi putut prea bine lipsi dacă aș fi refuzat-o, decît ca să nu se expună a pierde ceea ce-i dădeam eu de la mine. Cu toate că asemenea faptă bună mi se păru neobișnuită, ea nu mă izbi atunci atît cît m-a izbit mai pe urmă. Dacă aș fi știut tot ceea ce am înțeles mai tîrziu, încă i-aș fi dat consimțămîntul, așa cum am făcut și eram obligat să fac, fie măcar și pentru a întări oferta domnului Grimm. De atunci, părintele Berthier mă lecui întrucîtva de acuzația de naivitate, care i se păruse atît de glumeață și cu care eu îl împovărasem într-un chip atît de nerod.

Același părinte Berthier cunoștea doi oameni ce căutau să intre în legătură cu mine, nu știu pentru ce, căci erau, neîndoios, puține potriviri între gusturile lor și ale mele. E vorba de niște copii ai lui Melchisedec¹, cărora nu li se cunoștea nici țara, nici familia, și probabil nici adevăratul nume. Ei erau janseniști și treceau drept preoți deghizați, poate din pricina felului lor caraghios de a purta spadele de care erau agățați. Misterul nemaipomenit pe care-l puneau în toate comportările lor le dădea aerul unor șefi de

¹ Melchisedec, personaj biblic, contemporan cu Abraham, ai cărui fii au fost blestemați să rătăcească prin lume (n.t.).

partid și nu m-am îndoit niciodată că lucrau la *Gazeta eclesiastică*. Unul, înalt, blajin, lingușitor, se numea domnul Ferrand; celălalt, scund, bondoc, rînjind mereu și cîrcotaș, se numea domnul Minard. Se dădeau drept veri. Locuiau la Paris cu d'Alembert, la fosta lui doică, pe nume doamna Rousseau, și luaseră la Montmorency un mic apartament spre a-și petrece verile acolo. Se gospodăreau singuri, fără servitor și fără om care să le facă cumpărături. Se împărțeau cu rîndul, fiecare cîte o săptămînă, spre a se duce după cumpărături, a găti mîncare și a mătura prin casă. Altminteri, se descurcau destul de bine; luam uneori masa unii la ceilalți. Nu știu de ce, se preocupau de mine; în ce mă privește, nu mă sinchiseam de ci decît fiindcă jucau șah; și ca să cîștig o nenorocită de partidă înduram patru ceasuri de plictiseală. Cum se vi-rau prețutindenii și vroiau să se amestece în toate, Thérèse îi poreclise *Tatele*, și așa le-a rămas numele la Montmorency.

Accestea erau, împreună cu gazda mea, domnul Mathas, care era un om cumsecade, principalele mele cunoștințe de la țară. Îmi rămîneau destule și la Paris, ca să trăiesc acolo cu plăcere, cînd vroiam, în afara cercului oamenilor de litere, unde nu-l socoteam ca prieten decît pe Duclos; căci Deleyre era încă prea tînăr, și, cu toate că, după ce văzuse îndeaproape manevrele clicii filozofice față de mine, se desprinsese de ea, cel puțin așa credeam, nu puteam încă să uit ușurința ce-a avut-o de a se face mesagerul acestor oameni pe lîngă mine.

Îl aveam mai întîi pe vechiul și respectabilul meu prieten, domnul Roguin. Era un prieten din timpurile bune, pe care mi-l datoram nu scrierilor mele, ci mic însumi, și din acest motiv l-am păstrat totdeauna. Îl aveam pe bunul Lenieps, compatriotul meu, și pe fiica lui, atunci în viață, doamna Lambert. Aveam

un tânăr genevez, pe nume Coindet, băiat bun, așa mi se părea, grijuliu, harnic, îndatoritor, însă prostuț, plin de sine, lacom, înfumurat, care venise să mă vadă încă de la începutul șederii mele la Hermitage, și, fără alt introducător decât el însuși, se aciuiase în curînd la mine, fără voia mea. Avea oarecare înclinări pentru desen și cunoștea artiștii. Mi-a fost de folos pentru stampele la *Julie*; se însărcină cu îngrijirea desenelor și a planșelor și se achită bine de această treabă.

Aveam casa domnului Dupin, care, mai puțin strălucitoare ca în zilele bune ale doamnei Dupin, nu înceta să fie încă, prin meritul stăpînilor și prin lumina aleasă ce se întîlnea acolo, una dintre cele mai bune case din Paris. Cum nu preferasem pe nimeni în locul lor și nu-i părăsisem decât spre a trăi liber, ei continuau să mă vadă cu prietenie și eram sigur de a fi oricînd bine primit la doamna Dupin. Puteam chiar să o consider drept una din vecinele mele de la țară, după ce ei își făcuseră o reședință la Clichy, unde mă duceam uneori să stau o zi sau două, și unde aș fi stat mai mult, dacă doamna Dupin și doamna de Chenonceaux ar fi trăit în mai bună armonie. Dar greutatea de a te împărți, în aceeași casă, între două femei ce nu se simpatizau, făcea să mă simt prea stînjinit la Clichy. Legat de doamna de Chenonceaux printr-o prietenie mai potolită și mai familiară, aveam plăcerea să o văd mai în voie la Deuil, aproape de poarta mea, unde ea închiriasse o casuță, și chiar la mine, unde venea să mă vadă adesea.

Aveam pe doamna de Créqui, care, aruncîndu-se în brațele cucerniciei, încetase de a-l vedea pe d'Alembert, pe Marmontel și pe cei mai mulți dintre oamenii de litere, în afară, cred, de abatele Trublet, pe atunci un fel de semifățarnic, de care se cam plictisise ea însăși. Față de mine, pe care m-a căutat, nu și-a pier-

dut nici bunăvoința, nici prietenia. Mi-a trimis de anul nou niște claponi de Mans, și făcuse aceasta cu scopul de a veni să mă vadă anul următor, când o călătorie a doamnei de Luxembourg se încrucișă cu a ei. Îi datorez aci un loc aparte ; va avea totdeauna unul deosebit în amintirile mele.

Aveam un om care, exceptându-l pe Roguin, ar fi trebuit să-l pun în fruntea listei : pe fostul meu confrate și prieten de Carrio, mai înainte secretar titular al ambasadei Spaniei la Veneția, apoi în Suedia, unde a fost numit însărcinat de afaceri de către Curtea lui, și în cele din urmă investit ca secretar de ambasadă la Paris. El veni să mă vadă la Montmorency, când mă așteptam mai puțin ca oricând la asta. Era decorat cu un ordin spaniol, al cărui nume l-am uitat, cu o frumoasă cruce în pietre prețioase. Fusesse silit, în funcțiunile lui, să adauge o literă la numele său de Carrio, și-l purta acum pe acela de cavalerul de Carrion. L-am găsit același, aceeași minunată inimă, cu spiritul din zi în zi mai încântător. Aș fi reluat cu el aceeași prietenie de altădată, dacă CoinDET, interpunându-se între noi după obiceiul lui, n-ar fi profitat de depărtarea mea spre a-i câștiga încrederea în locul și în numele meu, și a mă înlătura prin chiar rîvna de a mă servi.

Amintirea lui Carrion mi-o răscolește pe aceea a unuia din vecinii mei de la țară, pe care aș face o greșală cu atît mai mare de a nu-l pomeni, cu cît am de mărturisit una de neiertat săvîrșită față de el. Este vorba de cinstitul domn Le Blond, care-mi venise în ajutor la Veneția și care, făcînd o călătorie în Franța, împreună cu familia sa, închiriasse o casă de țară în La Briche, nu departe de Montmorency.¹

¹ „Cînd am scris acestea, pătruns de vechea și oarba mea încredere, eram departe de a bănui adevăratul motiv și efect al acestei călătorii la Paris.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

De cum aflai că era vecinul meu, fui în culmea bucuriei și-mi făcui mai mult o sărbătoare decît o datorie din a mă duce să-l vizitez. Am pornit spre aceasta chiar a doua zi. Pe drum m-am întîlnit cu niște oameni ce veneau la mine și cu care a trebuit să mă întorc. După două zile, am pornit iar ; el lua masa la Paris cu toată familia sa. A treia oară era acasă : dar am auzit glasuri de femei și am văzut la poartă o trăsură ce mi-a tăiat curajul. Vroiam să-l văd, măcar înțîia oară, la largul meu și să vorbesc cu el despre vechile noastre legături. În sfîrșit, mi-am amînat vizita de la o zi la alta, în așa fel că rușinea de a-mi îndeplini atît de tîrziu o asemenea datorie m-a făcut să n-o mai îndeplinesc de loc : după ce îndrăznisem să aștept atîta, n-am mai îndrăznit să dau ochii cu el. Această greșeală, de care domnul Le Blond n-a putut decît să fie cu bună dreptate indignat, dădu delăsării mele un aer de nerecunoștință față de el ; și totuși mă simțeam atît de puțin vinovat în inima mea, că de-aș fi putut să-i fac domnului Le Blond vreo adevărată plăcere, chiar fără știrea lui, sînt sigur că nu mă va fi socotit leneș. Dar indolența, neglijența și amînările în micile datorii de îndeplinit mi-au cauzat mai mult necazuri decît păcate. Cele mai triste greșeli ale mele au fost din nebăgare de seamă ; rareori am făcut ceea ce nu trebuia să fac, și din nefericire am făcut și mai rar ceea ce trebuia.

Fiindcă m-am întors la cunoștințele de la Veneția, nu se cade să uit una ce se leagă de acea epocă și pe care n-am întrerupt-o, ca pe altele, decît de mult mai puțină vreme. Este aceea a domnului de Jonville, care a continuat, după întoarcerea lui de la Genova, să-mi arate multă prietenie. Avea o mare plăcere să mă vadă și să stea de vorbă cu mine despre întîmplările noastre din Italia și despre nebuniile domnului de Montaigu, despre care știa, la rîndul lui, o seamă de

amănunte aflate de la birourile ambasadelor străine, unde întreținea numeroase legături. M-am bucurat, de asemenea, să-l revăd la el pe fostul meu camarad Dupont, care cumpărase o slujbă în provincia lui și trebuirile îl aduceau din cînd în cînd la Paris. Domnul de Jonville devenise cu timpul atît de nerăbdător să mă aibă în preajma lui, încît aproape chiar mă stînjenea, și, cu toate că locuiam în cartiere foarte depărtate, între noi se iscau certuri dacă trecea o săptămînă fără să mă duc la masă la dînsul. De cîte ori se ducea la Jonville, ținea să-l însoțesc și eu ; dar stînd o dată acolo opt zile, care mi se păruă foarte lungi, n-am vroit să mă mai duc. Domnul de Jonville era de bună seamă un om cinstit și curtenitor, amabil chiar în anumite privințe ; dar nu strălucea prin spirit, era frumos, fără să fie un Narcis, și puțin plicticos. Avea o culegere ciudată și poate unică în lume, de care se ocupa mult și cu care își întreținea oaspeții, deși aceștia se distrau uneori mai puțin decît el. Era o colecție foarte completă a tuturor vodevilurilor de la Curte și din Paris din ultimii cincizeci de ani, unde se găseau sumedenie de anecdote pe care în zadar le-ai fi căutat în altă parte. Niște adevărate Memorii pentru istoria Franței, cum nu se întîlneșc la nici o altă națiune.

Într-o zi, pe cînd ne aflam în cea mai deplină armonie, îmi făcu o primire atît de rece, atît de tăioasă, atît de puțin potrivită cu tonul lui obișnuit, că după ce i-am dat prilejul, și chiar l-am rugat, să se explice, am plecat de la el cu hotărîrea, pe care am ținut-o, de a nu-i mai trece pragul ; fiindcă nu-mi stă în fire să mai calc acolo unde am fost primit rău o dată, iar în cazul de față nu exista un Diderot care să pledeze pentru domnul de Jonville. În zadar mi-am frămîntat mintea să aflu ce greșală putusem să făptuiesc față de dînsul : n-am găsit nimic. Eram sigur că n-am

vorbis niciodată despre el și despre ai săi decât în chipul cel mai onorabil, căci îi eram sincer atașat, și pe lângă faptul că nu aveam de spus decât lucruri bune despre el, preceptul meu cel mai neabătut a fost totdeauna de a nu vorbi decât cu cinste despre casele pe care le vizitam.

Până la urmă, chibzuind adânc, iată la ce presupunere am ajuns. Ultima dată cînd ne văzusem, mă chemase să luăm masa la niște fete, cunoștințe de-ale lui, împreună cu doi sau trei funcționari de la afacerile străine, oameni tare drăguți și care n-aveau de loc aerul și tonul libertin, și pot să jur că, în ce mă privește, seara s-a scurs meditînd cu destulă tristețe la soarta nenorocită a acelor ființe. N-am plătit consumația mea, deoarece domnul de Jonville ne poftise la cină, și nu le-am dat nimic acelor fete, deoarece nu le oferisem prilejul să capete, ca în cazul cu *Padoana*, răsplata ce le-aș fi putut-o face. Am plecat toți veseli și în foarte bună armonie. Fără a mai fi trecut pe la acele fete, m-am dus peste trei sau patru zile după aceea la domnul de Jonville, care-mi făcu primirea de care am vorbit. Neputîndu-mi închipui altă cauză decât cine știe ce neînțelegere în legătură cu petrecerea aceea, și văzînd că el nu vroia să se explice, am luat hotărîrea respectivă și am încetat de a-l mai vedea ; dar am continuat să-i trimit lucrările mele ; el mi-a transmis adesea laude, și, întîlnindu-l într-o zi în vestibulul Comediei, îmi făcu mustărîri pline de îndatorire că nu mă mai dusesem să-l văd, care însă nu m-au abătut de la hotărîrea mea. Astfel, această întîmplare avea mai degrabă aerul unei îmbufnări decât al unei rupturi. Totuși, cum nu l-am mai revăzut și cum n-am mai auzit vorbindu-se despre el de atunci, ar fi fost prea tîrziu să mă reîntorc, după o întrerupere de mai mulți ani. Iată de ce domnul de

Jonville nu intră aci în lista mea, cu toate că i-am vizitat îndelungă vreme casa.

Nu voi încărca, de asemenea această listă cu multe alte cunoștințe mai puțin apropiate sau care, prin lipsa mea, au încetat de a fi, și pe care am continuat să le văd din cînd în cînd la țară, atît la mine acasă cît și pe la vecini, ca de pildă abatele de Condillac, abatele de Mably, sau domnii de Mairan, de Lalive, de Boisgelou, Watelet, Ancelet, și alții, a căror înșirare ar fi prea lungă. Voi trece iarăși repede peste aceea a domnului de Margency, gentilom de rînd al regelui, fost membru al coteriei holbachice, pe care o părăsise ca și mine, și fost prieten al doamnei d'Epinaï, de care se depărtase ca și mine, cît și peste aceea a prietenului său Desmahis, autor celebru, dar efemer, al comediei *Obraznicul*. Cel dintîi îmi era vecin la țară, moșia lui de la Margency fiind aproape de Montmorency. Eram cunoștințe vechi, dar vecinătatea și o anumită asemănare a felului de trai ne apropiară și mai mult. Cel de-al doilea muri puțin după aceea. Avea spirit și era înzestrat, însă era oarecum prototipul comediei sale, puțin încrezut față de femei, încît n-a lăsat în urma lui regrete prea mari.

Nu pot să omit o legătură nouă din acest timp, care a avut prea multă înrîurire asupra restului vieții mele ca să uit a-i consemna începutul. E vorba de domnul de Lamoignon de Malesherbes¹, primul președinte al cuții de impozite, însărcinat pe atunci cu treburile de librărie, pe care le conducea cu tot atîta înțelepciune cît și blîndețe, spre marea mulțumire a oamenilor de litere. Nu m-am dus să-l văd niciodată la Paris; totuși, mă bucurasem mereu din partea lui

¹ Christian-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes (1721—1794), magistrat integru și echitabil, conducea serviciul cenzurii sub Ludovic al XV-lea și a fost ministru sub Ludovic al XVI-lea (n.t.).

de înlesnirile cele mai îndatoritoare, în privința cenzurii, și știam că nu numai o dată îi muștruluisese rău pe cei ce scriau împotriva mea. Am avut noi dovezi de bunăvoința lui cu prilejul tipăririi *Juliei*; căci corecturile unei lucrări atât de mari fiind foarte costisitoare ca să fie trimise de la Amsterdam prin poștă, el, avînd scutire de taxe, îngădui să-i fie expediate lui, și mi le trimitea, de asemenea, fără taxe, sub contrasemnătura domnului cancelar, tatăl său. Cînd cartea a fost tipărită, nu aprobă răspîndirea ei în regat decît sub forma unei ediții ce puse să fie scoasă în folosul meu, fără voia mea; cum acest cîștig ar fi fost un furt din partea mea față de Rey, căruia îi vîndusem manuscrisul, nu numai că n-am vroit să primesc darul ce mi se făcea prin aceasta, fără dezlegarea lui, pe care o dădu foarte mărinimos, dar am ținut să împart cu el cei o sută de pistoli la cît se ridica acest dar, și din care el n-a vroit să primească nimic. Pentru acești o sută de pistoli, am avut neplăcerea, despre care domnul de Malesherbes nu mă prevenise, de a-mi vedea opera ciopîrțită în mod groaznic, și de a fi împiedicată răspîndirea ediției celei bune pînă cînd se vîndu aceea rea.

L-am privit totdeauna pe domnul de Malesherbes ca pe un om de o dreptate nestrămutată. Nimic din ceea ce mi s-a întîmplat nu m-a făcut să mă îndoiesc o singură clipă de buna lui credință; dar pe atât de slab pe cît de cinstit, dăunează cîteodată oamenilor de care se interesează tocmai din dorința de a-i ajuta. Nu numai că puse să fie scoase mai mult de o sută de pagini în ediția de la Paris, dar făcu o tăietură ce putea să capete numele de înșelăciune în exemplarul din ediția cea bună pe care-l trimise doamnei de Pompadour¹. Se spune undeva, în această carte, că nevasta unui cărbunar e mai vrednică de respect decît

¹ Favorita lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

amanta unui prinț. Această frază îmi venise în fierbinteala compunerii, fără nici un gând rău, o jur. Recitind cartea, am văzut că mi s-ar putea atribui acest gând rău. Totuși, din foarte nechibzuitul principiu de a nu șterge nimic, spre a mă feri de legătura ce s-ar putea face, când aveam în cugetul meu mărturia că eu însumi n-o făcusem scriind-o, n-am vroit să scot această frază, și m-am mulțumit să înlocuiesc cuvântul *rege*, pe care-l pusesem la început, cu acela de prinț. Această îndulcire nu i se păru de ajuns domnului de Malesherbes; el tăie fraza în întregime, într-o foaie pe care o tipărise anume și o lipi cât mai bine cu puțință în exemplarul doamnei de Pompadour. Ea află despre această meșterire. Se găsiră unele suflete bune care i-o șoptiră. Cât despre mine, n-am aflat-o decît mult mai târziu, când am început să-i simt urmările.

Nu cumva tot aici își are originea ura mocnită, dar necruțătoare, a unci alte doamne¹, care se găsea într-o situație asemănătoare, fără ca eu să știu nimic, ba nici măcar s-o cunosc atunci când am scris acel pasaj? Când cartea se publică, lucrul era cunoscut, și fui foarte neliniștit. I-am vorbit cavalerului de Lorenzy, care rîse de mine și mă asigură că această doamnă era atît de jignită, că nici nu dăduse importanță faptului. Îl crezui, cu oarecare ușurință poate, și, de bine de rău, mă liniștii.

La începutul iernii primii o nouă dovadă a bună-tății domnului de Malesherbes, de care am fost foarte mișcat, cu toate că nu mă gîndeam să trag foloase din asta. Era un post liber la *Jurnalul savanților*. Margency îmi scrisese spre a mi-l propune ca din partea lui. Dar îmi fu ușor să înțeleg din cuprinsul scrisorii lui (pachetul C, nr. 33) că era pregătit și autorizat, ba chiar el însuși îmi arătă mai pe urmă (pachetul G,

¹ Contesa de Boufflers, amanta prințului de Conti (n.ed.fr.).

nr. 47) că fusese însărcinat să-mi facă această ofertă. Munca în acel post nu însemna mare lucru. Era vorba doar de două rezumate pe lună, pentru care mi se vor aduce cărțile, fără să fiu obligat a mă duce vreodată la Paris, nici măcar spre a-i face o vizită de mulțumire magistratului. Intram astfel în societatea unor oameni de litere de primul rang, domnii de Mairan¹, Clairaut², de Guignes³ și abatele Barthélemy⁴, dintre care pe primii doi îi cunoșteam mai dinainte, iar cunoștința cu ceilalți doi îmi prindea foarte bine. În sfârșit, pentru o muncă atât de puțin grea și pe care o puteam face fără bătaie de cap se plătea un onorariu de opt sute de franci hărăziți acestui post. Am deliberat câteva ceasuri înainte de a mă hotărî, și pot să jur că singurul lucru ce m-a făcut să stau în cumpănă a fost teama de a nu-l supăra pe Margency și de a nu displace domnului de Malesherbes. Dar în cele din urmă, tortura de neîndurat de a nu putea lucra cînd am chef și de a fi supus termenelor, mai mult încă, convingerea că-mi voi îndeplini rău funcțiunile la care trebuia să mă înham, învinseră totul și mă determinară să refuz un post pentru care nu eram potrivit. Știam că întregul meu talent nu izvora decît dintr-o anumită căldură sufletească ce se răsfrîngea asupra subiectelor ce aveam de tratat și că numai iubirea de ceea ce e mare, adevărat, frumos putea să-mi însuflețească geniul. Prin ce m-ar fi atras oare subiectele celor mai multe cărți despre care aveam să scriu, și chiar acele cărți însele? Nepăsarea pentru asemenea treabă mi-ar fi înghețat pana și mi-ar fi închistat spiritul. Se credea îndeobște

¹ Jean-Jacques de Mairan (1678—1774), fizician și geometru (n.t.).

² Alexis-Claude Clairaut (1713—1765), matematician de geniu, membru al Academiei de Științe la vîrsta de 18 ani (n.t.).

³ Joseph de Guignes (1721—1800), sinolog (n.t.).

⁴ Jean-Jacques Barthélemy (1716—1795), autorul *Călătoriei lui Anacharsis în Grecia* (n.t.).

că puteam să scriu datorită meșteșugului, ca toți ceilalți oameni de litere, cînd de fapt eu nu eram în stare să scriu decît din pasiune. Și desigur nu asta era ceea ce trebuia la *Jurnalul savanților*. I-am trimis deci lui Margency o scrisoare de mulțumire, întocmită cu toată sinceritatea posibilă, în care i-am explicat foarte amănunțit motivele mele, încît nu se poate ca atît el cît și domnul de Malesherbes să fi crezut că refuzul meu pornea din rea-voință sau din mîndrie. De aceea îl și aprobară amîndoi fără să-mi arate pentru aceasta mai puțină simpatie, iar taina fu atît de bine păstrată asupra acestei afaceri, încît în public n-a răsuflet niciodată nimic.

Această propunere nu cădea într-un moment prielnic spre a mă face s-o primesc. Căci de cîtva timp îmi făuream planuri de a părăsi cu totul literatura, și mai ales meseria de autor. Tot ceea ce mi se întîmplase mă dezgustase adînc de oamenii de litere, și ajunsesem la concluzia că era cu neputință să urmez această carieră fără să am anumite legături cu ei. Nu eram croit nici pentru oamenii de lume, și nici, în general, pentru viața mixtă pe care o dusesem, împărțindu-mă între mine însumi și între cercurile pentru care nu eram de loc făcut. Simțeam mai mult ca oricînd, și printr-o experiență continuă, că orice asociație inegală este totdeauna în dezavantajul părții slabe. Trăind alături de oameni bogați și de o altă stare decît aceea pe care mi-o alesesem, fără a ține casă pe picior mare ca ei, eram silit să-i imit în multe privințe, și micile cheltuieli, care nu însemnau nimic pentru ei, erau pentru mine nu mai puțin ruinătoare, pe cît de necesare. Cînd un om se duce într-o casă de la țară, este slujit de lacheul lui, atît la masă cît și în camera sa ; îl trimite să-i aducă toate cele de care are trebuință ; neavînd de-a face direct cu servitorii, pe care nici nu-i vede măcar, nu le dă bacșișuri decît

atunci cînd și cum îi place ; în timp ce eu, singur, fără servitor, eram la cheremul celor ai casei, a căror bunăvoință trebuia s-o cîștig, cu orice chip spre a nu avea de suferit prea mult, și, tratat ca egalul stăpînului lor, trebuia să-i tratez și eu ca atare, ba chiar să fac pentru ei mai mult decît altul, deoarece aveam într-adevăr mai multă nevoie de ei. Treacă-meargă cînd erau mai puțini servitori ; dar în casele unde mă duceam se aflau mulți, și toți foarte țănoși, foarte sîreți, foarte săritori, se înțelege, în interesul lor, iar uîlharii știau să facă în așa fel ca să am rînd pe rînd nevoie de toți. Doamnele de la Paris, care au atîta spirit, n-au nici o idee justă despre acest capitol, și vroind cu orice preț să-mi cruțe punga, ele mă ruinau. Dacă eram chemat la masă în oraș ceva mai departe de casa mea, în loc să mă lase să iau o brișcă, doamna cu pricina trimitea trăsura ei să mă aducă la dînsa ; îi venea foarte ușor să mă scutească de douăzeci și patru de soli pentru brișcă ; dar nu se gîndea la banii pe care-i dădeam lacheului și vizitiului. Cînd una îmi seria din Paris la Hermitage sau la Montmorency, părăindu-i rău de cei patru soli cît m-ar fi costat taxa pentru scrisoarea ei, mi-o trimitea printr-unul din servitorii săi, care venea pe jos, nădușit, și căruia îi dădeam de mîncare și un bacșiș pe care desigur că-l merita. Iar de mă poștea să stau o săptămînă sau două la ea la țară, își spunea în sinea sa : Asta va fi o economie pentru bietul de el, în acest timp hrana nu-l va costa nimic. Ea nu se gîndea însă că, în acest timp, nu mai lucram nimic ; că gospodăria mea, și chiria, și cămășile, și hainele nu îmi veneau de-a gata ; că-mi plăteam bărbierul îndoit, și că totul mă costa la ea mai mult decît m-ar fi costat la mine. Cu toate că-mi mărgineam micile dărnicii numai în casele unde mă duceam de regulă, ele nu-mi erau mai puțin ruinătoare. Pot da asigurări că am scos din pungă două-

zeci și cinci de taleri la doamna d'Houdetot, la Eau-bonne, unde n-am dormit decît de patru sau cinci ori, și mai mult de o sută de pistoli, atît la Epinay cît și la Chevette, în timpul celor cinci sau șase ani cît mă duceam mai des acolo. Aceste cheltuieli sînt de neînălțurat pentru un om cu firea mea, care nu se pricepe să-și strîngă punga, nici să închidă ochii, nici să îndure mutra unui valet care mormăie și care te servește făcînd pe ursuzul. Chiar la doamna Dupin, unde eram de-al casei și unde le făcusem mii de servicii servitorilor, nu m-am bucurat de ale lor decît în schimbul banilor mei. Pînă la urmă a trebuit să renunț cu totul la aceste mici dărnicii pe care situația mea nu mi-a mai îngăduit să le fac, și atunci am început să simt și mai cu putere neajunsul de a avea de-a face cu oameni de-o altă stare decît a ta.

Și barami dacă această viață ar fi fost pe gustul meu, m-aș fi consolatat de o risipă costisitoare, hărăzită plăcerilor mele; dar a te ruina ca să te plictisești, era prea de tot; și simțeam atît de tare povara acestui fel de viață, că, profitînd de răstimpul de libertate în care mă aflam atunci, eram hotărît să-l perpetuez, să renunț cu totul la înalta societate, la compunerea de cărți, la orice contact cu literatura, și să mă închid, pentru restul zilelor mele, în sfera strîmtă și liniștită pentru care mă simțeam născut.

Veniturile aduse de *Scrisoarea către d'Alembert* și de *Nona Heloiză* îmi îmbunătățiseră puțin finanțele, care mi se sleiseră cu totul la Hermitage. Mă vedeam cu circa o mie de taleri în față. *Emil*, la care lucram fără răgaz, după ce terminasem *Heloiza*, era foarte avansat și venitul lui trebuia cel puțin să dubleze această sumă. Îmi făcui planul de a investi aceste fonduri în așa fel ca să-mi întocmesc o mică rentă viagăra care să mă ajute, împreună cu copiile muzicale, să pot trăi fără a mai scrie. Mai aveam în lucru încă

două opere. Prima era *Instituțiile politice*. Am cercetat stadiul acestei cărți și am găsit că ea îmi cerea încă mulți ani de lucru. N-am avut curajul de a o continua și de a aștepta să fie terminată spre a-mi înfăptui hotărârea. Astfel, renunțând la această lucrare, m-am gândit să folosesc din ea ceea ce se putea scoate, apoi să ard restul, și pornind cu rîvnă la această muncă, fără a o întrerupe pe aceea la *Emil*, am pus, în mai puțin de doi ani, ultimul punct la *Contractul social*.

Rămînea *Dicționarul muzical*. Aceasta era o muncă de salahor, ce se putea face oricînd, și care n-avea ca scop decît venitul bănesc. Mi-am propus s-o abandonez, sau s-o termin cînd voi avea chef, în măsura în care celelalte mijloace de trai cîștigate mi-o vor face necesară sau de prisos. Cît despre *Morala senzitivă*, a cărei înfăptuire rămăsese în schiță, am părăsit-o cu totul.

Cum aveam ca ultim plan, în cazul că mă puteam lipsi pe de-a întregul de copiile muzicale, pe acela de a mă depărta de Paris, unde mulțimea musafirilor îmi făcea existența costisitoare și-mi răpea timpul de a mi-o cîștiga, spre a preveni în retragerea mea plictiseala în care se spune că un autor cade atunci cînd și-a părăsit condeiul, îmi rezervai o ocupație ce putea să umple golul singurătății, fără a mă ispiți să mai tipăresc ceva atît cît voi mai trăi. Nu știu din ce toană Rey mă îndemna de mai multă vreme să scriu *Memoriile vieții mele*. Cu toate că ele nu fuseseră pînă atunci prea interesante prin fapte, mi-am dat seama că ar putea să devină prin sinceritatea pe care eram în stare s-o pun în înșiruirea lor, și m-am hotărît să întocmesc o lucrare unică printr-o veracitate fără exemplu, astfel ca măcar o dată să se poată vedea un om așa cum este el înlăuntrul său. Rîsesem totdeauna de falsa naivitate a lui Montaigne, care, prefăcîndu-se că-și mărturisește cusururile, are mare grijă de a nu-și

atribui decît unele destul de nevinovate; în timp ce eu, care m-am socotit totdeauna, și mă socot încă, în toată făptura mea, cel mai bun dintre oameni, simțeam că nu există suflet omenesc, oricît de curat ar fi el, care să nu ascundă vreun viciu dezgustător. Știam că sînt zugrăvit în public sub trăsături atît de puțin asemănătoare cu ale mele, și uneori atît de pocite, că, în ciuda părților rele, asupra cărora nu vroiam să păstrez nici o tăcere, nu puteam decît să cîștig și mai mult înfățișîndu-mă așa cum sînt. De altfel, așa ceva neputîndu-se face fără a lăsa să se vadă și alți oameni așa cum au fost ei, și prin urmare o asemenea operă neputînd să apară decît după moartea mea și aceea a multor altora, asta mă încurajă și mai mult să-mi scriu confesiunile, de care nu voi avea să roșesc niciodată în fața nimănui. Mă hotărîi deci să-mi consacru tot timpul liber înfăptuind această lucrare, și am început să strîng scrisorile și hîrțiile ce puteau să-mi călăuzească sau să-mi trezească memoria, părăindu-mi foarte rău de ceea ce rupsesem, arsesem sau pierdusem pînă atunci.

Acest proiect de retragere absolută, unul dintre cele mai înțelepte din cîte făcusem vreodată, era adînc înțipărit în gîndul meu, și pornisem chiar la săvîrșirea lui, cînd cerul, care-mi pregătea o altă soartă, mă aruncă într-un nou vîrtej.

Montmorency, acest vechi și frumos patrimoniu al ilustrei case cu același nume, nu-i mai aparținea de cînd se făcuse confiscarea. A trecut, prin sora ducelui Henri, la casa de Condé, care a schimbat numele de Montmorency în acela de Enguien, iar acest ducat n-are alt castel decît un vechi turn, unde se țin arhivele și se primesc jurămintele de credință ale vasalilor. În schimb, se vede la Montmorency sau Enguien o casă particulară, clădită de Croisat, zis Săracul, care, avînd magnificiența celor mai superbe castele, merită

să poarte acest nume. Aspectul falnic al acestui frumos edificiu, terasa pe care este clădit, vederea sa, unică poate în lume, vastul lui salon pictat de o mână iscusită, parcul său plantat de celebrul *Le Nôtre*¹, totul formează un întreg a cărui măreție izbitoare are totuși nu știu ce simplitate care stârnește și impune admirație. Domnul mareșal duce de Luxembourg, care deținea atunci acest domeniu, unde părinții lui erau altădată stăpîni, venea în fiecare an aici și stătea în două perioade de cîte cinci sau șase săptămîni, ca simplu locatar, dar cu o strălucire ce nu era de loc mai prejos de vechea strălucire a casei sale. La prima călătorie pe care o făcu aici după stabilirea mea la Montmorency, domnul și doamna mareșal trimiseră un valet de cameră să-mi transmită omagiile lor și să mă poștească să iau masa la ei, ori de cîte ori aceasta îmi va face plăcere. De fiecare dată cînd reveneau, nu uitau să repete aceleași omagii și aceeași invitație. Asta îmi aducea aminte de doamna de Benzenval care mă trimitea să iau masa cu servitorii. Timpurile se schimbaseră, dar eu rămăsesem același. Nu vroiam nici acum să fiu trimis la masa servitorilor, și mă gîndeam prea puțin la aceea a celor mari. Aș fi preferat să mă lase așa cum sînt, fără a mă sărbători și fără a mă înjosi. Am răspuns cu cinste și respect la curtenia domnului și doamnei de Luxembourg, dar n-am primit invitațiile lor, și după cum metehnele mele trupești și firea mea timidă, cît și stîngăcia de a vorbi mă făceau să tremur numai la gîndul de a mă prezenta într-o adunare de oameni de la Curte, nu m-am dus nici la castel să fac o vizită de mulțumire, deși am înțeles că asta era ceea ce vroiau și că toată această atenție era mai curînd o chestiune de curiozitate decît de bunăvoință.

¹ André Le Nôtre (1613—1700), arhitect celebru, autorul planurilor pentru parcul de la Versailles (n.t.).

Cu toate acestea, stăruințele continuară și chiar se întăriră. Doamna contesă de Boufflers, care era în strânse raporturi cu doamna mareșal, venind la Montmorency, trimise să afle vești despre mine și-mi propuse să-mi facă o vizită. Am răspuns cum trebuia, însă n-am dat cu nimic înapoi. Cu prilejul călătoriei de Paști din anul următor, 1759, cavalerul de Lorenzy, care făcea parte din curtea prințului de Conti și din societatea doamnei de Luxembourg, veni să mă vadă de mai multe ori ; făcurăm cunoștință ; el mă îndemnă să mă duc la castel ; nu m-am dus. În sfârșit, într-o după-amiază, când mă așteptam mai puțin ca oricând la asta, îl văzui venind pe domnul mareșal de Luxembourg, urmat de cinci sau șase persoane. De data aceasta nu mai avui încotro, și nu putui scăpa, fără riscul de a fi un trufaș și un prost crescut, de a-i face o vizită și de a mă duce să mă înclin în fața doamnei mareșal, din partea căreia el mă copleșise cu lucrurile cele mai îndatoritoare. Astfel începură, sub auspicii funeste, legăturile de care nu m-am mai putut multă vreme desprinde, dar de care un presimțământ foarte întemeiat mă făcuse să mă feresc pînă în clipa cînd am căzut în laț.

Mă temeam extrem de mult de doamna de Luxembourg. Știam că este amabilă. O văzusem de mai multe ori la teatru și la doamna Dupin, cu zece sau doisprezece ani în urmă, pe cînd era ducesă de Boufflers și strălucea încă de frumusețea ei de la început.¹ Dar se spunea că e rea, și, la o doamnă de rang mare, această reputație mă făcea să tremur. Abia o văzui, că fui subjugat. O găsii fermecătoare, cu acel farmec ce rezistă la trecerea anilor, cel mai potrivit să-mi răvășească inima. Mă așteptam să fie înțepătoare și să

¹ Madeleine-Angélique de Neufville, văduva ducelui de Boufflers, căsătorită a doua oară cu mareșalul de Luxembourg, avu-
sesse o tinerețe furtunoasă (n.ed.fr.).

vorbească numai în epigrame. Nu era de loc așa, și era mult mai bine. Conversația doamnei de Louxembourg nu scapără prin spirit. Nu scînteiază prin glume și nici măcar prin ascuțime : dar are o gingășie deosebită, care nu jignește niciodată și place tordeauna. Măguliările ei sînt cu atît mai ametoare cu cît sînt mai simple ; s-ar spune că le rostește fără a le căuta și că-i scapă din inimă, numai fiindcă-i este prea plină. Cred a-mi fi dat seama, de la prima vizită, că, în ciuda aerului meu stîngaci și a frazelor greoaie, nu i-am dispăcut. Toate femeile de la Curte știu să te convingă de asta, atunci cînd vor, cu adevărat sau nu ; dar nu toate știu, ca doamna de Luxembourg, să-ți facă această convingere atît de dulce, încît să-ți înlăture orice încolțire de bănuială. Din prima zi, încrederea mea în dînsa ar fi fost atît de deplină cum nu a întîrziat să devină, dacă doamna ducesă de Montmorency, fiica ei vitregă, o tînără nebunică, destul de răutăcioasă, și, cred, puțin cam cicălitoare, nu și-ar fi pus în gînd să mă ia în primire, și, în pofida multelor elogii ale mamei sale și a capriciilor ei prefăcute, nu mi-ar fi stîrnit bănuiala că sînt luat peste picior.

Poate că m-aș fi leuit greu de îndoielile față de aceste două doamne, dacă extrema bunătate a domnului mareșal nu m-ar fi încredințat că și a lor era sinceră. Nimic mai surprinzător, dat fiind caracterul meu sfios, decît repeziciunea cu care l-am crezut pe cuvînt, în situația de egalitate în care binevoi să se pună cu mine, dacă nu cumva el însuși nu se grăbi să mă creadă pe cuvînt asupra independenței absolute în care vroiam să trăiesc. Convinși, și unul și cealaltă, că aveam dreptate să fiu mulțumit de starea mea și să nu doresc să mi-o schimb, nici el, nici doamna de Luxembourg nu părăuă că vor să se ocupe cîtuși de puțin de punga sau de averea mea ; cu toate că nu pot să mă îndoiesc de caldul interes pe care mi-l ară-

tau amîndoi, niciodată ei nu mi-au propus vreun post și nu mi-au dat chezașia lor, decît doar o singură dată cînd doamna de Luxembourg păru a dori să mă vadă că vreau să intru la Academia Franceză. Am ridicat problema religiei mele; ea mi-a spus că asta nu era o piedică, sau că se angaja să o înlătore. Am răspuns că, oricîtă cinste ar fi pentru mine să fiu membru al unui corp atît de ilustru, după ce l-am refuzat pe domnul de Tressan și, într-un fel, pe regele Poloniei, de a intra la Academia din Nancy, nu mai puteam în mod onest să intru în nici una. Doamna de Luxembourg nu stărui, și nu mai fu vorba despre asta. Asemenea relații simple cu niște atît de mari seniori și care puteau totul în favoarea mea, domnul de Luxembourg fiind și meritînd să fie prietenul particular al regelui, contrastau în chip ciudat cu neîntreruptele griji, nu mai puțin supărătoare pe cît de îndatoritoare, ale prietenilor protectori pe care-i părăsisem, și care căutau mai puțin să mă servească, decît să mă umilească.

Cînd domnul mareșal veni să mă vadă la Mont-Louis, l-am primit cu inima strînsă, pe el și suita lui, în singura mea cameră, nu fiindcă eram nevoit de a-l pune să stea în mijlocul blidelor murdare și al oalelor sparte, ci fiindcă podeaua mea putredă abia se mai ținea și mă temeam să nu se surpe cu totul sub greutatea suitei sale. Mai puțin îngrijat de primejduirea mea proprie, cît de aceea la care bunăvoința acestui cumsecade senior se expunea, m-am grăbit să-l scot de acolo, spre a-l duce, cu tot frigul ce dăinuia încă, în turnul meu fără ferestre și fără nici o sobă. Cînd am ajuns acolo i-am spus motivul ce mă determinase să-l conduc aici; el l-a transmis doamnei mareșal, și amîndoi m-au îndemnat ca, pînă cînd mi se va repara podeaua, să primesc o locuință la castel, sau, dacă asta îmi convine mai bine, într-o clădire izolată, ce se afla în mijlocul parcului și care se numea Micul Cas-

tel. Această reședință încântătoare merită să fie descrisă.

Parcul sau grădina de la Montmorency nu se află în cîmpie, ca acei de la Chevrete. El e neregulat, deluros, presărat cu coline și adîncituri, din care dibaciul artist a tras folos spre a varia boschetele, ornamentele, iazurile, priveliștile, și a multiplica, spre a spune astfel, cu multă artă și iscusință, un spațiu prin el însuși destul de restrîns. Acest parc e încoronat în partea de sus de terasă și castel; în partea de jos formează o strîmtoare ce se deschide și se lărgeste spre vale și al cărei colț e umplut cu un mare bazin. Între sera de portocali ce ocupă această lărgime și bazinul înconjurat de colnice frumos împodobite cu boschete și copaci, se află Micul Castel de care am pomenit. Această clădire și terenul din jurul ei aparțineau odinioară celebrului Le Brun¹, căruia îi venise pofta să o construiască și să o împodobească cu acel gust ales pentru ornamente și arhitectură ce-i era propriu acestui mare pictor. Castelul a fost mai târziu refăcut, însă mereu după planul primului stăpîn. E mic, e simplu, dar elegant. Cum e așezat într-o înfundătură, între sera de portocali și bazinul cel întins, prin urmare supus umezelii, a fost străbătut la mijloc de un peristil luminos între două rînduri de coloane, prin care aerul, pătrunzînd în tot edificiul, îl menține uscat, în ciuda poziției lui. Cînd privești clădirea de la înălțimea opusă ce-i stă în față, pare înconjurată toată de apă, și ai crede că vezi o insulă încântătoare, sau cea mai frumoasă dintre cele trei insule Barromee, numită *Isola bella*, de pe lacul Maggiore.

În acest edificiu solitar mi se dădu să aleg unul din cele patru apartamente complete pe care le conține, în afară de parterul compus dintr-o sală de bal, o

¹ Charles Le Brun (1619—1690), unul din marii pictori francezi ai secolului al XVII-lea (n.t.).

sală de biliard și o bucătărie. L-am luat pe cel mai mic și mai simplu, deasupra bucătăriei, de care mă foloseam de asemenea. Era de o curățenie fermecătoare ; mobila era în alb și albastru. În această adîncă și minunată singurătate, în mijlocul pădurii și al apei, în concertele păsărilor de tot soiul, în parfumul florilor de portocal, am compus într-un neînterupt extaz a cincea carte din *Emil*, al cărei colorit atît de proaspăt îl datorez în mare parte impresiilor vii ale locului unde am scris-o.

Cu cîtă nerăbdare alergam în fiecare dimineată la răsăritul soarelui să respir un aer îmbălsămat pe peristil ! Ce gustoasă cafea cu lapte luam acolo împreună cu Thérèse a mea ! Pisica și cîinele ne țineau tovărășie. Acești singuri însoțitori mi-ar fi fost de ajuns pentru toată viața, fără să simt niciodată o clipă de plictiseală. Eram în paradisul pămîntesc ; trăiam cu toată nevinovăția și gustam acolo aceeași fericire.

La călătoria din iulie, domnul și doamna de Luxembourg îmi arătară atîta atenție și-mi făcură atîtea măguliri, că, locuind la ei și copleșit de bunăvoința lor, nu putui să fac altceva decît să le răspund la acestea vizitîndu-i foarte des. Nu-i mai părăseam aproape de loc : dimineata mă duceam să-i dau binețe doamnei mareșal ; luam masa cu dînșii ; după-amiază mă plimbam cu domnul mareșal ; nu cinam însă acolo, din cauză că era prea multă lume și fiindcă se cina prea tîrziu pentru mine. Pînă aici totul era minunat și nu aveam nici un motiv să mă plîng, dacă aș fi știut să mă opresc la acestea. Dar eu n-am știut niciodată să păstrez o măsură în relațiile mele și să mă mulțumesc a-mi îndeplini îndatoririle de societate. Am fost totdeauna totul sau nimic. În curînd, fui totul ; și văzîndu-mă sărbătorit, răsfățat de niște persoane de asemenea condiție, am întrecut măsura și m-am legat de ei printr-o prietenie ce nu e îngăduit s-o ai decît

pentru cei de rangul tău. Puneam toată familiaritatea în felul de a mă purta, în timp ce ei nu încetau de a-mi dovedi, printr-al lor, curtenia cu care mă obișnuiseră. Totuși, nu mă simțeam niciodată la largul meu cu doamna mareșal. Cu toate că nu eram pe deplin liniștit în privința caracterului ei, mă temeam mai puțin de acesta decît de spiritul ei. Și tocmai prin asta mi se impunea. Știam că e pretențioasă în conversație și că avea dreptul să fie. Știam că femeile, și mai ales doamnele din lumea mare, vor cu orice chip să fie distrate, că ți se iartă mai ușor să le jignești, decît să le plictisești, și mă gîndeam, după comentariile pe care le făcea despre ceea ce spusesea oamenii care plecau, ce trebuie să zică ea despre bătăliile mele. Am găsit însă o scăpare, spre a ocoli în fața ei stînghereala de a vorbi : fu aceea de a citi. Ea auzise vorbindu-se despre *Julie* ; știa că se tipărește ; se arătă nerăbdătoare să vadă această lucrare ; mă oferii să i-o citesc ; ea încuviință. În fiecare dimineață mă duceam la dînsa la ceasurile zece ; domnul de Luxembourg venea și el ; se închidea ușa. Citeam lîngă patul ei, și-mi împărtășii atît de bine lecturile, că aș fi umplut cu ele tot timpul cît ei ar fi stat acolo, chiar dacă n-ar fi fost siliți să plece mai devreme.¹ Succesul acestei stratageme întrecu așteptările mele. Doamna de Luxembourg se entuziască pentru *Julie* și pentru autorul ei ; nu-mi vorbea decît despre mine, nu se ocupa decît de mine, mă lăuda de dimineața pînă seara, mă îmbrățișa de zece ori pe zi. Vroia ca eu să am totdeauna locul alături de dînsa, și cînd vreunul dintre seniori vroia să se așeze pe acel loc, ea îi spunea că este locul meu și-l făcea să se așeze în altă

¹ „Pierderea unei mari bătălii, care-l întristă mult pe rege, îl sili pe domnul de Luxembourg să se întoarcă repede la Curte.” (Nota lui J.-J. Rousseau.)

parte. E ușor de închipuit ce impresie făceau asupra mea aceste purtări măgulitoare, cum cele mai mici semne de afecțiune mă subjugau. Mă îndrăgostii cu adevărat de ea, în măsura dragostei ce mi-o arăta dînsa. Toată teama mea, văzînd acest entuziasm și simțindu-mă atît de puțin înzestrat să-l susțin, era ca el să nu se schimbe în dezgust, și din nefericire pentru mine această teamă fu cît se poate de întemeiată.

Se vede treaba că era o opoziție înnăscută între felul ei de a gîndi și al meu, pentru că, lăsînd la o parte mulțimea de bătărăanii ce-mi ieșeau din gură în fiecare clipă în timpul conversației, ba îmi scăpau chiar și în scrisori, și tocmai cînd eram în termenii cei mai buni cu ea, se găsiră unele lucruri care-i dispăcură fără să-mi pot da seama de ce. N-am să citez decît un exemplu, și aș putea să citez douăzeci. Ea află că făceam pentru doamna d'Houdetot o copie a *Heloizei*, cu atîta pagina. Vroi să aibă și ea una în aceleași condiții. I-am făgăduit-o, și trecînd-o prin aceasta în rîndul clientelor mele, i-am scris ceva în mod îndatoritor și cinstit în legătură cu acest subiect; cel puțin asta era intenția mea. Iată răspunsul ei, care mă făcu să cad din nori (pachetul C, nr. 43):

Din Versailles, marți.

Sînt încîntată, sînt mulțumită; scrisoarea domniei-voastre mi-a făcut o plăcere nespusă, și mă grăbesc să vă răspund și să vă mulțumesc.

Iată propriile cuvînte din scrisoarea domniei-voastre: „Cu toate că sînteți, desigur, o foarte bună clientă, îmi vine oarecum greu să vă iau bani: de fapt, eu ar trebui să plătesc plăcerea pe care o voi avea de a lucra pentru dumneavoastră.” Nu mai adaug nimic. Îmi pare rău doar că nu-mi vorbiți niciodată despre sănătatea dumneavoastră. Nimic nu

mă interesează mai mult. Vă iubesc din toată inima. Și e destul de trist, vă asigur, că v-o scriu, căci mi-ar face mare plăcere să v-o spun eu însămi. Domnul de Luxembourg vă iubeste și vă îmbrățișează din toată inima.

Primind această scrisoare, m-am grăbit să-i răspund, în așteptarea unei explicații mai largi, spre a protesta împotriva oricărei interpretări jignitoare, și după ce m-am gândit câteva zile la această explicație, cu neliniștea ce se poate închipui și fără să înțeleg totuși nimic, iată care fu ultimul meu răspuns la acest subiect :

Montmorency, 8 decembrie 1759.

De la ultima mea scrisoare am examinat de sute de ori pasajul în chestiune. L-am luat în sensul lui propriu și firesc ; l-am luat în toate sensurile ce i se pot da, și vă mărturisesc, doamnă mareșal, că nu mai știu dacă eu sînt cel care vă datorez scuze, sau dacă dumneavoastră mi le datorați mie.

Au trecut zece ani de cînd am schimbat aceste scrisori. M-am gândit adesea la ele de atunci, și nedumerirea mea asupra acestui punct e încă atît de mare și astăzi, încît n-am izbutit să înțeleg ce anume a putut să găsească ea în acel pasaj, nu zic jignitor, dar care să-i fi dispăcut.

În legătură cu exemplarul manuscris din *Heloiza* pe care țin să-l aibă doamna de Luxembourg, trebuie să spun aici la ce m-am gândit eu ca să-l fac oarecum mai deosebit față de oricare altul. Scrisesem separat aventurile Mylordului Edouard, și stătusem multă vreme în cumpănă dacă să le introduc, fie în întregime, fie în rezumat, în această lucrare, unde mi se părea că lipsesc. M-am hotărît în cele din urmă să le tai cu totul, deoarece, nefiind în uon cu restul, ar

fi stricat gingaşa simplitate a cărţii. Am avut pentru aceasta şi un alt motiv mai puternic, după ce-am cunoscut-o pe doamna de Luxembourg: anume, că în aceste aventuri era amestecată şi o marchiză română cu un caracter foarte urât, şi cu câteva trăsături, care, fără să i se potrivească ei, i s-ar fi putut atribui de cei ce n-o cunoşteau decît din reputaţie. M-am felicitat deci de hotărîrea pe care o luasem, şi m-am conformat ei. Dar, în aprinsa dorinţă de a îmbogăţi exemplarul său cu ceva care să nu fie în nici unul altul, n-avui altă treabă decît să mă gîndesc la acele nenorocite aventuri şi să făuresc planul de a le face rezumatul spre a-l adăuga acolo! Plan nechibzuit, a cărui năstruşnicie nu se poate explica decît prin oarba fatalitate ce mă împingea spre pieire!

*Quos vult perdere Jupiter dementat.*¹

Avui năîngia de a face acest rezumat cu multă grijă, cu multă trudă, şi de a-i trimite această bucată ca lucrul cel mai frumos din lume, prevenind-o totodată că arsesem originalul, ceea ce era adevărat, că rezumatul era numai pentru ea şi nu va fi văzut niciodată de nimeni altcineva, afară doar dacă ea însăşi îl va arăta cuiva; ceea ce, departe de a-i dovedi prudenţa şi discreţia mea, aşa cum credeam că procedez, nu făcu decît să-i atragă atenţia asupra părerii pe care o aveam eu însumi în legătură cu atribuirea trăsăturilor ce-ar fi putut să o jignească. Prostia mea fu atât de mare, încît nici nu mă îndoiam ca ea să nu fie încîntată de procedeul meu. Nu-mi aduse în această privinţă înaltele laude la care mă aşteptam, şi nu-mi vorbi niciodată, spre adîncea mea surprindere, despre caietul pe care i-l trimisesem. În ce mă priveşte, mulţumit de conduita mea în această întîm-

¹ Celui pe care vrea să-l piardă, Jupiter îi ia mîntea (lat.).

plare, abia mult mai târziu mi-am dat seama, după alte indicii, de efectul pe care-l produsese.

Mai avui, în favoarea manuscrisului oferit ei, și o altă idee, mai înțeleaptă, dar care, prin efecte mai depărtate, nu mi-a fost mai puțin dăunătoare: într-atît totul contribuie la opera destinului atunci cînd el îl trage pe un om spre nenorocire! M-am gândit să împodobesc acest manuscrit cu desene după stampele din *Julie*, desene ce se întîmplau să fie de același format cu manuscritul. I-am cerut lui Coindet desenele făcute de el, care îmi aparțineau sub toate titlurile, și cu atît mai mult, cu cît îi lăsasem veniturile planșelor, care avură o mare răspîndire. Coindet e pe atît de șmecher pe cît de puțin sînt eu. Pe măsură ce-i ceream aceste desene, ajunse să înțeleagă ce vroiam să fac cu ele. Atunci, sub pretextul că adaugă unele ornamente la aceste desene, reuși să le păstreze, și sfîrși prin a le prezenta el însuși.

*Ego versiculos feci, tulit alter honores.*¹

Asta îl ajută să pătrundă în casa de Luxembourg pe un anumit picior. De cînd mă mutasem la Micul Castel, el venea foarte des să mă vadă acolo, și totdeauna diminețile, mai ales cînd domnul și doamna de Luxembourg se aflau la Montmorency. Asta făcea că, petrecîndu-mi ziua cu el, nu mă mai duceam la castel. Am fost muștrat pentru această absență; am spus motivul. Mi s-a spus să-l aduc și pe domnul Coindet; am făcut-o. Era tocmai ceea ce urmărise ticălosul. Astfel, datorită bunăvoinței ce mi se arăta mie, un funcționaraș al domnului Théluson, căruia i se dădea uneori de mîncare cînd nu era nimeni la masă, se pomeni dintr-o dată la aceea a unui mareșal al Franței, alături de prinții, ducesele și tot ce era mai

¹ Eu mă străduiesc să fac ceva, și altul culege laurii (lat.).

de vază la Curte. N-am să uit niciodată că într-o zi, cînd trebuia să se întoarcă la Paris devreme, domnul mareșal le spuse oaspeților, după ce se ridică de la masă : „Hai să facem o plimbare înspre Saint-Denis, să-l conducem pe domnul Coindet.“ Omul nostru nu-și mai încăpea în pene ; își pierduse capul cu totul. Cît despre mine, eram atît de mișcat, că nu putui să rostesc un singur cuvînt. Mergeam în urmă, plîngînd ca un copil și murind de dorința de a săruta pașii acestui bun mareșal. Dar povestea asta a copiei m-a făcut să anticipez aci asupra evenimentelor. Să le reluăm deci în ordinea lor, atît cît mă va ajuta memoria.

De îndată ce căsuța de la Mont-Louis fu gata, am mobilat-o cît mai simplu, cît mai curat, și m-am reîntors acolo ; căci nu puteam să renunț la acea lege ce mi-o făcusem, părăsind Hermitage-ul, de a avea întotdeauna o locuință care să fie a mea ; dar nu mă putui hotărî nici să părăsesc Micul Castel. Am păstrat cheia, și, ținînd mult la plăcutele dejunuri din peristil, mă duceam adesea să dorm acolo, unde petreceam uneori două sau trei zile ca într-o reședință de vară. Eram poate atunci muritorul de rînd din Europa cel mai bine și cel mai agreabil instalat. Gazda mea, domnul Mathas, care era omul cel mai cumsecade din lume, îmi dăduse toată libertatea să fac reparațiile pe care le doream la Mont-Louis, lăsîndu-mi pe mîna lucrătorii lui, fără ca el să se amestece în ceva. Avui deci mijlocul de a-mi orîndui, dintr-o singură încăpere la primul etaj, un apartament complet, compus dintr-o cameră, o anticameră și un vestiar. La parter era bucătăria și camera Thérèsei. Turnul îmi servea drept cabinet de lucru, datorită unei bune ferestre de sticlă și unei sobe ce se zidi acolo. După instalare m-am gîndit să înfrumusețez terasa pe care o umbreau două rînduri de tei tineri, la care am mai adăugat alte două rînduri, spre a al-

cătui o boltă de verdeață ; am așezat acolo o masă și niște bănci de piatră ; le-am înconjurat cu liliac, zorele și caprifoi ; am pus să se tragă o brazdă de flori paralelă cu cele două rînduri de copaci, și această terasă, mai ridicată decît aceea a castelului, a cărei priveliște era cel puțin tot atît de frumoasă, și unde domesticisem o mulțime de păsărele, îmi servea de salon pentru a primi pe domnul și doamna de Luxembourg, domnul duce de Villeroy, domnul prinț de Tingry, domnul marchiz d'Armentières, doamna ducesă de Montmorency, doamna ducesă de Boufflers, doamna contesă de Valentinois, doamna contesă de Boufflers și alte persoane de același rang, care nu pregatau să facă, de la castel, pe un urcuș foarte obositor, pelerinajul la Mont-Louis. Datoram toate aceste vizite favoarei domnului și doamnei de Luxembourg ; simțeam asta și inima mea le era recunoscătoare. Într-unul din aceste elanuri de înduioșare, i-am spus odată domnului de Luxembourg, îmbrățișîndu-l : „Ah, domnule mareșal, îi uram pe cei mari înaintea de a vă fi cunoscut, îi urăsc mai mult acum, după ce m-ați făcut să simt atît de bine cît de ușor le-ar fi să se facă iubiți.“

De altfel, îi întreb pe toți cei ce m-au văzut în această perioadă dacă au observat vreodată că această strălucire m-ar fi orbit o singură clipă, dacă aburii acestor cinstiri mi s-ar fi urcat la cap ; dacă m-au văzut mai puțin simplu în îmbrăcăminte, mai puțin modest în purtări, mai puțin legat cu poporul, mai puțin prietenos cu vecinii, mai puțin gata să fac servicii oricui, atunci cînd am putut, fără a mă descu-raja de supărările nenumărate și adesea sîcîitoare de care eram tot timpul copleșit. Dacă inima mă atrăgea către castelul de la Montmorency prin dragostea sinceră pentru stăpînii lui, ea mă îndemna totodată către vecinii mei, unde gustam dulceața acelei vieți

liniștite și simple, în afară de care nu există fericire pentru mine. Thérèse se împrietenise cu fiica unui zidar, vecinul meu, pe nume Pilleu ; m-am împrietenit și eu cu tatăl, și după ce luam masa la castel, nu fără stînghereală, dar ca să-i fac plăcere doamnei mareșal, cu cîtă nerăbdare mă întorceam seara să cînez cu moș Pilleu și familia lui, fie la el, fie la mine !

În afară de aceste două locuințe, avui în curînd o a treia, în palatul Luxembourg, ai cărui stăpîni mă chemau atît de stăruitor să mă duc să-i văd cîteodată acolo, încît am consimțit s-o fac, în pofida dezgustului meu pentru Paris, unde nu fusesem, de cînd mă retrăsesem la Hermitage, decît numai în cele două rînduri de care am vorbit. Dar și acum nu mă duceam decît în zilele convenite, numai pentru masa de seară, și mă întorceam a doua zi de dimineață. Intram și ieșeam prin grădina ce dădea în bulevard, astfel că pot spune, cu cel mai deplin adevăr, că nu puneam piciorul pe pavajul Parisului.

În sînul acestei prosperități trecătoare se pregătea de departe catastrofa ce trebuia să-i pună sfîrșit. La puțin timp după reîntoarcerea la Mont-Louis, am făcut aici, și fără voia mea, ca de obicei, o nouă cunoștință, ce constituie încă o epocă în povestea mea. Se va vedea în cele ce urmează dacă în bine sau în rău. E vorba de doamna marchiză de Verdelin, vecina mea, al cărei soț cumpărase o locuință de vară la Soisy, lîngă Montmorency. Domnișoara d'Ars, fiica contelui d'Ars, om de bună condiție, dar sărac, se căsătorise cu domnul de Verdelin, bătrîn, urît, surd, aspru, grosolan, gelos, chior, crestat de o cicatrice, altminteri om bun, dacă știai cum să-l iei, și posesorul unei rente de cincisprezece pînă la douăzeci de mii de livre, cu care au măritat-o. Drăgălașul acesta, înjurînd, țipînd, blestemînd, amenințînd și făcînd-o pe soția lui să plîngă toată ziua, sfîrșea prin a face tot-

deauna ceea ce vroia ea, și asta pentru a o scoate din fire, deoarece știa să-l convingă că el vroia așa și că dînsa era aceea care nu vroia. Domnul de Margency, de care am mai vorbit, era prietenul doamnei, și deveni și cel al domnului. Trecuseră cîțiva ani de cînd ei închiriaseră castelul lui de la Margency, în apropiere de Eaubonne și Andilly, și se aflau acolo tot mai în timpul idilei mele cu doamna d'Houdetot. Doamna d'Houdetot și doamna de Verdelin se cunoșteau prin doamna d'Aubeterre, prietena lor comună, și cum grădina din Margency era în drumul doamnei d'Houdetot cînd se ducea la Mont-Olympe, promenada ei favorită, doamna de Verdelin îi dădu o cheie ca să treacă. Grație acestei chei, treceam și eu adesea pe acolo cu ea; dar nu-mi plăceau de loc întîlnirile neprevăzute, și cînd doamna de Verdelin se afla din întîmplare în calea noastră, le lăsam împreună fără să-i spun nimic, și o luam totdeauna înainte. Acest procedeu puțin galant nu putea să mă pună într-o lumină bună față de ea. Totuși, cînd se afla la Soisy nu înceta de a mă căuta. Veni de mai multe ori să mă vadă la Mont-Louis, fără a mă găsi, și văzînd că nu-i întorc vizita, se gîndi, ca să mă forțeze, să-mi trimită niște ghivece cu flori pentru terasa mea. A trebuit să mă duc să-i mulțumesc; asta fu destul. Iată-ne legați.

Această legătură începu prin a fi furtunoasă, ca toate cele pe care le făceam fără voia mea. Ba, ea n-a cunoscut niciodată o adevărată liniște. Isteteimea de spirit a doamnei Verdelin era prea contrară cu a mea. Răutățile și epigramele porneau de la ea cu atîta nevinovăție, încît trebuia o atenție continuă, și pentru mine foarte obositoare, ca să-ți dai seama cînd ești luat peste picior. O nerozie ce-mi vine în minte va fi de ajuns spre a se înțelege totul. Fratele ei căpătase comanda unei fregate pornită împotriva englezilor.

Vorbeam de modul de a înarma acea fregată, fără a o îngreuna. „Da, zise ea pe un ton măsurat, nu iei tunuri decît aștepta cîte îți trebuie ca să te bați.“ Răreori am auzit-o vorbind de bine pe vreunul din prietenii ei absenți, fără să nu strecoare vreo răutate la adresa lor. Cînd nu le găsea un cusur, îi găsea ridicoli, și prietenul ei Margency nu era cruțat. Ceea ce găseam însă și mai greu de suportat la ea era povara continuă a micilor sale atenții, a micilor daruri, a biletețelor cărora trebuia să-mi pierd timpul ca să le răspund, punîndu-mă totdeauna în încurcătură spre a mulțumi sau a refuza. Cu toate acestea, silit să o vizitez, sfîrșii prin a ne împrieteni. Ea avea necazuri, ca și mine. Confidențele reciproce făcură atrăgătoare întîlnirile noastre în doi. Nimic nu leagă mai mult inimile ca duioșia de a plînge laolaltă. Ne căutam ca să ne descărcăm sufletele, și această nevoie m-a făcut să trec cu vederea multe lucruri. Pusesem atîta asprime în sinceritatea mea față de ea, că, după ce arătasem uneori atît de puțină stimă pentru caracterul ei, trebuie să fi nutrit totuși destulă spre a crede că m-ar putea ierta cu adevărat. Iată o probă a scrisorilor pe care i le-am trimis din cînd în cînd, și e de notat că niciodată, în nici unul din răspunsurile ei, n-a părut cîtuși de puțin supărată de acestea :

Montmorency, 5 noiembrie 1760.

Îmi spuneiți, doamnă, că nu v-ați explicat bine, spre a-mi da a înțelege că eu mă explic rău. Îmi vorbiți de pretinsa dumneavoastră năîngie, spre a mă face să o simt pe a mea. Vă lăudați că nu sînteți decît o femeie simplă, ca și cum v-ați teme să fiți crezută pe cuvînt și-mi cereți scuze spre a-mi arăta că eu vi le datorez de fapt. Da, doamnă, o știu bine, eu sînt un năîng, un om simplu, și chiar mai rău, dacă

e cu putință ; eu îmi aleg prost cuvintele în fața unei frumoase doamne franceze care dă atîta atenție frazelor și vorbește atît de bine ca dumneavoastră. Dar considerați că le iau în înțelesul obișnuit al limbii, fără a cunoaște sau a mă gîndi la sensul exact ce li se dă în virtuosoasele cercuri din Paris. Dacă uneori expresiile mele dau loc la nedumeriri, caut ca purtarea mea să dovedească ceea ce trebuie etc.

Restul scrisorii este aproape în același ton. Vedeți răspunsul (pachetul D, nr. 41), și faceți-vă o părere despre moderația de necrezut a unei inimi de femeie, pe care o asemenea scrisoare putea să o supere mai mult decît acest răspuns lasă să pară, lucru pe care ea nu mi l-a mărturisit niciodată. Coindet, întreprinzător, îndrăzneț pînă la nerușinare, și care-mi pîndea pas cu pas toți prietenii, nu întîrzie să se introducă în numele meu la doamna de Verdelin, unde fu în curînd, fără ca eu să prind de veste, mai familiar decît mine. Acest Coindet era un individ ciudat în felul lui. Se prezenta din partea mea la toate cunoștințele mele, se instala acolo, mîncă fără multe mofturi. În-suflețit de zel să-mi facă servicii, nu vorbea niciodată despre mine decît cu lacrimi în ochi ; dar cînd venea să mă vadă, păstra cea mai adîncă tăcere asupra tuturor acestor legături și asupra a tot ceea ce știa că putea să mă intereseze. În loc să-mi spună ce aflase, sau spusese, sau văzuse, din ceea ce mă interesa, asculta ce spuneam eu, mă descosea chiar. Nu știa nimic de la Paris decît ceea ce-i împărtășeam eu ; pe scurt, în timp ce toată lumea îmi vorbea despre el, el nu-mi vorbea despre nimeni : nu era ascuns și misterios decît cu prietenul lui. Dar să-i lăsăm, deocamdată, pe Coindet și pe doamna de Verdelin. Vom reveni la ei mai tîrziu.

La cîtva timp după întoarcerea mea la Mont-Louis, la Tour, pictorul, veni să mă vadă acolo și-mi aduse portretul în pastel, pe care-l expusese la Salon cu cîtiva ani în urmă. Vroise să-mi dea acest portret, pe care eu nu-l promisem. Dar doamna d'Epinay, care mi-l dăduse pe al ei și vroia să-l aibă pe acesta, mă determină să i-l cer. Îl retușase pe îndelete. Între timp se produse ruptura mea cu doamna d'Epinay ; i-am înapoiat portretul, și, nemaifiind vorba să i-l dau pe al meu, l-am pus în camera mea de la Micul Castel. Domnul de Luxembourg îl văzu acolo și-i plăcu ; i l-am oferit, el îl primi ; i l-am trimis. Înțeleseseră din asta, el și doamna mareșal, că aș fi bucuros să le am pe ale lor. Puseră să li se facă, în miniatură, de un pictor bun, le așezară într-o cutie de bomboane, din cristal curat, montată în aur, și mi le oferiră în dar într-un chip foarte curtenitor, care mă măguli mult. Doamna de Luxembourg nu consimțise ca portretul ei să ocupe partea de sus a cutiei. Ea îmi spusese de mai multe ori, ca o dojană, că țineam mai mult la domnul de Luxembourg decît la dînsa, și cu nu mă apărasem, fiindcă acesta era adevărul. Acum îmi dovedea destul de grațios, dar destul de limpede, prin felul de a-și așeza portretul, că nu uita această preferință.

Săvîrșii, cam în același timp, o prostie ce nu contribui să-mi păstreze simpatia ei. Cu toate că nu-l cunoșteam de loc pe domnul de Silhouette¹ și eram puțin înclinat să-l iubesc, aveam o părere înaltă despre administrația lui. Cînd el începu să-i urmărească pe bancheri, am văzut că nu o făcea într-un moment prielnic ; totuși nu i-am urat cu mai puțină însuflețire succes, iar cînd am aflat că a fost înlăturat, i-am

¹ Inspector general de finanțe (n.ed.fr.).

trimis, cu nesăbuitul meu curaj, următoarea scrisoare, pe care nu caut, firește, să o justific.

Montmorency, 2 decembrie 1759.

Binevoîți a primi, domnule, omagiul unui solitar pe care nu-l cunoașteți, dar care vă stimează pentru calitățile dumneavoastră, vă respectă pentru administrația dumneavoastră, și care v-a făcut onoarea de a crede că nu o veți îndeplini prea mult timp. Nepuținând salva Statul decât în dauna capitalei care l-a ruinat, ați înfruntat urletele cămătarilor. Văzându-vă strivindu-i pe acești ticăloși, vă pizmuiam postul ; văzându-vă părăsindu-l fără a vă dezminți, vă admir. Fiți mulțumit, domnule, el vă lasă o cinste de care vă veți bucura multă vreme fără ca altul să vă egaleze. Blestemele hoților sînt gloria omului drept.

Doamna de Luxembourg, care știa că trimiseseam această scrisoare, îmi vorbi despre ea în vacanța de Paști ; eu i-am arătat-o ; dînsa dori o copie, i-am dat-o ; dar nu știam, dîndu-i-o, că ea era unul din acești cămătari ce vînau arende și care-l înlăturaseră pe Silhouette. S-ar spune că, pe lângă toate bătărăniile mele, așțam cu bună știință ura unei femei binevoitoare și puternice, de care, ce-i drept, mă simțeam din zi în zi tot mai legat, și a cărei dizgrație eram departe de a vroi să mi-o atrag, deși făceam, prin stîngăciile mele, tot ce trebuia pentru aceasta. Cred că este de prisos să amintesc că la ea se referă povestea cu opiumul domnului Tronchin, de care am vorbit în prima parte a lucrării mele : cealaltă persoană era doamna de Mirepoix. Ele nu mi-au vorbit niciodată despre aceasta, nici nu mi-au dat cel mai mic semn că și-ar aminti, nici una, nici alta ; dar a presupune că doamna de Luxembourg ar fi putut să uite cu adevărat, asta mi se pare destul de greu, chiar dacă n-aș ști nimic despre cele ce s-au întîmplat pe

urmă. În ce mă privește, mă miram de efectul prostiilor mele, prin convingerea pe care o aveam de a nu fi făcut nici una cu scopul de a o jigni : ca și cum o femeie ar putea să ierte vreodată asemenea greșeli, chiar avînd cea mai deplină siguranță că voința n-a contribuit cu nici cea mai mică parte la săvîrșirea lor.

Dar, cu toate că ea păru să nu vadă nimic, să nu priceapă nimic, iar eu să nu observ încă nici răcire în bunăvoința ei, nici schimbare în felul de a se purta cu mine, stăruirea, sporirea chiar a unui presimțămînt, de altfel întemeiat, mă făcea să tremur fără încetare de teamă ca plictiseala să nu urmeze în curînd acestei răsfațări. Puteam oare să aștept de la o atît de înaltă doamnă o statornicie, față de puțina mea dibăcie de a o întreține ? Nu știam nici măcar să-i ascund acest presimțămînt surd ce mă neliniștea și care nu mă făcu decît să fiu și mai posomorît. Se va vedea asta din următoarea scrisoare ce conține o destul de ciudată prevestire.

N.B. Această scrisoare, fără dată în conceptul meu, este din luna octombrie 1760, cel mai târziu.

...Cît de crudă e bunătatea dumneavoastră ! Pentru ce tulburați liniștea unui solitar care renunță la plăcerile vieții spre a nu-i mai simți dezamăgirile ? Mi-am petrecut zilele căutînd în zadar prietenii traionice. Nu le-am putut găsi în împrejurările cînd aș fi reușit ; să caut oare așa ceva în dumneavoastră ? Nici ambiția, nici interesul nu mă ispitesc ; sînt prea puțin înfumurat, prea puțin temător ; pot să rezist la orice, în afară de măguliri. De ce mă atacați amîndoi printr-o slăbiciune ce trebuie învinsă, de vreme ce, la depărtarea care ne desparte, revărsările inimilor simțite toate nu se cuvine s-o apropie pe-a mea de a dumneavoastră ? Recunoștința e de ajuns pentru o inimă

care nu cunoaște două feluri de a se dărui și care nu se simte în stare decît de prietenie ! De prietenie, doamnă Mareșal ! Ah, iată nenorocirea mea ! Pentru dumneavoastră, pentru domnul Mareșal, acest cuvînt sună frumos : dar sînt un smintit că vă cred. Dumneavoastră vă jucați, eu mă prind, și sfîrșitul acestui joc îmi pregătește noi regrete. Urăsc toate titlurile dumneavoastră și vă plîng că le purtați ! Îmi păreți atît de potriviți să gustați plăcerile vieții de rînd ! Dacă ați locui la Clarens ! Aș veni să caut acolo fericirea vieții mele : dar la castelul de Montmorency, dar la palatul Luxembourg ! Oare acolo e locul lui Jean-Jacques ? Oare acolo trebuie să-și poarte un prieten al egalității simțămintele unei inimi largi care, plătind astfel stîma ce i se arată, crede a da atîta cît primește ? Sînteși bună și simțitoare și dumneavoastră, o știu, am văzut-o ; îmi pare rău că n-am putut s-o cred mai din vreme ; dar pe treapta pe care vă aflați, prin felul de a trăi, nimic nu poate duce la o bucurie trainică, și atîtea lucruri noi se umbresc unele pe altele, încît nici unul nu rănîne. Mă veți da uitării, doamnă, după ce mă veți fi pus în imposibilitatea de a vă imita. Veți fi făcut mult ca să devin nefericit și să fiu de neiertat.

Îl amestecam aici și pe domnul de Luxembourg, spre a face complimentul mai puțin dur pentru ea ; căci, la drept vorbind, eram atît de sigur de dînsul, încît nici nu-mi trecuse prin minte să am o singură teamă despre trăinicia prieteniei lui. Nimic din ceea ce mă punea pe gînduri din partea doamnei mareșal nu se întinsese o clipă pînă la dînsul. N-am avut niciodată nici cea mai mică bănuială asupra caracterului său, pe care-l știam slab, dar sigur. Nu mă temeam din partea lui la o răceală, după cum nu mă așteptam nici la un atașament puternic. Simplitatea,

familiaritatea comportărilor noastre unul față de altul dovedeau în ce măsură aveam încredere unul în celălalt. Și eram îndreptățiți să fim astfel : voi cinsti, voi iubi cât voi trăi memoria acestui vrednic senior, și, orice s-a putut face spre a-l îndepărta de mine, sînt tot atît de convins că a murit ca prieten al meu, ca și cum i-aș fi primit ultima suflare.

La a doua lor venire la Montmorency, în anul 1760, lectura *Juliei* fiind terminată, am trecut la aceea a lui *Emil*, spre a mă menține pe lîngă doamna de Luxembourg ; dar acesta nu avu același succes, fie că subiectul era mai puțin pe gustul ei, fie că atîta lectură o plictisi pînă la urmă. Totuși, muștrîndu-mă că mă las păcălit de librării mei, ea vroi să-i las grija tipăririi acestei cărți, în scopul de a trage un folos mai mare din ea. Am consimțit, sub condiția expresă de a nu fi tipărită în Franța, și asupra acestui punct avurăm o lungă dispută, eu susținînd că aprobarea tacită era cu neputință de obținut, ba chiar primejdios de a o cere, și nevroind cu nici un chip să îngădui altfel tipărirea în regat ; dînsa fiind de părere că asta nu va constitui nici o greutate pentru cenzură, în sistemul pe care-l adoptase guvernul. Ea găsi mijlocul de a-l atrage de partea sa pe domnul de Malesherbes, care-mi trimise în legătură cu această chestiune o lungă scrisoare, în întregime scrisă de mîna lui, spre a-mi demonstra că *Profesiunea de credință a vicarului savoiard* era cu adevărat o lucrare menită să aibă pretutindeni încuviințarea oamenilor și, în cazul de față, a Curții. Fui surprins să-l văd pe acest magistrat, totdeauna atît de fricos, devenind în această împrejurare atît de îngăduitor. Cum tipărirea unei cărți pe care o aproba el era prin aceasta pusă la adăpostul legii, nu mai aveam de făcut obiecții cu privire la tipărirea celei de față. Totuși, ca o măsură

de prevedere, cerui ca lucrarea să fie tipărită în Olanda, și chiar de către librarul Néaulme, pe care nu m-am mulțumit doar să-l indic, ci l-am și anunțat, consimțind, pe deasupra, ca ediția să fie trasă în foliosul unui librar francez, și atunci când va fi tipărită să fie vîndută fie la Paris, fie unde vor vroi, întrucît răspîndirea ei nu mă privea pe mine. Iată exact înțelegerea ce s-a stabilit între doamna de Luxembourg și mine, după care i-am predat manuscrisul.

Ea o adusesese atunci cu sine pe nepoata sa, domnișoara de Boufflers, azi doamna ducesă de Lauzun. Fata se numea Amélie. Era o ființă încîntătoare. Avea cu adevărat o înfățișare, o blîndețe, o sfiiciune virginală. Nimic mai drăgălaș și mai atrăgător ca chipul ei, nimic mai duios și mai neprihănit ca simțămintele pe care le inspira. De altfel, era o copilă, nu împlinise încă unsprezece ani. Doamna mareșal, care o găsea prea sfioasă, depunea toate străduințele s-o încurajeze. Ea îmi îngădui de mai multe ori să o sărut; ceea ce făcui, cu toată ursuzenia mea obișnuită. În locul gingășiilor pe care altul le-ar fi rostit în situația mea, eu rămîneam mut, fîstîcit, și nu știu care din doi era mai rușinos, biata copilă, sau eu. Într-o zi, am întîlnit-o singură pe treptele Micului Castel: venise s-o vadă pe Thérèse, cu care guvernanta ei stătea de vorbă. Neștiind ce să-i spun altceva, îi cerui o sărutare, pe care, în nevinovăția inimii sale, n-o refuză, mai ales că în aceeași dimineață îmi mai dăduse una, din ordinul bunicii sale și în prezența ei. A doua zi, citind din *Emil* la căpătîiul doamnei mareșal, ajunsei tocmai la un pasaj unde condamn, cu bună dreptate, ceea ce făcusem în ajun. Ea găsi observația foarte îndreptățită și spuse în legătură cu aceasta ceva foarte cuviincios, care mă făcu să roșesc. Cum îmi blestemam prostia de necrezut ce-mi dădea adesea un aer păcătos și vinovat, cînd nu eram decît nătîng și fîs-

tîci! Prosteie ce e luată drept o falsă scuză la un om socotit a nu fi lipsit de spirit. Pot să jur că în această sărutare atît de condamabilă, la fel ca și în altele, inima și simțurile domnișoarei Amélie nu erau mai curate decît ale mele, și pot să jur chiar că, de-aș fi putut ocoli în acel moment întîlnirea cu ea, aș fi făcut-o ; nu fiindcă nu-mi făcea mare plăcere s-o văd, ci din pricină că nu eram în stare să-i spun, în trecere, o vorbă drăgălașă. Dacă se poate ca un copil să intimideze un bărbat pe care puterea regilor nu l-a speriat niciodată ! Ce să faci ? Cum să te porți atunci cînd ești lipsit de prezență de spirit ? Dacă mă silesc să le vorbesc oamenilor pe care-i întîlnesc, spun neapărat o grosolănie ; dacă nu spun nimic, sînt un mizantrop, un animal sălbatic, un urs. O bîcșnicie deplină mi-ar fi fost desigur mai prielnică : dar talentele pe care nu le-am avut în lume au format uneltele pierderii talentelor cu care m-am născut.

La sfîrșitul acelei vacanțe, doamna de Luxembourg făcu o faptă bună la care am avut și eu partea mea. Diderot jîgnind-o cu foarte multă nesocotință pe doamna prințesă de Robeck, fiica domnului de Luxembourg, Palissot, pe care ea îl proteja, o răzbună prin comedia *Filozofii*, în care eu eram luat în rîs, iar Diderot făcut cu ou și cu oțet. Autorul mă cruța totuși acolo, nu atît, cred, fiindcă mi-era îndatorat, cît din teama de a nu displace tatălui protectoarei sale, despre care știa că ține la mine. Librarul Duchesne, pe care nu-l cunoșteam pe atunci, îmi trimise această piesă după ce fusese tipărită, și bănuiesc că a făcut-o la îndemnul lui Palissot, care credea pesemne că voi privi cu plăcere cum e sfîșiat un om cu care o rupsesem. Se înșela amarnic. Rupînd-o cu Diderot, pe care-l socoteam nu atît rău, cît indiscret și slab, i-am păstrat totdeauna în sufletul meu dragoste, stimă chiar, și respect pentru vechea noastră prietenie, care știam că

fusese multă vreme la fel de sinceră din partea lui ea și din partea mea. Altfel stau lucrurile cu Grimm, om fals prin caracter, care nu m-a iubit niciodată, și nici nu e în stare de a iubi, și care, cu orice prilej, fără să aibă nici un motiv de a se plînge și numai spre a-și satisface neagra gelozie, a devenit, sub mască, cel mai crud defăimător al meu. Acesta nu înseamnă nimic pentru mine ; celălalt va fi totdeauna vechiul meu prieten. Măruntaiele mi se întoarseră pe dos la vederea acelei josnice piese ; n-am putut îndura lectura ei și, fără a o termina, i-am trimis-o înapoi lui Duchesne, împreună cu scrisoarea următoare :

Montmorency, 21 mai 1760.

Răsfoind, domnule, piesa pe care mi-ați trimis-o, m-am cutremurat văzîndu-mă lăudat în ea. Nu primesc acest îngrozitor dar. Sînt convins că trimițîndu-mi-o n-ați vroit cîtuși de puțin să-mi aduceți o insultă ; dar nu știți sau ați uitat că am avut cîntea de a fi prietenul unui om respectabil, ponegriț și defăimat în mod nedemn în acest opuscul.

Duchesne arată această scrisoare. Diderot, pe care ea ar fi trebuit să-l măgulească, se burzului. Amorul lui propriu nu putu să-mi ierte superioritatea unui procedeu mărinimos, și aflai că soția lui se dezlănțuia peste tot împotriva mea, cu o acreală ce mă supăra puțin, știind că era cunoscută de toată lumea ca o mitocancă.

Diderot, la rîndul său, găsi un răzbunător în abatele Morellet, care scrisese împotriva lui Palissot o mică satiră ce imita *Micul profet* și intitulată *Viziunea*. El o jigni în mod foarte imprudent în această scriere pe doamna de Robeck, ai cărei prieteni făcură să fie trimis la Bastilia ; căci ea, puțin răzbunătoare din fire, și atunci pe patul de moarte, sînt convins că n-a avut nici un amestec în asta.

D'Alembert, care era foarte legat de abatele Morellet, îmi scrisese s-o rog pe doamna de Luxembourg să ceară punerea lui în libertate, făgăduindu-i, drept recunoștință, s-o laude în *Enciclopedie*. Iată răspunsul meu :

N-am așteptat scrisoarea duminică, domnule, spre a-i împărtăși doamnei de Luxembourg durerea ce mi-a produs-o arestarea abatelui Morellet. Ea cunoaște interesul ce i-l port, îl va cunoaște și pe acela ce i-l porți domnia-ta, și-i va fi de ajuns, spre a i-l purta și dînsa, să știe că e un om de merit. De altminteri, cu toate că ea și domnul Mareșal mă cinstesc cu o bunăvoință ce face mîngîierea vieții mele, și că numele prietenului domniei-tale e pentru dînsii o recomandare în favoarea abatelui Morellet, nu știu în ce măsură le va conveni să folosească în această împrejurare trecerea pe care o au prin rangul și prin considerația datorată persoanelor lor. Și nici nu sînt convins că răzbunarea în chestiune o privește pe doamna prințesă de Robeck, precum domnia-ta pare să crezi, iar dacă ar fi așa, nu trebuie să te aștepti ca plăcerea răzbunării să aparțină numai filozofilor, căci atunci cînd ei vor să fie femei, femeile vor fi filozofi.

*Îți voi comunica ceea ce-mi va fi spus doamna de Luxembourg după ce-i voi fi arătat scrisoarea domniei-tale. Pînă atunci, cred a o cunoaște îndestul spre a putea da dinainte asigurări că, de-i va face plăcere să contribuie la eliberarea abatelui Morellet, nu va primi niciodată tributul de recunoștință pe care i-l făgăduiești în *Enciclopedie*, deși se simte onorată de asta, căci ea nu face niciodată binele pentru laudă, ci pentru mulțumirea inimii sale bune.*

Nu cruțai nimic spre a stîrni zelul și compătimirea doamnei de Luxembourg în favoarea bietului captiv,

și izbutii. Ea făcu o călătorie la Versailles, anume spre a-l vedea pe domnul conte de Saint-Florentin, și această călătorie le scurtă șederea la Montmorency, de unde domnul mareșal fu nevoit să plece în același timp, pentru a se duce la Rouen, unde îl trimitea regele ca guvernator al Normandiei, în legătură cu unele mișcări ale parlamentului ce urmau să fie curmate. Iată scrisoarea pe care mi-o trimise doamna de Luxembourg a doua zi după plecare (pachetul D, nr. 23) :

Versailles, miercuri.

Domnul de Luxembourg a plecat ieri la șase ceasuri dimineața. Nu știu încă dacă mă voi duce și eu. Aștept veștile sale, fiindcă nici el nu știe cât va sta acolo. L-am văzut pe domnul de Saint-Florentin, care e foarte favorabil abatelui Morellet; dar se lovește de piedici pe care speră să le învingă în prima zi de lucru cu regele, care va fi săptămîna viitoare. Am cerut, de asemenea, grația de a nu fi surghiunit, întrucît a fost vorba de așa ceva; vroiau să-l trimită la Nancy. Iată, domnule, ceea ce-am putut obține; dar vă făgăduiesc să nu-l las în pace pe domnul de Saint-Florentin pînă cînd afacerea nu se va termina așa cum doriți. Să vă mai spun deocamdată mîhnirea pe care o am de a vă fi părăsit atît de repede; dar mă mîngîi cu gîndul că nu vă îndoiiți de aceasta. Vă iubesc din toată inima și pentru toată viața.

Peste cîteva zile, am primit de la d'Alembert acest bilet, ce mi-a făcut o adevărată bucurie (pachetul D, nr. 26) :

Versailles, 1 august.

1 august.

Datorită stăruințelor dumitale, scumpul meu filosof, abatele a ieșit de la Bastilia și arestarea lui nu va

*avea alte urmări. Se duce la țară și-ți trimite, ca și mine, mii de mulțumiri și salutări. Vale et me ama.*¹

Abatele îmi trimise și el, câteva zile mai târziu, o scrisoare de mulțumire (pachetul D, nr. 29), care nu mi se păru a manifesta o anumită înflăcărare a inimii, și în care părea să micșoreze oarecum serviciul pe care i-l făcusem, iar la câțva timp după aceea, văzui că d'Alembert și cu el făcură în așa fel, încât nu voi spune că mă înlocuiseră, dar îmi succedaseră pe lângă doamna de Luxembourg, și că eu pierdusem la dînsa atît cît ei câștigaseră. Totuși, sînt departe de a-l bănuî pe abatele Morellet de a fi contribuit la dizgrația mea : îl stîmez prea mult ca să-l cred în stare de asta. Cît despre domnul d'Alembert, nu mai spun nimic aci : o să mă întorc la el mai încolo.

În aceeași vreme, trecui prin altă întîmplare, ce prilejui ultima scrisoare pe care i-am adresat-o domnului de Voltaire : scrisoare ce l-a făcut să se înfurie, ca la o jignire cumplită, dar pe care n-a arătat-o nimănui. Voi suplini aci ceea ce el n-a vroit să facă.

Abatele Trublet, pe care-l cunoșteam întrucîtva, dar pe care-l văzusem foarte rar, îmi scrise la 13 iunie 1760 (pachetul D, nr. 11), spre a mă înștiința că domnul Formey, prietenul și corespondentul său, publicase în jurnalul lui scrisoarea mea către domnul de Voltaire asupra dezastrului Lisabonei.² Abatele Trublet vroia să știe cum s-a putut ajunge la această publicare, și, prin vorbe meșugite și iezuistice, îmi cerea părerea asupra retipăririi acelei scrisori, fără a vroi să mi-o spună pe a lui. Cum îi urăsc fără cruțare pe șireții de soiul acesta, i-am trimis mulțumirile ce i le datoram, dar folosind un ton aspru, pe care el îl simți, însă care nu-l împiedică să mă mai lingusească

¹ Cu bine și iubește-mă (lat.).

² E vorba de poemul lui Voltaire *Dezastrul Lisabonei* (n.t.).

în două sau trei scrisori, pînă cînd află tot ceea ce vroia să știe.

Am înțeles bine, orice ar fi putut să spună Trublet, că Formey nu avusese la îndemînă acea scrisoare tipărită și că prima tipărire i se datora lui. Îl cunoșteam ca un plagiator nerușinat care, fără scrupul, își făcea un venit din lucrările altora, deși nu dusesese încă sfruntarea de neconceput pînă la a scoate de pe o carte publicată numele autorului, de a-l pune pe al lui și de a o vinde în folosul său. Dar cum îi căzuse în mînă acel manuscris? Iată o întrebare ce nu era greu de rezolvat, dar de care avui naivitatea să fiu tulburat. Cu toate că Voltaire era slăvit peste măsură în acea scrisoare, întrucît, în ciuda procedelor lui necinstite, ar fi fost îndreptățit să se plîngă, dacă eu aș fi tipărit-o fără știrea lui, am luat hotărîrea de a-i scrie în legătură cu acest subiect. Iată această a doua scrisoare, la care el nu dădu nici un răspuns, și de care, spre a-și permite în voie o brutalitate, se prefăcea a fi supărat pînă la furie.

Montmorency, 17 iunie 1760.

Nu mă gîndeam, domnule, că voi fi vreodată în corespondență cu domnia-voastră. Dar aflînd că scrisoarea pe care v-am scris-o în 1756 a fost publicată la Berlin, am datoria să vă dau socoteală de purtarea mea în această chestiune, și-mi voi îndeplini această datorie cu sinceritate și adevăr.

Acea scrisoare, fiindu-vă personal adresată, nu era destinată publicării. Am comunicat-o, cu condiția de a nu fi transmisă mai departe, la trei persoane, cărora drepturile prieteniei nu-mi îngăduiau să le refuz nimic de acest fel, și cărora aceleași drepturi le îngăduiau încă și mai puțin să se folosească de ceea ce li s-a dat, încălcîndu-și făgăduiala. Aceste trei persoane sînt doamna de Chenonceaux, nora doamnei

După, doamna contesă d'Houdetot, și un neamț, pe nume domnul Grimm. Doamna de Chenonceaux dorea ca acea scrisoare să fie publicată și-mi ceru consimțământul pentru aceasta. I-am spus că el depinde de al vostru. Vi l-a cerut, i l-ați refuzat, și n-a mai fost vorba de așa ceva.

Iată însă că domnul abate Trublet, cu care nu am nici un fel de legături, îmi scrie, cu o atenție plină de bunăvoință, că primind foile unei gazete a domnului Formey, a citit în ele acea scrisoare, cu o notă în care editorul spune, sub data de 23 octombrie 1759, că a găsit-o, cu câteva săptămâni în urmă, la librării din Berlin, și că, fiind una din acele foi volante ce dispar repede și definitiv din circulație, a crezut de cuviință să-i facă loc în gazeta lui.

Asta este, domnule, tot ce știu. Este foarte sigur că pînă acum nimeni nici n-a auzit măcar vorbindu-se despre această scrisoare la Paris. Este foarte sigur că exemplarul căzut în mâinile domnului Formey, fie în manuscris, fie tipărit, n-a putut să vină decît de la domnia-voastră, ceea ce nu e de crezut, sau de la una din cele trei persoane pe care le-am numit. În sfîrșit, e foarte sigur că cele două doamne nu sînt în stare de o asemenea necredință. Nu pot să știu mai mult din izolarea mea. Domnia-voastră purtați corespondențe prin mijlocirea căroră v-ar fi ușor, dacă lucrul merită osteneala, să ajungeți la sursă și să verificați faptul.

În aceeași scrisoare, domnul abate Trublet îmi declară că ține foaia în rezervă și n-o va împrumuta nimănui fără consimțământul meu, pe care, firește, nu-l voi da. Dar se poate ca acel exemplar să nu fie singurul la Paris. Doresc, domnule, ca acea scrisoare să nu fie tipărită, și voi face tot ce-mi va sta în putință pentru aceasta; dar dacă nu voi putea împiedica publicarea ei, și dacă voi fi înștiințat la timp ca

să pot avea precădere, atunci nu voi şovăi să o public eu însumi. Asta mi se pare drept şi firesc.

Cît despre răspunsul domniei-voastre la aceeaşi scrisoare, el n-a fost împărtăşit nimănui, şi puteţi fi sigur că nu va fi tipărit fără dezlegarea dumneavoastră, pe care, fireşte, nu voi avea necuviinţa să v-o cer, ştiind că ceea ce un om îi scrie altuia nu o scrie pentru public. Dar dacă domnia-voastră veţi găsi de cuviinţă să daţi un răspuns pentru a fi publicat, şi să mi-l adresaţi, vă făgăduiesc să-l adaug întocmai la scrisoarea mea, fără a mai replica un singur cuvînt.

Nu vă iubesc, domnule ; mi-aţi făcut răul ce putea să-mi fie cel mai dureros, mie, discipolul şi admiratorul vostru. Aţi pierdut Geneva cu preţul adăpostului ce l-aţi primit acolo ; i-aţi depărtat de mine pe concetăţenii mei cu preţul laudelor ce vi le-am adus printre ei ; domnia-voastră mi-aţi făcut şederea în ţara mea de nesuportat ; domnia-voastră sînteţi cel care mă faceţi să mor pe pămînt străin, lipsit de toate mîngîierile celor ce mor, şi aruncat, drept orice cînstă, într-un grajd, în timp ce toate cînstirile pe care le poate atinge un om vă vor însoţi în ţara mea. Vă urăsc, în sfîrşit, fiindcă domnia-voastră aţi vroit-o ; dar vă urăsc ca un om cu atît mai vrednic de a vă iubi, dacă aţi fi vroit-o. Din toate simţămintele pe care vi le păstram în inima mea, n-a mai rămas decît admiraţia ce nu poate fi refuzată geniului vostru, şi dragostea pentru scrierile voastre. Dacă nu pot să cînstesc în domnia-voastră decît talentele, nu e vina mea. Nu voi uita niciodată respectul ce li se datorează, nici comportările pe care acest respect le cere. Adio, domnule.

În mijlocul tuturor acestor necazuri literare, care mă întăriră din ce în ce mai mult în hotărîrea mea, am primit cea mai mare cînstă pe care mi-au adus-o

literale, și de care am fost cel mai mișcat, prin vizita pe care domnul prinț de Conti a binevoit să mi-o facă de două ori, o dată la Micul Castel și altă dată la Mont-Louis. El a ales chiar de ambele dați timpul când doamna de Luxembourg nu era la Montmorency, ca să arate mai limpede că nu venea acolo decât pentru mine. Nu m-am îndoit niciodată că datoram primele atenții ale acestui prinț doamnei de Luxembourg și doamnei de Boufflers; dar nu mă îndoiesc nici că le datorez propriilor lui simțăminte și mie însumi pe acelea cu care el n-a încetat să mă onoreze de atunci încoloce.¹

Cum apartamentul meu de la Mont-Louis era foarte mic, și fiindcă poziția turnului era minunată, l-am condus acolo pe prințul care, spre a mă copleși, îmi acordă onoarea de a juca șah cu el. Știam că îl învingea pe cavalerul de Lorenzy, care era mai tare ca mine. Totuși, în pofida semnelor și strîmbăturilor cavalerului și ale celor prezenți, pe care mă prefăceam că nu le văd, am câștigat cele două partide pe care le-am jucat. La sfîrșit, i-am spus pe un ton respectuos, dar adînc: „Monsenior, onorez prea mult pe altea-voastră serenisimă, pentru a n-o învinge la șah“. Acest mare prinț, plin de spirit și înțelepciune, și atît de vrednic de a nu fi lingusit, simți prin aceasta, cel puțin așa gîndesc, că dintre toți cei de față numai eu îl tratam ca om, și am toate motivele să cred că asta m-a ridicat în ochii lui.

Dacă i-aș fi greșit cu ceva, nu mă voi învinui că am vroit să-l înșel vreodată, și nici nu-mi voi face muștrări că am răspuns rău în inima mea la bunătatea lui, ci că am răspuns uneori fără bunăvoință la această

¹ „Rețineți stăruința acestei oarbe și protestele încrederi, în mijlocul tuturor tratamentelor ce aveau să mă dezamăgească cel mai mult. Ea n-a încetat decât după întoarcerea mea la Paris, în 1770.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

bunătate, în timp ce el punea o grație nemărginită în felul de a mi-o arăta. Peste câteva zile, îmi trimise un coș cu vînat, pe care l-am primit așa cum se cuvenea. La oarecare timp după aceea, îmi trimise altul, și unul din ofițerii lui de vînătoare scrise, din ordinul lui, că era de la vînătoreea alteței-sale, vînat împușcat chiar de mîna lui. L-am primit și pe acela ; dar i-am scris doamnei de Boufflers că nu voi mai primi altul. Această scrisoare a fost dezaprobată de toată lumea, și merita să fie. A refuza darurile în vînat ale unui prinț de sînge, care pe deasupra pune atîta atenție în felul de a le trimite, este mai puțin delicatețea unui om mîndru ce vrea să-și păstreze independența, decît țărănia unui moșic ce se ignoră. N-am rîciuit nici-o dată această scrisoare din dosarul meu fără să roșesc și fără să mă mustru de a o fi scris. Dar n-am pornit la aceste confesiuni ca să-mi trec sub tăcere neghioabiile, iar aceasta mă revoltă prea mult pe mine însumi spre a-mi fi îngăduit s-o ascund.

Dacă n-am săvîrșit-o pe aceea de a-i deveni rival, nici n-a lipsit mult ; căci pe atunci doamna de Boufflers era încă amanta lui, și eu nu știam nimic. Ea venea să mă vadă adesea, împreună cu cavalerul de Lorenzy. Era încă tînără și frumoasă ; își dădea aere de romană, iar eu am avut totdeauna slăbiciune pentru idile ; lucrurile se potriveau. Era cît pe aci să mă aprind ; cred că ea a văzut asta ; cavalerul a văzut și el ; oricum, el îmi vorbea, și înur-un chip ce nu mă putea descuraja. Dar de astă dată fui cuminte ; era și timpul, la cincizeci de ani. Plin de lecția pe care o dădusem moșnegilor în *Scrisoarea către d'Alembert*, mi-ar fi fost rușine s-o aplic atît de rău la mine însumi ; de altfel, aflînd ceea ce nu știam, ar fi trebuit să-mi pierd cu totul capul spre a-mi alege rivalii atît de sus. Și apoi, poate nevindecat încă de dragostea pentru doamna d'Houdetot, am simțit că nimic n-o

mai putea înlocui în inima mea, și am spus adio dragostei pentru tot restul vieții mele. În momentul când scriu acestea, o tânără femeie, ce avea scopurile ei, mă zgîndări cu atîțări destul de periculoase și cu priviri foarte răscolitoare; dar dacă ea părea să uite cei doisprezece lustri ai mei¹, eu mi-am amintit de ei. După ce am scăpat din această încurcătură nu mă mai tem de căderi, și răspund de mine pentru tot restul zilelor mele.

Doamna de Boufflers, după ce observase tulburarea ce mi-o stîrnise, putea să observe, de asemenea, că mi-o învinsesem. Nu sînt nici atît de smintit, nici atît de înfumurat ca să cred că-i putusem inspira vreo toană la vîrsta mea; dar, după unele cuvinte pe care i le spuse Thérèsei, am crezut că i-am inspirat curiozitate; dacă e așa și dacă ea nu mi-a iertat această curiozitate înșelată, trebuia să mărturisesc că am fost născut pentru a fi victima slăbiciunilor mele; deoarece iubirea triumfătoare îmi fu atît de funestă, iar iubirea înfrîntă îmi fu chiar și mai mult.

Aici se încheie culegerea de scrisori ce mi-a slujit ca ghid în aceste două cărți. De aici încolo, nu mai merg decît pe urma amintirilor, dar ele sînt de așa natură în această crudă perioadă, și întipărirea lor mi-a rămas atît de puternică, încît, pierdut în marea nesfîrșită a nenorocirilor mele, nu pot să uit amănuntele primului meu naufragiu, cu toate că urmările lui nu-mi mai trezesc decît amintiri tulburi. De aceea, pot să pășesc la cartea următoare cu destulă siguranță încă. Dacă voi merge și mai departe, nu o voi face decît bîjbîind.

¹ Rousseau scria acestea prin 1770, deci aproape de vîrsta de 60 de ani (n.t.)

Cartea a unsprezecea

(1760—1762)

Deși *Julie*, care era de multă vreme sub tipar, nu apăruse încă la sfârșitul lui 1760, începea să facă mare vîlvă. Doamna de Luxembourg vorbise despre ea la Curte, doamna d'Houdetot, la Paris. Aceasta din urmă primise chiar de la mine îngăduința, pentru Saint-Lambert, de a o citi în manuscris regelui Poloniei, care a fost încîntat de carte. Duclos, căruia i-o citisem, de asemenea, vorbise despre ea la Academie. Tot Parisul era nerăbdător să vadă acest roman : librarii din strada Saint-Jacques și cel de la Palais-Royal erau asaltați de oameni ce întrebau de el. Apăru, în sfârșit, și succesul lui răspunse, contra obișnuinței, grabei cu care fusese așteptat. Doamna Dauphine¹ care-l citise printre primele, îi vorbi domnului de Luxembourg ca despre o lucrare plină de farmec. Opiniile erau împărțite printre oamenii de literă ; dar în lumea saloanelor nu stăruia decît o părere, și femeile mai ales fură vrăjite și de carte și de autor, în așa fel că erau puține, chiar în cercurile înalte, pe care să nu le fi putut cuceri dacă aș fi încercat s-o fac. Am în această privință dovezi despre care nu vreau să scriu și care, fără să fi dus lucrurile

¹ Soția Dauphin-ului (Delfinului), prințul moștenitor (n.t.).

pînă la capăt, îmi îndreptăţesc credinţa. E curios că această carte a fost primită mai bine în Franţa decît în restul Europei, cu toate că francezii nu sînt prea bine trataţi în ea. Împotriva aşteptărilor mele, succesul cel mai mic l-a avut în Elveţia, şi cel mai mare la Paris. Prietenia, dragostea, virtutea să domnească ele la Paris mai mult decît în alte părţi? Nu, fără îndoială; dar aici dăinuie încă acel simţ deosebit ce înalţă inima după imaginea lor şi care ne face să îndrăgim în alţii simţămintele curate, duioase, nevino-vate pe care noi nu le mai avem. Corupţia este astăzi peste tot aceeaşi; nu mai există nici moravuri nici virtuţi în Europa, dar dacă există oarecare preţuire a lor, ea numai la Paris trebuie căutată.¹

Printre altele prejudecăţi şi pasiuni false, se cuvine să ştii a analiza bine inima omenească spre a descifra în ea adevăratele simţăminte ale naturii. Este nevoie de un tact delicat, care nu se capătă decît în raporturile cu lumea înaltă, pentru a simţi, dacă am dreptul să spun astfel, gingăsiile sufleteşti de care această carte este plină. Pun fără teamă cea de a patra parte a ei alături de *Prinţesa de Clèves*², şi adaug că dacă aceste două opere ar fi fost citite numai în provincie, nu li s-ar fi înţeles niciodată întreaga lor valoare. Nu este deci de mirare că succesul cel mai mare al acestei cărţi a fost la Curte. Ea e bogată în descrieri îndrăzneţe, dar voalate, menite să placă acolo, deoarece curtenii sînt mai pregătiţi să le pătrundă. Trebuie totuşi să facem şi aici deosebiri. Această lectură nu este desigur potrivită pentru acel soi de oameni de spirit ce se caracterizează doar prin viclenie, care nu sînt pătrunzători decît ca să înţeleagă răul, şi care nu văd nimic acolo unde nu e de văzut decît binele.

¹ „Scriam aceasta în 1769.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

² Roman de doamna de La Fayette, publicat în 1678 (n.t.).

Dacă, bunăoară, *Julie* ar fi fost publicată într-o anumită țară la care mă gândesc¹, sînt sigur că nimeni n-ar fi dus lectura pînă la capăt, și că opera s-ar fi născut moartă.

Am strîns cea mai mare parte din scrisorile ce mi-au fost adresate în legătură cu această carte într-un pachet ce se află în mîinile doamnei de Nadaillac. Dacă aceste scrisori se vor publica vreodată, se vor vedea în ele multe lucruri ciudate și o ciocnire de păreri care dovedește ce înseamnă să ai de-a face cu publicul. Lucrul ce s-a observat cel mai puțin, și care va face totdeauna o scriere unică, este simplitatea subiectului și desfășurarea povestirii, care, concentrată între trei persoane, se susține de-a lungul a șase volume, fără întîmplări, fără aventuri ca în romane, fără răutăți de nici un fel, nici în personaje, nici în fapte. Diderot i-a adus mari laude lui Richardson² pentru uimitoarea varietate de tablouri și pentru mulțimea personajelor sale. Richardson are, în adevăr, meritul de a le fi descris pe toate bine; cît despre numărul lor, el este asemenea celor mai searbezi romancierii, care înlocuiesc sărăcia ideilor prin bogăția personajelor și a întîmplărilor. E ușor să trezești atenția; prezentînd la nesfîrșit și fapte nemaipomenite și chipuri noi, care se perindă ca imaginile din lanterna magică; dar a ține mereu trează atenția asupra acelorasi lucruri, și fără aventuri uluitoare, asta este, desigur, mai greu; și dacă, lăsînd la o parte altele, simplitatea subiectului contribuie la frumusețea operei, romanele lui Richardson, superioare în atîtea alte privințe, nu vor putea fi, sub acest raport, puse în paralelă cu al meu. El e mort, totuși, o știu, și știu și din ce cauză; dar va învia.

¹ Anglia (n.t.).

² Samuel Richardson (1689—1760), creatorul romanului englez modern (n.t.).

Toată teama mea era că, din pricina simplității, povestirea mea să nu fie plicticoasă și să nu fi putut stârni îndeostul interesul spre a fi urmărită pînă la capăt. Am fost liniștit de un fapt care, el singur, m-a măgulit mai mult decît toate laudele ce mi le-a putut atrage această lucrare.

Apăruse la începutul carnavalului. Distribuitorul i-o duse doamnei prințese de Talmont¹, într-o zi de bal la Operă. După cină, ea se îmbracă spre a se duce la bal, și, așteptînd ora plecării, începu să citească noul roman. La miezul nopții, porunci să fie înhămați caii, și continuă să citească. Cineva veni să-i spună că trăsura era gata; nu răspunse nimic. Oamenii ei, văzînd că uitase de plecare, o anunțară că erau ceasurile două. „Nu-i nici o grabă“, zise ea, citind mai departe. După o vreme, ceasul ei oprindu-se, sună să întrebe ce oră este. I s-a spus că erau ceasurile patru. „Dacă-i așa, zise ea, e prea tîrziu ca să mă duc la bal; deshămați caii. „Se dezbracă și-și petrecu restul nopții citind.²

De cînd mi s-a povestit această întîmplare, am vroit mereu s-o vizitez pe doamna de Talmont, nu numai pentru a afla din gura ei dacă faptul este într-utotul adevărat, dar și pentru că am crezut totdeauna că cineva nu putea să arate un interes atît de mare *Heloizei* fără a avea acel al șaselea simț, acel simț moral, cu care atît de puține ființe sînt înzestrate și fără de care nimeni nu-l va putea înțelege pe al meu.

Ceea ce le făcu pe femei să-mi fie atît de favorabile fu convingerea lor că-mi scrisesem aici propria mea poveste și că eu însumi eram eroul acestui

¹ „Nu e ea, ci o altă doamnă, al cărui nume nu-l știu.“ (Nota lui J.-J. Rousseau.)

² Aceeași anecdotă circulase și în legătură cu *Maron Lescant*, al abatelui Prévost. (n.t.)

roman. Această credință era atât de înrădăcinată, că doamna de Polignac îi scrisese doamnei de Verdelin rugînd-o să mă înduplece s-o las să vadă portretul Juliei. Toată lumea era încredințată că cineva nu putea să exprime cu atîta putere simțăminte pe care nu le va fi trăit și nici să descrie astfel înflăcărările iubirii, decît după propria sa inimă. În privința asta aveau dreptate, și e adevărat că am scris acest roman în cel mai fierbinte extaz ; dar se înșelau crezînd că a fost nevoie de întîmplări reale spre a-l produce ; erau departe de a înțelege în ce măsură pot să mă aprind eu pentru ființe imaginare. În afară de cîteva amintiri din tinerețe și de doamna d'Houdetot, iubirea pe care am simțit-o și am descris-o nu era decît cu silfide. N-am voit nici să confirm, nici să destram o părere greșită ce-mi prindea bine. Se poate vedea în prefața dialogată, pe care am tipărit-o separat, cum am lăsat publicul să creadă ce vrea asupra acestui punct. Rigoriștii spun că ar fi trebuit să declar adevărul fără înconjur. Eu însă nu văd ce m-ar fi putut obliga la asta, și cred că asemenea declarație, făcută fără să fie nevoie, ar fi atins mai degrabă prostia decît sinceritatea.

Aproape cam în același timp, apărură *Pacea perpetuă*, al cărei manuscris îl cedasem cu un an înainte unui oarecare domn de Bastide, autorul unei gazete numită *Le Monde*, în care el vroia să insereze cu tot dinadinsul toate manuscrisele mele. Era o cunoștință a domnului Duclos și veni să mă piseze în numele lui să-l ajut să umple *Le Monde*. Auzise vorbindu-se despre *Julie* și vroia să o publice în jurnalul său ; vroia să publice acolo *Emil* ; ar fi vroit să publice acolo și *Contractul social*, dacă ar fi știut de existența lui. În cele din urmă, obosit de stăruința lui, am luat hotărîrea să-i cedez pentru doisprezece ludovici extrasul din *Pacea perpetuă*.

Înțelegerea era să fie publicat în jurnalul său, dar de îndată ce fu proprietarul acestui manuscris, el găsi de cuviință să-l tipărească separat, cu unele tăieturi pe care le ceruse cenzorul. Ce ar fi fost dacă aş fi adăugat şi aprecierea mea asupra acestei lucrări, de care, din fericire, nu i-am vorbit domnului de Bastide şi care nu intra în târgul nostru? Această apreciere e încă în manuscris printre hîrţile mele. Dacă ea se va publica vreodată, se va vedea acolo cît de mult m-au făcut să rîd glumele şi tonul înfumurat al lui Voltaire cu privire la acest subiect, pe mine care vedeam atît de bine priceperea acestui biet om în materie politică, unde se amesteca să-şi spună cuvîntul.

În mijlocul succeselor de public şi al favorurilor doannelor, simţeam bine cum îmi scade trecerea la palatul Luxembourg, nu faţă de domnul mareşal, care părea chiar să-şi sporească în fiecare zi bunătatea şi prietenia ce-mi arăta, dar faţă de doamna mareşal. De cînd nu mai aveam nimic să-i citesc, apartamentul ei îmi era mai puţin deschis, iar în timpul vacanţelor la Montmorency, cu toate că mă prezentam destul de exact, nu o mai vedeam decît la masă. Nici locul nu-mi mai era păstrat alături de dînsa. Cum nu mi-l mai oferea, cum îmi vorbea puţin şi cum nici eu nu aveam mare lucru să-i spun, preferam să ocup alt loc, unde mă simţeam mai la largul meu, mai ales seara, căci, instinctiv, luam încetul cu încetul obiceiul de a mă aşeza mai aproape de domnul mareşal.

Fiindcă veni vorba de seara, îmi amintesc a fi spus că nu cinam la castel, şi asta era adevărat la începutul cunoştinţei noastre; dar cum domnul de Luxemburg nu mîncea ziua şi nici nu se aşeza la masă, rezultă de aici că, după ce trecuseră cîteva luni, iar eu eram acum familiar în casă, nu mîn-

casam încă niciodată cu el. Avu bunătatea să observe asta. Ceea ce mă determină să cinez uneori cu ei, când era lume puțină, și mă simțeam foarte bine, dat fiindcă se cina aproape în aer liber și, cum se spune, pe un cap de bancă; în schimb, cina se pralungea foarte mult, deoarece în timpul ei ne odihneam cu plăcere după o lungă plimbare; foarte bună, pentru că domnul de Luxembourg ținea la mîncăruri alese, și foarte plăcută, pentru că doamna de Luxembourg îi făcea onorurile plină de farmec. Fără această explicație s-ar înțelege cu greu sfîrșitul unei scrisori a domnului de Luxembourg (pachetul C, nr. 36) în care îmi spunea că și aminteste cu desfătare de plimbările noastre, mai ales, adăuga el, „cînd reintrînd seara în curte nu găseam acolo nici o urmă de roți de trăsură; căci, întrucît se grebla în fiecare dimineață nisipul spre a netezi făgașurile, îmi dădeam seama, după numărul lor, de cîtă lume venise în cursul după-amiezii”.

Acel an 1761 puse vîrf pierderilor continui pe care le încercă acest cumsecade senior de cînd avusesem cîntea de a-l cunoaște: ca și cum nenorocirile pe care mi le pregătea destinul trebuiau să înceapă prin omul pentru care nutream cea mai multă dragoste și care era cel mai demn de ea. În primul an o pierduse pe sora lui, doamna ducesă de Villeroy; în al doilea o pierdu pe fiica lui, doamna prințesă de Robeck; în al treilea pierdu, prin ducele de Montmorency, unicul său fiu, și prin contele de Luxembourg, nepotul său, pe singurii și ultimii susținători ai ramurii și numelui său. Îndură toate aceste pierderi cu un curaj aparent; dar inima nu încetă să-i sîngereze tot restul vieții, iar sănătatea nu făcu decît să i se subrezească. Moartea neprevăzută și tragică a fiului său trebuie să-i fi fost cu atît mai dureroasă, cu cît se întîmplă toc-

mai în momentul cînd regele îi acordase pentru fiul său, - și-i făgăduise pentru nepot, perpetuarea titlului de căpitan al aghiotanților. Avu durerea de a-l vedea stingîndu-se încetul cu încetul pe cel din urmă, copil ce promitea foarte mult, și asta din oarba încredere a mamei în doctor, - ce-l făcu pe bietul băiat să piară de inaniție, cu tot felul de doctorii drept orice hrană. Ah, dacă aș fi fost crezut, bunicul și nepotul ar fi încă amîndoi în viață ! Ce nu i-am spus, ce nu i-am scris domnului mareșal, cîte muștrări nu i-am făcut doamnei de Montmorency cu privire la regimul mai mult decît aspru la care, din încrederea în medic, îl supunea pe fiul ei ! Doamna de Luxembourg, care gîndea ca mine, nu vroia să încalce autoritatea mamei ; domnului de Luxembourg, om blînd și slab, nu-i plăcea să contrazică. Doamna de Montmorency avea în Bordeu¹ o încredere căreia fiul ei sfîrși prin a-i fi victimă. Cît de fericit era bietul copil cînd putea să obțină îngăduința de a veni la Mont-Louis cu doamna de Boufflers, cerîndu-i de mîncare Thérèsei și băgînd cîte o îmbucătură în stomacul lui infometat ! Cum deplîngeam în sinea mea mizeriile măreției cînd vedeam acest unic moștenitor al unei averi atît de mari, al unui nume atît de strălucit, al atîtor titluri și demnități, devorînd cu lăcomia unui cerșetor o biată bucățică de pîine ! În sfîrșit, orice aș fi spus și orice aș fi făcut, medicul triumfă și copilul muri de foame.

Aceeasi încredere în șarlatani care aduse pierderea nepotului, săpă groapa bunicului, la care se adăugă slăbiciunea de a vroi să-și ascundă metehnele vîrstei. Domnul de Luxembourg avea din cînd în cînd unele dureri la degetul cel mare de la picior ; avu una la

¹ Théophile de Bordeu (1722—1776), medic reputat (n.t.).

Montmorency care-i dădu insomnie și puțină febră. Îndrăznii să rostesc cuvîntul gută; doamna de Luxemburg mă dojeni. Valetul, chirurgul domnului mareșal, susținu că nu era gută, și se apucă să oblojească partea dureroasă cu alifie. Din nefericire, durerea se ușură, iar cînd reizbunci, se folosi același leac care o ușurase; robustețea se șubrezi, durerile sporiră, iar leacurile în aceeași măsură. Doamna de Luxembourg, care văzu în cele din urmă că era gută, se opuse la acest tratament nechibzuit; ceilalți se ascundeau de ea, și domnul de Luxembourg muri din vina lui după cîtiva ani, vroind cu tot dinadinsul să se vindece. Dar să nu anticipăm atît de mult asupra nenorocirilor; cîte altele nu am de povestit înaintea acestora!

E ciudat cu cîtă fatalitate tot ceea ce puteam să spun și să fac părea menit să-i displacă doamnei de Luxembourg, chiar atunci cînd doream din toată inima să-i păstrez bunăvoința. Durerile pe care domnul de Luxembourg le încerca una după alta nu făceau decît să mă apropie și mai mult de el și, în consecință, de doamna de Luxembourg: căci ei mi s-au părut totdeauna atît de sincer uniți, încît simțămintele pe care le aveai pentru unul se răsfrîngeau în mod necesar asupra celuilalt. Domnul mareșal îmbătrînea. Prezența lui la Curte, treburile pe care aceasta le atrăgea după ea, vînătorile continui, și mai ales oboseala serviciului cînd se afla în tabără, pentru toate acestea ar fi fost nevoie de vigoarea unui om tînăr, și eu nu vedeam nimic care putea să o susțină pe a lui, în această carieră. De vreme ce demnitățile aveau să-i fie împărțite la alții, iar numele său avea să se stingă o dată cu dînsul, puțin îl mai interesa să continue o viață de trudă, al cărei țel principal fusese să păstreze favoarea prințului față de copiii lui. Într-o zi, cînd nu eram decît noi

trei, și cînd el se plîngea de oboselile de la Curte. ca om pe care pierderile îl descurajaseră, îndrăznii să-i vorbesc despre retragerea la pensie și să-i dau sfatul pe care Cineas îl dădea lui Pirus¹; el suspină și nu răspunse în chip hotărît. Dar la primul moment cînd doamna de Luxembourg mă văzu în particular, mă muștră cu tărie pentru acest sfat, ce mi se păru că o speriasă. Ea adăugă un lucru a cărui îndreptățire o înțelesei și care mă făcu să renunț de a mai atinge vreodată această coardă; anume, că lungă obișnuință de a trăi la Curte devenea o adevărată nevoie, că aceasta era în acel moment chiar o distragere pentru domnul de Luxembourg și că retragerea la pensie, de care eu îl povățuiam, ar fi mai puțin o odihnă pentru el, cît un surghiun, unde lipsa de ocupație, plictiseala, tristețea ar sfîrși în curînd prin a-l răpune. Deși putuse să vadă că mă convinsese, deși se putea bizui pe făgaduiala ce i-am făcut-o și pe care am ținut-o, ea nu păru totuși liniștită în această privință, și-mi aduc aminte că de atunci întrevederile mele între patru ochi cu domnul mareșal erau din ce în ce mai rare și aproape totdeauna întrerupte. În timp ce stîngăcia mea și nenorocul se îndeplineau spre a mă coborî în ochii ei, oamenii pe care-i vedea și la care ea ținea cel mai mult nu mă slujeau cu nimic. Abatele de Boufflers mai ales, un tînăr atît de scăpărător pe cît e cu puțință, nu mi s-a părut niciodată dispus să mă ajute, și nu numai că este singurul din cercul doamnei mareșal care nu mi-a arătat nici cel mai mic semn de atenție, dar putui să-mi dau seama că de cîte ori venea la Montmorency eu pierdeam ceva pe lîngă dînsa, și e adevărat că asta se datora, fără chiar ca

¹ Cineas, sfetnicul regelui Pirus, își îndemna monarhul la modestie și temperanță (n.t.).

• el să fi vroit-o, simplei sale prezențe acolo : într-atât grația și hazul drăgălășeniilor lui împovărau și mai mult greoaiele mele *spropositi*¹. În primii doi ani aproape că nu dăduse pe la Montmorency, și, cu îngăduința doamnei mareșal, de bine de rău îmi păstrasem trecerea : dar de cum apărui el, ceva mai pe urmă, fui zdrobit pentru totdeauna. Aș fi vroit să mă refugiez sub scutul lui și să fac în așa fel ca să-i câștig prietenia ; dar aceeași fire ursuză ce-mi stârnea o nevoie de a-i fi pe plac mă împiedică de a reuși, iar ceea ce am făcut cu neîndemânare pentru aceasta sfârși prin a mă pierde față de doamna mareșal, fără a câștiga nimic față de dînsul. Cu istețimea lui de spirit ar fi putut să izbîndească în orice ; dar neputința de a se ocupa de ceva cu temei și înclinarea către distracții nu l-au ajutat să-și însușească decît jumătăți de talente în toate genurile. În schimb, din acestea are destule, și e tot ce trebuie în cercurile înalte unde el vrea să strălucească. Știe să facă foarte bine mici versuri, să întocmească foarte bine mici scrisori, să cînte puțin la un instrument și se pricepe puțin la pictură. Se apucă să-i facă portretul doamnei de Luxemburg : acest portret era îngrozitor. Ea pretindea că nu-i seamănă cîtuși de puțin, și era adevărat. Vicleanul de abate îmi ceru părerea, iar eu, ca un netot și ca un mincinos, am spus că portretul semăna. Vroiam să-l măgulesc pe abate ; dar n-o măguleam pe doamna mareșal, care trecu asta la catastiful ei, iar abatele, făcînd isprava, își bătu joc de mine. Am băgat la cap din această tîrzie încercare să nu mă pripesc să laud și să linguesc în pofida Minervei !

Talentul meu era de a le spune oamenilor adevăruri folositoare, dar aspre, cu tărie și curaj ; tre-

¹ Tîmpenii (it.).

buia să mă mențin pe aceeași linie. Nu sînt născut, nu spun ca să lingușesc, dar nici ca să laud. Stîngăcia laudelor pe care am vroit să le fac mi-a provocat mai mult rău decît asprimea dojenelor. Am de citat aici un exemplu atît de cumplit, încît urmările lui nu numai că mi-au înrîurit destinul pentru restul vieții, dar îmi vor pecetlui poate faima în toată posteritatea.

În timpul șederilor sale la Montmorency, domnul de Choiseul venea uneori să cîneze la castel. Într-o zi veni după ce eu tocmai plecasem de acolo. Se vorbi despre mine. Domnul de Luxembourg îi povesti pățania mea de la Veneția cu domnul de Montaigu. Domnul de Choiseul spuse că era păcat că părăsisem această carieră și că, dacă vroiam să mă întorc la ea, el nu cerea altceva decît să mă hotărăsc. Domnul de Luxembourg îmi transmise aceasta ; am fost cu atît mai impresionat cu cît nu eram obișnuit să fiu răsfațat de miniștri, și nu e sigur că, în ciuda hotărîrilor mele, dacă sănătatea mi-ar fi îngăduit să mă gîndesc la asta, m-aș fi putut opri de a nu face din nou nebunia. Ambiția nu m-a stăpînit decît în scurtele intervale cînd orice altă pasiune mă lăsa liber, dar unul din aceste intervale ar fi fost de ajuns spre a mă face să reintru în serviciu. Această bună intenție a domnului de Choiseul, legîndu-mă sufletește de el, spori stima ce i-o păstram pentru talentele lui, datorită unor înfăptuiri ale ministerului său, iar Pactul Familiei, îndeosebi, îmi păru a vesti un om de stat de primul ordin. Cîștiga și mai mult în inima mea prin puținul caz ce-l făceam de predecesorii lui, fără a o excepta pe doamna pe Pompadour, pe care o priveam ca pe un fel de prim-ministru, și cînd s-a răspîndit zvonul că, între ea și el, unul din doi îl va înlătura pe celălalt, am socotit că fac urări

de bine pentru gloria Franței dorind ca domnul de Choiseul să triumfe. Simțisem totdeauna o antipatie pentru doamna de Pompadour, chiar cînd, înainte de înălțarea ei, o văzusem la doamna de la Popelinière, purtînd încă numele de doamna d'Etioles. Mai pe urmă, fusesem nemulțumit de tăcerea ei cu privire la Diderot și de toate purtările sale în legătură cu mine, atît cu prilejul *Serbărilor Ramirei* și al *Muzelor galante*, cît și cu acela al *Ghicitorului satului*, care nu-mi adusese, sub nici o formă de produs, cîștigurile proporționate cu succesele sale, și în toate împrejurările am găsit-o foarte puțin dispusă să mă îndatoreze, ceea ce nu-l împiedică pe cavalerul Lorenzy de a-mi propune să fac ceva pentru slăvirea acestei doamne, dîndu-mi a înțelege că asta ar putea să-mi fie de folos. Această propunere mă indignă cu atît mai mult, cu cît vedeam bine că ea nu pornea de la el ; știam că acest om, nîl prin el însuși, nu gîndește și nu acționează decît la îndemnul altora. Sînt prea puțin în stare să mă stăpînesc spre a-i fi putut ascunde, lui, disprețul pentru propunerea sa, nici, celorlalți, slaba mea admirație pentru favorită ; ea știa asta, eram sigur, și toate acestea îmbinau interesul meu propriu cu înclinarea mea firească în urările pe care le făceam pentru domnul de Choiseul. Plin de stimă pentru talentele sale, care erau tot ceea ce cunoșteam despre el, încărcat de recunoștință pentru bunăvoința lui, fără să știu altminteri nimic, în singurătatea mea, despre gusturile și felul lui de a trăi, îl priveam dinainte ca pe răzbuñătorul publicului și al meu, și făcînd atunci ultima revedere a *Contractului social*, am consemnat, într-o singură frază, ceea ce gîndeam despre ministerele precedente și despre cel care începea să le umbrească. Mi-am călcat în această împrejurare cel mai neștrămutat principiu,

și, pe deasupra, nu m-am gândit că, atunci cînd vrei să lauzi sau să blamezi cu tărie în același articol, fără a numi oamenii, trebuie să îndrepti în așa fel lauda către cei la care se referă, încît cel mai bănuitor amor propriu să nu poată găsi nimic îndoielnic. Eram în această privință de o atît de prostească siguranță, încît nici nu-mi trecu prin minte că cineva s-ar putea lăsa înșelat. Se va vedea în curînd dacă am avut dreptate.

Unul din noroacele mele a fost de a avea totdeauna printre cunoștințele mele femei-autori. Credeam că, cel puțin printre cei mari, să fiu izbăvit de acest noroc. Cîtuși de puțin : el mă urmări și aici. Doamna de Luxembourg n-a fost totuși, pre cît știu, atinsă de această manie ; dar doamna contesă de Boufflers a fost. Ea scrisese o tragedie în proză, care a fost mai întîi citită, plimbată și ridicată în slăvi în cercul domnului prinț de Conti, și despre care, nesătulă de atîtea laude, ținu să mă consulte spre a o avea și pe a mea. O avu, dar cumpătată, așa cum merita opera. Avu, pe deasupra, părerea ce crezui a i-o datora, că piesa ei, intitulată *Sclavul mărinimos*, se aseamăna foarte mult cu o piesă englezească destul de puțin cunoscută, dar totuși tradusă, intitulată *Oroonoko*. Doamna de Boufflers îmi mulțumi pentru părere, asigurîndu-mă totodată că piesa ei nu avea nici o legătură cu cealaltă. N-am vorbit niciodată de acest plagiat nimănui, decît numai ei, și asta spre a împlini o datorie ce mi-o impusese ea însăși ; asta nu m-a împiedicat de a-mi aminti adesea după aceea de soarta lui Gil Blas îndeplinindu-și datoria față de Episcopul predicator.

În afară de abatele de Boufflers, care nu mă iubea, în afară de doamna de Boufflers, față de care făptuisem greșeli ce nu sînt niciodată iertate de

femei și de autori, toți ceilalți prieteni ai doamnei mareșal mi s-au părut totdeauna puțin dispuși să fie și dintre ai mei, între alții domnul președinte Hénault¹, care, numărându-se printre autori, nu era lipsit de cusururile lor; între alții, de asemenea, doamna du Deffand și domnișoara de Lespinasse², amîndouă în strînsă legătură cu Voltaire și prietene intime ale lui d'Alembert, cu care cea din urmă a sfîrșit chiar prin a trăi, se înțelegeau gînd la gînd, și nici nu se putea să se înțeleagă altfel. La început îi purtasem mult interes doamnei du Deffand, care, pierzîndu-și vederea, era pentru mine o persoană demnă de compătimit; dar felul ei de a trăi, atît de deosebit de al meu, că ceasul de sculare al unuia era aproape de cel de culcare al celeilalte; admirația ei fără margini pentru deșertăciunile mărunte, importanța pe care o dădea, fie în bine, fie în rău, celor mai neînsemnate scrieri ce apăreau, despotismul și îndîrjirea sentințelor ei, pornirea exagerată pentru sau împotriva tuturor lucrurilor, ce nu-i îngăduiau să vorbească decît cu întăritare despre orice; prejudecățile sale de necrezut, încăpățînarea sa de neînvins, entuziasmul orb la care o împingea înverșunarea judecăților ei pătimase, toate acestea mă lecuiră în curînd de atențiile pe care vroiam să i le arăt; am neglijat-o; ea observă aceasta; a fost de ajuns spre a-i stîrni furia, și cu toate că știam în ce măsură putea fi de temut o femeie cu asemenea caracter, am preferat să mă expun flagelului mîniei ei, decît aceleia al prieteniei sale.

Nu m-ar fi durut atîta că aveam așa de puțini prie-

¹ Charles-Jean-François Hénault (1685—1770), președintele parlamentului Parisului, era și poet, a fost membru al Academiei Franceze (n.t.).

² Doamna du Deffand (1697—1780), și Domnișoara de Lespinasse (1732—1776), aveau saloane literare la Paris (n.t.).

teni în cercul doamnei de Luxembourg, dacă n-aș fi avut dușmani în familia ei. N-am avut decît unul, dar care, prin poziția în care mă aflu astăzi, face cît o sută. Acesta nu era, desigur, domnul duce de Villeroy, fratele ei; întrucît, nu numai că mă vizitase, dar mă poftise de mai multe ori să mă duc la Villeroy, iar cum eu răspunseseam la această chemare cu respectul și cinstea ce-mi stăteau în putință, socotind acest răspuns vag ca un consimțămînt, el proiectă cu domnul și doamna de Luxembourg o călătorie de cincisprezece zile în care trebuia să-i însoțesc și care mi se propuse. Cum îngrijirile pe care le cerea sănătatea mea nu-mi îngăduiau atunci să pornesc la drum fără riscuri, l-am rugat pe domnul de Luxembourg să binevoiască a mă scuti. Se poate vedea din răspunsul său (pachetul D, nr. 3) că a făcut-o cu cea mai mare bunăvoință, iar domnul duce de Villeroy nu-mi arată pentru aceasta mai puțină bunătate ca înainte. Nepotul și moștenitorul lui, tînărul marchiz de Villeroy¹, nu împărtăși bunăvoința prin care mă onora unchiul său, nici, mărturisesc, respectul ce-l aveam eu pentru el. Aerele lui înfumurate mi-l făcură de nesuferit, iar aerul meu rece îmi atrase dușmănia lui. Într-o seară, la masă, făcu chiar o glumă din care eu am ieșit rău, fiindcă sînt un prostănac, fără nici o prezență de spirit, și fiindcă furia, în loc să mi-o ascută pe puțină ce-o am, mi-o spulberă cu totul. Aveam un cîine ce-mi fusese dat pe cînd eram mic, la puțin timp după ce venisem la Hermitage, și pe care-l numisem *Duce*. Acest cîine, nu frumos, dar rar în rasa lui, din care-mi făcusem un tovarăș, un prieten și care, de bună seamă, merita acest titlu mai mult decît cea mai mare parte dintre cei ce și-l atribuiau, devenise foarte cunoscut la castelul din Montmorency prin firea lui iubitoare, sen-

¹ Născut în 1731, mort pe eșafod în 1794 (n.t.).

sibilă și prin atașamentul ce-l aveam unul pentru celălalt ; dar, dintr-o lașitate prostească, îi schimbasem numele în acela de *Turc*, ca și cum n-ar fi fost o droaie de cîini ce se numeau *Marchiz*, fără ca vreun marchiz să se supere. Marchizul de Villeroy, care știa despre această schimbare de nume, mă împunse într-atîta cu asta, încît fui silit să relatez în plină masă ceea ce făcusem. Ceea ce era jignitor pentru numele de duce, în această poveste, nu era faptul că i-l dădusem, cît că i-l schimbasem. Partea proastă fu că se aflau de față mai mulți duci ; domnul de Luxembourg era unul, fiul său, altul. Marchizul de Villeroy, menit să devină, și care are astăzi acest titlu, se bucură cu o crudă desfătare de încurcătura în care mă pusese, ca și de efectul ce-l produsese această încurcătură. A doua zi mi se dădură asigurări că mătușa lui îl certase aspru pentru aceasta, și se poate judeca dacă această mustrare, presupunînd-o reală, a putut duce la îmbunătățirea raporturilor mele cu el.

Nu-l aveam ca sprijin împotriva tuturor acestora, atît la palatul Luxembourg cît și la Temple, decît pe cavalerul de Lorenzy, care mărturisea că-mi este prieten ; dar era mai mult al lui d'Alembert, în umbra căruia trecea la femei drept un mare geometru. Era de altfel curtezanul, sau, mai bine zis, adulatorul doamnei contese de Boufflers, prietenă bună ea însăși cu d'Alembert, și cavalerul de Lorenzy nu trăia și nu gîndea decît prin ea. Astfel, departe de a avea în afară ceva care să contrabalanseze negliobia mea pentru a mă susține pe lîngă doamna de Luxembourg, toți cei care se apropiau de ea păreau să contribuie la a mă coborî în spiritul ei. Cu toate acestea, în afară de *Emil*, de a cărui tipărire vroise să se ocupe, ea îmi dădu în aceeași vreme un alt semn de interes și de bunăvoință, ce mă făcu să cred că, chiar plictisindu-se de mine, îmi păstra și-mi va păstra totdeauna

prietenia pe care de atâtea ori mi-o făgăduise pentru toată viața.

De cum crezui că mă pot bizui pe acest simțămînt din partea sa, începusem prin a-mi descărca inima în fața ei, mărturisindu-i toate greșelile mele; căci aveam drept principiu nestrămutat față de prietenii mei să mă înfățișez în ochii lor exact așa cum sînt, nici mai bun, nici mai rău. Îi declarasem legăturile mele cu Thérèse și tot ce rezultase din asta, fără a omite modul cum dispusesem de copii. Ea îmi primi confesiunile foarte bine, prea bine chiar, cruțîndu-mă de dojenile pe care le meritam, și ceea ce mă mișcă îndeosebi fu să văd bunătatea ce i-o arată Thérèsei, făcîndu-i mici daruri, trimițînd să o cheme, rugînd-o să vină s-o vadă, primind-o cu mii de mîngîieri și îmbrățișînd-o deseori de față cu toată lumea. Biata femeie era cotropită de bucurie și de recunoștință, pe care, firește, le împărtășeam și eu; cuvintele frumoase cu care domnul și doamna de Luxembourg mă copleșeau prin ea, mișcîndu-mă mai puternic decît acelea ce mi le adresau direct.

Multă vreme lucrurile rămaseră aici; dar iată că doamna mareșal duse bunătatea pînă la a vroi să caute unul din copiii mei. Ea știa că pusesem o însemnare în scutecele celui mai mare; îmi ceru copia acestei însemnări, i-am dat-o. Îl folosi pentru această cercetare pe La Roche, valetul și omul ei de încredere, care făcu zadarnice percheziții, nu găsi nimic, cu toate că, după numai doisprezece sau paisprezece ani, dacă registrele copiilor dați la Leagăn erau bine ținute sau cercetarea ar fi fost bine făcută, însemnarea n-ar fi trebuit să fie de negăsit. Oricum ar fi, am fost mai puțin nemulțumit de acest insucces, decît aș fi fost dacă aș fi căpătat urmele acestui copil de la nașterea lui. Dacă, pe baza informațiilor, mi s-ar fi prezentat vreun copil ca fiind al meu, îndoiala dacă el era în

adevăr, dacă nu fusese înlocuit cu altul, mi-ar fi încrîncenat inima de nesiguranță și n-aș fi gustat în tot farmecul lui adevăratul simțămînt al naturii; e nevoie pentru aceasta, cel puțin în perioada copilăriei, să te sprijini pe obișnuință. Lunga îndepărtare a unui copil pe care nu-l cunoști slăbește, distruge chiar, simțămintele paterne și materne, și niciodată nu-l vei iubi pe cel pe care l-ai dat la doică, așa cum îl iubești pe cel crescut sub ochii tăi. Reflecția pe care o faci aci îmi poate micșora greșelile în lumina efectelor, însă sporindu-le prin cauza lor.

Nu este poate de prisos să subliniez că, prin intermediul Thérèsei, același La Roche o cunosc pe doamna Le Vasseur, pe care Grimm continua s-o țină la Deuil, lângă Chevrette și foarte aproape de Montmorency. După ce-am plecat, prin domnul La Roche am continuat să-i trimit acestei femei banii pe care n-am încetat de a-i da, și cred că el îi ducea destul de des daruri din partea doamnei mareșal; așa că ea nu era, desigur, demnă de plîns, cu toate că se plîngea mereu. Cît despre Grimm, cum nu-mi face plăcere să vorbesc despre oamenii pe care trebuie să-i urăsc, nu i-am vorbit niciodată doamnei de Luxembourg despre el, decît fără voia mea; dar ea m-a făcut să aduc de mai multe ori vorba despre el, fără să-mi spună ce gîndea dînsa și fără să mă lase să înțeleg dacă acest om era sau nu dintre cunoștințele sale. Cum reținerea în fața oamenilor pe care-i iubești, și pe care ei n-o au față de noi, nu intră în firea mea, mai ales în ceea ce-i privește, m-am gîndit uneori la aceasta; dar numai cînd alte întîmplări au făcut această reflecție firească.

După ce multă vreme nu mai auzisem vorbindu-se de *Emil*, de cînd i-l dădusem doamnei de Luxembourg, am aflat, în sfîrșit, că tîrgul fusese încheiat la Paris, cu librarul Duchesne, și prin acesta cu librarul Né-

aulme din Amsterdam. Doamna de Luxembourg îmi trimise cele două copii ale contractului cu Duchesne, ca să le semnez. Am recunoscut scrisul ca fiind de aceeași mână cu aceea a scrisorilor domnului de Malesherbes, care nu-mi scria cu propria sa mână. Această convingere că contractul se încheiase cu încuviințarea și sub ochii magistratului mă făcu să-l semnez cu încredere. Duchesne îmi dădu pentru acest manuscris șase mii de franci, jumătate bani gheață, și, cred, o sută sau două sute de exemplare. După ce-am semnat cele două copii, le-am trimis pe amândouă doamnei de Luxembourg, așa cum dorise; îi dădu una lui Duchesne; pe cealaltă o păstră, în loc să mi-o înapoieze, și n-am mai văzut-o niciodată.

Cunoștința domnului și doamnei de Luxembourg, aducînd oarecare schimbare în planul meu de retragere, nu m-a făcut să renunț însă la el. Chiar în timpul cînd mă bucuram de cea mai mare favoare din partea doamnei mareșal, am simțit totuși că numai datorită sincerului meu atașament pentru domnul mareșal și pentru ea puteam să rămîn în preajma lor, și toată greutatea era să împac acest atașament cu un gen de viață mai conform cu gustul meu și mai puțin potrivnic sănătății mele, pe care acele stingheriri și acele mese o țineau într-o continuă stare de slăbire, cu toate grijile ce le aveau de a nu mă expune să o zdruncin; căci, în această privință, ca și în toate celelalte, atențiile lor mergeau atît de departe pe cît era cu putință, și, de exemplu, în fiecare seară, după cină, domnul mareșal, care se culca devreme, nu uita să mă trimită și pe mine, vrînd nevrînd, la culcare. Doar cu cîtva timp înainte de nenorocirea mea, el încetă, nu știu de ce, de a-mi arăta această atenție.

Încă înainte de a observa răceala doamnei mareșal, doream, spre a o evita, să pun în aplicare vechiul meu gînd; dar mijloacele lipsindu-mi pentru aceasta, am

fost nevoit să aștept încheierea contractului pentru *Emil*, și, pînă atunci, am revăzut *Contractul social* și i l-am trimis lui Rey, fixînd prețul acestui manuscris la o mie de franci, pe care el mi-i dădu. Nu trebuie să uit poate un mic fapt ce se leagă de pomenitul manuscris. L-am înmînat, bine pecetluit, lui Duvoisin, pastor în Vaud și capelan la palatul Olandei, care venea să mă vadă uneori și care se însărcină să i-l trimită lui Rey, cu care era în legătură. Manuscrisul, scris foarte mărunț, era atît de mic, că nici nu-i umplea buzunarul. Totuși, la barieră pachetul căzu, nu știu cum, în mîinile slujbașilor, care-l deschiseră, îl cercetară și i-l înapoiară apoi, cînd el îl ceru în numele ambasadorului; asta îl îndemnă să-l citească și el, cum îmi mărturisi, cu naivitate, că făcuse, aducînd mari laude operei și nici un cuvînt de critică sau de cenzură, rezervîndu-se, fără îndoială, să fie răzbunătorul creștinismului atunci cînd opera va fi apărut. Pecetlui manuscrisul la loc și i-l trimise lui Rey. Asta era în esență relatarea pe care mi-o făcu în scrisoarea unde îmi povestea această întîmplare, și atîta e tot ce am putut să știu.

În afară de aceste două cărți și de *Dicționarul muzical*, la care lucram încă din timp în timp, mai aveam cîteva scrieri de mai mică însemnătate, toate gata de tipar, și pe care îmi propuneam să le public, fie separat, fie în culegerea generală, dacă aș fi înfăptuit-o vreodată. Principala dintre aceste scrieri, dintre care cele mai multe sînt încă în manuscris în mîinile lui du Peyrou, era un *Esen despre originea limbilor*, pe care l-am citit domnului de Malesherbes și cavalerului de Lorenzy, care-mi vorbise bine despre el. Îmi făceam socoteala că toate aceste scrieri adunate laolaltă îmi vor aduce pe puțin, după acoperirea cheltuielilor, un capital de opt pînă la zece mii de franci, din care vroiam să fac o rentă viageră, atît pe nu-

mele meu cât și pe acela al Thérèsei ; pe urmă ne vom duce, așa cum am spus, să trăim împreună în fundul vreunei provincii, fără a mai atrage atenția publicului asupra mea și fără a mă mai ocupa eu însumi de altceva decât să-mi închei în liniște existența, continuînd să fac în jurul meu tot binele ce-mi stătea în putință și să scriu pe îndelete memoriile la care mă gîndeam.

Acesta era planul meu, a cărui înfăptuire o ușură și mai mult un act de mărinimie al lui Rey, pe care nu se cuvine să-l trec sub tăcere. Acest librar, despre care mi se spuneau atîtea lucruri rele la Paris, este totuși, dintre toți cei cu care am avut de a face, singurul de care nu am a mă plînge¹. Ne ciorovăiam, e drept, adesea, cu privire la tipărirea lucrărilor mele ; el era nechibzuit, eu eram violent. Dar în materie de bani și de procedee, cu toate că n-am încheiat cu el nicio dată vreun contract în formă, l-am găsit totdeauna foarte corect și foarte cinstit. Este, de asemenea, singurul care mi-a mărturisit deschis că-și făcea bine treburile cu mine, și adesea mi-a spus că-și datora averea numai mie, oferindu-se să-mi dea partea mea. Neputîndu-și manifesta recunoștința față de mine, vroi să mi-o dovedească măcar prin intermediul celei care mă îngrijea și căreia îi făcu o pensie viageră de trei sute de franci, menționînd în act că era în semn de mulțumire pentru foloasele pe care i le prilejuisem. Făcu aceasta numai între mine și el, fără lăudăroșenie, fără înfumurare, fără zarvă, și, dacă eu n-aș fi vorbit cel dintîi despre asta la toată lumea, nimeni n-ar fi știut nimic. Am fost atît de mișcat de acest gest, că de atunci m-am legat de Rey printr-o adevărată prietenie. La cîtva timp după aceea, dori să fiu na-

¹ „Cînd scriam acestea, eram încă departe de a-mi închipui, de a concepe și de a crede furturile ce le-am descoperit mai tîrziu în tipărirea scrierilor mele, și pe care el a fost silit să le recunoască.” (Nota lui J.-J. Rousseau.)

şul unuia din copiii lui ; am primit bucuros, şi unul din regretele mele, în situaţia în care am fost adus, este că de atunci mi s-a luat orice mijloc de a face ca dragostea mea să fie folositoare pentru fina mea şi pentru părinţii ei. De ce oare, atât de sensibil la modesta generozitate a acestui librar, sînt atât de puţin sensibil la zelul zgomotos al atîtor oameni cocoşaşi sus, care umplu lumea şi se fălesc cu binele ce spun că au vroit să mi-l facă, dar pe care eu nu l-am simţit de loc ? Să fie vina lor, să fie a mea ? Nu sînt ei oare decît nişte trufaşi, sînt eu un ingrat ? Înţelept cititor, cîntăreşte şi judecă ; eu nu mai spun nimic.

Această pensie fu un mare sprijin pentru întreţinerea Thérèsei şi o mare uşurare pentru mine. Dar, de fapt, eram departe de a trage din ea un folos pentru mine, după cum nu trăgeam nici din darurile ce i se făceau. A dispus totdeauna singură de totul. Cînd îi păstram banii, îi dădeam o socoteală cinsută de ei, fără să pun o para la cheltuiala noastră comună, chiar cînd ea era mai bogată ca mine. *Ce-i al meu e al nostru*, îi spuneam, *şi ce-i al tău e al tău*. N-am încetat niciodată de a mă puna faţă de ea după acest principiu, pe care i l-am repetat adesea. Cei care au avut josnicia de a mă învinui că primeam prin mîinile ei ceea ce refuzam cu ale mele, îmi judecau, de bună seamă, inima după a lor, şi mă cunoşteau destul de puţin. Aş mîncă bucuros cu ea pîinea pe care ar cîştiga-o, niciodată pe aceea pe care ar primi-o. Invoc asupra acestui punct mărturia ei, atât pentru prezent, cît şi, după vrerea naturii, dacă ea îmi va supravieţui. Din păcate, ea se pricepe prea puţin la gospodărire, în toate privinţele, e puţin prevăzătoare şi foarte cheluitoare, nu din mîndrie sau din lăcomie, ci numai din nesocotinţă. Nimeni nu e desăvîrşit pe această lume, şi dacă minunatele ei însuşiri trebuie să fie răscumpărate, prefer să aibă cusururi decît vicii, cu toate că aceste

cusururi ne fac poate și mai mult rău la amîndoi. Grija ce-am avut-o pentru ea, ca altădată pentru Maman, de a-i strînge o agoniseală ce-ar ajuta-o într-o zi să trăiască, este de neînchipuit : dar a fost o grijă zadarnică. Niciodată nu s-au bizuit, nici una nici cealaltă, pe ele însele, și, cu toate străduințele mele, tot ce le-a trecut prin mîină s-a risipit pe măsură ce le venea. Oricît de simplu se îmbrăca Thérèse, pensia lui Rey nu-i ajungea niciodată pentru vestminte, fără ca eu să nu adaug dintr-a mea pentru aceasta în fiecare an. Nu eram făcuți, nici ea nici eu, să fim bogați, dar de bună seamă că nu număr aceasta printre nenorocirile mele.

Contractul social se tipări destul de repede. Nu se întîmplă la fel cu *Emil*, a cărui publicare o așteptam spre a înfăptui retragerea la care mă gîndeam. Duchesne îmi trimitea din timp în timp modele de tipărire ca să aleg ; cînd alegeam, în loc să începă, îmi trimitea altele. Cînd, în sfîrșit, ne-am hotărît asupra formatului, literei, și după ce tipărise mai multe coli, pentru cîteva ușoare schimbări pe care le-am făcut la o corectură, el începu totul de la capăt, și, după șase luni de zile, ne pomenirăm mai puțin înaintați decît eram în prima zi. În cursul acestor încercări, vedeam bine cum opera se tipărea în Franța, ca și în Olanda, și că se pregăteau în același timp două ediții. Ce puteam să fac ? Nu mai eram stăpînul manuscrisului meu. Depart de a fi conlucrat la ediția din Franța, mă împotravisem ei ; dar, fiindcă această ediție se făcea, cu sau fără voia mea, și fiindcă servea ca model pentru cealaltă, a trebuit să-mi arunc ochii asupra ei și să văd corecturile, spre a nu lăsa să mi se ciuntească sau să se pocească lucrarea. De altminteri, cartea se tipărea în așa măsură cu aprobarea magistratului, că el însuși conducea într-un fel operația, că-mi scrise de cîteva ori și că veni chiar să mă vadă

în legătură cu acest subiect, într-o împrejurare despre care am să vorbesc numai decît.

În timp ce Duchesne înainta cu paşi de broască, Néaulme, pe care-l ţinea în loc, înainta şi mai încet. Nu-i trimitea cu regularitate colile pe măsură ce se tipăreau. El crezu că observă o anumită rea-credinţă în manevra lui Duchesne, adică a lui Guy, care lucra pentru el, şi, văzînd că nu se respectă contractul, îmi trimise scrisori după scrisori, pline de plîngeri şi nemulţumiri, pe care puteam să le satisfac şi mai puţin decît pe acelea pe care le aveam eu însumi. Prietenul lui, Guérin, care mă vedea atunci foarte des, îmi vorbea neîncetat despre această carte, dar totdeauna cu cea mai mare rezervă. Ştia şi nu ştia că se tipărea în Franţa ; ştia şi nu ştia că magistratul se interesa de ea ; plîngîndu-mă pentru încurcăturile pe care mi le dădea această carte, el părea să mă învinuiască de imprudenţă, fără a vroi să-mi spună în ce consta ea ; o sucea şi o răsucea mereu ; părea că nu vorbeşte decît ca să mă facă să vorbesc. Securitatea mea era atunci atît de deplină, că rîdeam de tonul fricos şi misterios pe care-l punea în această afacere, ca de un tic căpătat de la miniştrii şi magistraţii pe care-i vizita la birourile lor. Fiind sigur că sînt în regulă în toate privinţele cu această operă, foarte convins că ea se bucura nu numai de aprobarea şi de protecţia magistratului, dar că merita şi chiar avea favoarea ministerului, mă felicitam de curajul de a face o treabă bună şi rîdeam de temerea prietenilor mei, ce păreau să se neliniştească pentru mine. Duclos se număra printre aceştia, şi mărturisea că încrederea ce-o aveam în cinstea şi înţelepciunea lui m-ar fi putut speria ca şi pe el, dacă aş fi avut mai puţin în folosul ce-l prezenta lucrarea şi în onestitatea ocrotitorilor ei. Veni să mă vadă de la domnul Bailie în timp ce *Emil* era sub tipar ; îmi vorbi despre aceasta ; eu i-am

citit *Profesiunea de credință a vicarului savoiaard*. El o ascultă foarte liniștit și, așa mi se păru, cu o mare plăcere. Mi-a spus, când am sfârșit : „Cum, cetățene, asta face parte dintr-o carte ce se tipărește la Paris ?“ „Da, i-am răspuns, și ea ar trebui să se tipărească la Luvru, din ordinul regelui.“ „Sînt de acord, mi-a spus el ; dar fă-mi plăcerea de a nu spune nimănui că mi-ai citit această bucată.“ Asemenea mod de a se exprima mă surprinse, fără să mă sperie. Știam că Duclos îl vedea deseori pe domnul de Malesherbes. Nu pot să concep cum de avea vederi atît de diferite de ale lui asupra aceluiași subiect.

Trăiam la Montmorency de patru ani, fără să fi cunoscut acolo o singură zi de sănătate deplină. Cu toate că aerul e minunat, apele sînt rele, și asta poate foarte bine să fie una din cauzele ce-au contribuit la înrăutățirea durerilor mele obișnuite. La sfârșitul toamnei lui 1761 mă îmbolnăvii de-a binelea ; și petrecuri întreaga iarnă în suferințe aproape necurmăte. Durerea fizică, sporită de mii de griji, mi le făcea și mai ascuțite. De cîtva timp mă tulburau surde și triste presimțiri, fără să le aflu pricina. Primeam scrisori anonime destul de ciudate, și chiar scrisori semnate, care nu erau mai puțin la fel. Am primit una de la un consilier al Parlamentului din Paris, care, nemulțumit de prezenta stare de lucruri și neprevestind ceva mai bun în viitor, îmi cerea sfatul asupra alegerii unui refugiu la Geneva sau în Elveția, spre a se retrage acolo cu familia sa. Am primit una de la domnul de..., președintele Parlamentului din..., care îmi propunea să întocmesc pentru acest parlament, care în acel moment se avea rău cu Curtea, memorii și proteste, oferindu-se să-mi pună la dispoziție toate documentele și materialele de care aş avea nevoie în acest scop. Când sufăr, mă înfurii ușor. M-am înfuriat primind aceste scrisori, le răspunsei mînios, respingînd cu tărie ceea

ce mi se cerea ; acest refuz nu este, desigur, lucrul pentru care îmi fac muștrări, căci acele scrisori puteau să fie curse ale dușmanilor mei, iar ceea ce mi se cerea era contrar cu principiile mele, de care vroiam să mă depărtez mai puțin ca oricînd. Dar, putînd să refuz cu blîndețe, am refuzat cu asprime, și asta a fost greșeala mea.

Se vor găsi printre hîrțile mele cele două scrisori de care am vorbit. Cea a consilierului nu m-a surprins de loc, întrucît gîndeam ca el, și ca mulți alții, că orînduirea bolnavă amenința Franța cu o prăbușire apropiată. Dezastrele unui război nenorocit¹ care se datorau toate guvernului ; harababura nemaipomenită a finanțelor ; hărțuierile continui ale administrației, împărțită pînă atunci între doi sau trei miniștri, în război fațăș unul cu altul și care, săpîndu-se reciproc, zdruncinau regatul ; nemulțumirea generală a poporului și a tuturor slujbașilor statului ; încăpăținarea unei femei ambițioase² ce înlătura slujitorii cei mai capabili spre a-i înlocui cu cei care îi erau pe plac, totul venea să îndreptățească previziunea consilierului, și cea a publicului și a mea. Această previziune mă puse chiar de multe ori pe gînduri, dacă n-ar trebui să caut eu însumi un adăpost în afara regatului, înainte de tulburările ce păreau să-l amenințe ; dar, liniștit de micimea și de firea mea potolită, crezui că, în singurătatea în care vroiam să trăiesc, nici o furtună nu putea ajunge pînă la mine ; supărat doar că, în această stare de lucruri, domnul de Luxembourg primi să îndeplinească unele servicii ce aveau să-l facă să fie mai puțin bine văzut în guvernul său, aș fi vroit să-și asigure, cum s-o putea, o retragere la pensie, în cazul cînd s-ar întîmpla ca marea mașină să se sfărîme,

¹ Războiul de șapte ani (n.t.).

² Doamna de Pompadour, favorita lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

ceea ce părea de temut în starea actuală a lucrurilor, și mi se pare și astăzi îndoielnic că, dacă toate frînele conducerii n-ar fi intrat pînă la urmă într-o singură mînă¹, monarhia franceză s-ar afla acum pe marginea prăpastiei.

În timp ce situația mea se înrăutățea, tipărirea lui *Emil* mergea încet, și fu pînă la urmă suspendată, fără să pot cunoaște motivul, fără ca Guy să cata-dixează a-mi scrie sau a-mi răspunde, fără să pot avea vești de la nimieri și fără să știu nimic despre ceea ce se petrecea, domnul de Malesherbes fiind atunci la țară. Niciînd o nenorocire, oricare ar fi ea, nu mă tulbură și nu mă răpune, cu condiția să știu de unde vine; dar înclinarea mea firească este să mă tem de tenebre: mă sperie și urăsc pînza lor neagră; misterul, mă neliniștește totdeauna; el e cu atît mai respingător, cu cît firea mea e deschisă pînă la imprudență. Apariția celui mai îngrozitor monstru m-ar înfricoșa puțin, bănuiesc; dar dacă zăresc noaptea un om înfășurat într-un cearceaf, mor de spaimă. Iată-mi, deci, imaginația, aprinsă de această lungă tăcere, pornită să-mi plăsmuiască fantome. Cu cît țineam mai mult la publicarea ultimei și celei mai bune opere ale mele, cu atît mă chinuiam să aflu ce putea s-o țină pe loc, și ducînd bănuielile la extrem în privința suspendării tipăririi cărții, ajungeam să văd suprimarea ei. Totuși, neputînd să-mi închipui nici cauza nici metoda pentru așa ceva, rămîneam pradă celei mai cumplite nesiguranțe. Trimiteam scrisori după scrisori lui Guy, domnului de Malesherbes, doamnei de Luxembourg, dar nu venea nici un răspuns, sau, nevenind cînd le așteptam eu, mă frămîntam amarnic, delîram. Din nenorocire, aflai tocmai atunci că părintele Griffet, iezuit, vorbise despre *Emil* și adusesese

¹ Aluzie la guvernarea ducelui de Choiseul (n.t.).

cîteva pasaje. Deodată, imaginația-mi țîșni ca un fulger și-mi dezvălui tot misterul : văzui uneltirea atît de limpede, atît de sigur, ca și cum mi-ar fi fost arătată cu degetul. Mi-am spus că iezuiții, înfuriați de tonul disprețuitor în care vorbisem despre colegii, puseseză mîna pe lucrare ; că ei erau aceia care împiedicau editarea ; că, informați de Guérin, prietenul lor, despre starea mea prezentă, și prevăzîndu-mi moartea apropiată, de care nici eu nu mă îndoiam, vroiau să în-tîrzie tipărirea pînă atunci, în scopul de a ciunti, de a-mi strica opera, și de a-mi atribui, spre a-și atinge ținta, simțăminte deosebite de ale mele. E uimitor cum o mulțime de fapte și de împrejurări se îngrămădeau în mintea mea în jurul acestei nebunii și-i dădeau un aer de verosimilitate, mai mult încă, îmi arătau evidența și-mi făceau dovada ei ! Guérin era cu totul al iezuiților, știam asta. Pusei pe seama lor toate semnele de prietenie pe care mi le arătase el, mă convinsei că la îndemnul lor el mă grăbisese să tratez cu Néaulme ; că prin acest Néaulme ei primiseră primele foi din lucrarea mea ; că găsiseră apoi mijlocul de a opri tipărirea la Duchesnes și poate de a pune mîna pe manuscris, pentru a-l lucra în voie, pînă cînd moartea mea le va îngădui să-l publice schimbat după vederile lor. Simțisem totdeauna, în ciuda măguliilor părintelui Berthier, că iezuiții nu mă iubeau, nu numai ca Enciclopedist, dar fiindcă toate principiile mele erau și mai contrare cu preceptele și cu vaza lor decît necredința confrăților mei, știut fiind că fanatismul ateu și fanatismul religios, atîngîndu-se prin comuna lor intoleranță, pot chiar să se împreune, cum au făcut în China, și cum fac împotriva mea ; în timp ce religia înțeleaptă și morală, în-lăturînd orice putere omenească asupra conștiințelor, nu mai lasă nici un mijloc de acțiune arbitrilor aces-

tei puteri. Știam că domnul Cancelier¹ era, de asemenea, bun prieten al iezuiților ; mă temeam ca fiul, sub presiunea tatălui, să nu se vadă silit să le dea pe mînă opera pe care o ocrotise. Credeam chiar că văd efectul acestei părăsiri în șicanele ce începeau să mi se facă în legătură cu primele două volume, unde se cereau modificări pentru niște fleacuri ; în timp ce celelalte două volume erau, după cum se știa, pline de lucruri atît de tari, încît ar fi trebuit să fie refăcute în întregime, dacă ar fi fost cenzurate ca primele două. Știam, pe deasupra, și domnul de Malesherbes mi-o spusese el însuși, că abatele de Grave, pe care-l însărcinase cu inspectarea acestei tipăriri, era încă un partizan al iezuiților. Peste tot vedeam numai iezuiți, fără a mă gîndi că, în ajun de a fi zdrobiți și ocupați cu propria lor apărare, ei aveau altceva de făcut decît să împiedice tipărirea unei cărți în care nu era vorba despre dumnealor. Greșesc spunînd *fără a mă gîndi*, căci mă gîndeam foarte adînc la asta, și domnul de Malesherbes avu chiar grija de a-mi atrage luare-aminte de îndată ce află de viziunea mea : dar, prin încă una din acele apucături ale unui om care, din fundul izolării lui, vrea să pătrundă taina marilor întîmplări, despre care el nu știe nimic, nu vroiam să cred că iezuiții erau în primejdie, și socoteam zvonul ce se răspîndea în legătură cu aceasta drept o momeală din partea lor spre a-și adormi adversarii. Izbînzile lor din trecut, ce nu se dezmințiseră nicicînd, mă făceau să am o idee atît de cumplită despre puterea lor, că deplîngeam de pe acum slăbirea Parlamentului. Știam că domnul de Choiseul învățase la iezuiți, că doamna de Pompadour nu se avea rău cu ei, și că liga lor cu favoriții și cu miniștrii păruse a fi totdeauna în avantajul unora și al altora, împotriva dușmanilor

c. ¹ Tatăl domnului de Malesherbes (n.t.).

lor comuni. Curtea părea a nu se amesteca în toate acestea, și, convins că dacă nobilimea va primi într-o zi o grea lovitură nu Parlamentul va fi acela care să fie destul de puternic spre a i-o da, vedeam în această nepăsare a Curții fundamentul încrederii și augurul triumfului lor. În sfârșit, nevăzînd în toate zvonurile zilei decît o amăgire și curse întinse de ei, și socotindu-i că au, în dosul puterii lor, destul timp ca să învingă orice, nu mă îndoiam că vor strivi peste puțin jansenismul, și Parlamentul, și pe Enciclopediști, și pe toți cei ce nu le vor fi purtat jugul, și că, în cele din urmă, dacă vor lăsa să-mi apară cartea, o vor face numai după ce o vor fi transformat pînă la a-și face din ea o armă, folosindu-se de numele meu spre a-mi zăpăci cititorii.

Simțeam că mor ; nu pot să înțeleg cum de nu m-a dat gata această smînteală, într-atît de îngrozitor mi se părea gîndul că amintirea îmi va fi dezonorată după ce nu voi mai fi, prin cea mai bună și mai demnă carte a mea. Niciodată nu m-am temut atît de mult de moarte, și cred că dacă aș fi murit în acele împrejurări, aș fi murit deznădăjduit. Astăzi chiar, cînd văd înaintînd fără piedică spre înfăptuire cel mai negru, cel mai îngrozitor complot ce-a fost urzit vreodată împotriva memoriei unui om, aș muri mult mai liniștit, știînd că am lăsat în scrierile mele o mărturie despre mine, care, mai curînd sau mai tîrziu, va triumfa asupra uneltirilor puse la cale de oameni.

Domnul de Malesherbes, martor și confident al zbuciumărilor mele, își dădu, ca să le potolească, toate silințele ce dovedesc nesfîrșita bunătate a inimii lui. Doamna de Luxemburg contribui la această faptă bună, și se duse de mai multe ori la Duchesne, spre a afla ce se întîmplă cu ediția. În sfârșit, tipărirea fu reluată și merse mai repede, fără să fi putut ști vreodată de ce fusese întreruptă. Domnul de

Malesherbes își dădu osteneala de a veni la Montmorency să mă liniștească : ceea ce izbuti, deplina încredere ce-o aveam în sinceritatea lui învingând rătăciră bieteii mele minți, și duse la bun sfârșit tot ceea ce făcu spre a mă dezmetici. După spaimile și aiurările ce mă zgâlțâiau, e firesc să mă fi găsit foarte demn de plîns. Așa și făcu. Vorbele, repetate la nesfârșit, ale cabalei filozofice ce-l înconjură îi reveniră în minte. Cînd m-am dus să trăiesc la Hermitage, ei trîmbițară, cum am mai spus-o, că nu voi rezista multă vreme acolo. Cînd văzură că stăruiam, spuseră că o făceam din ambiție, din trufie, de rușine să nu mă dezic, dar că mă plictiseam de moarte acolo și că eram foarte nefericit. Domnul de Malesherbes îi crezu și-mi scrise. Mîhnit de această înșelare a unui om pentru care aveam toată stima, i-am trimis patru scrisori, una după alta, în care, arătîndu-i adevăratele motive ale conduitei mele, îi descriam cu sinceritate gusturile, înclinările, caracterul și tot ceea ce se petrecea în inima mea. Aceste patru scrisori, întocmite fără ciornă, la repezeală, în fuga condeiului, și chiar fără să le fi recitit, sînt poate singurul lucru pe care l-am scris cu ușurință în toată viața mea, ceea ce este foarte surprinzător, în mijlocul suferințelor și al descurajării în care mă aflam. Gemeam, simțind cum mă sting, la gîndul că lăsam în mintea unor oameni cumsecade o părere despre mine atît de puțin dreaptă, și, prin schițarea așternută în grabă în cele patru scrisori, încercam să suplinesc oarecum memoriile pe care le proiectam. Aceste scrisori, care-i plăcură domnului de Malesherbes și le arătă în Paris, sînt, într-un fel, sumarul a ceea ce expun aici mai amănunțit, și merită, sub acest titlu, să fie păstrate. Se va găsi printre hîrțile mele copia pe care el a pus să se facă după ele, la

rugămintea mea, și pe care mi-a trimis-o câțiva ani mai târziu.

Singurul lucru care mă întrista acum, în credința că voi muri în curînd, era de a nu vedea nici un om de litere de încredere în mîinile căruia să-mi pot depune hîrțile, spre a le tria după moartea mea. În timpul călătoriei la Geneva mă împrietenisem cu Moulton; îl îndrăgisem pe acest tînăr și aș fi dorit ca el să vină să-mi închidă ochii; i-am arătat această dorință, și cred că ar fi făcut cu plăcere acest act de omenie, dacă treburile și familia i-ar fi îngăduit-o. Lipsit de această mîngîiere, am vroit măcar să-i arăt încrederea mea, trimițîndu-i *Profesiunea de credință a vicarului* înainte de publicare. Asta îl bucură; dar nu mi se păru a împărtăși în răspunsul lui liniștea cu care eu așteptam atunci sfîrșitul. Dori să aibă de la mine o lucrare pe care să n-o mai aibă nimeni altul. I-am trimis un *Discurs funebru al răposatului duce de Orléans*, pe care-l scrisesem pentru abatele Darty, dar care n-a fost rostit, deoarece, împotriva așteptării lui, nu el a fost însărcinat cu aceasta.

Tipărirea, după ce fusese reluată, se continuă, se termină chiar în destulă liniște, și nu mi s-a părut ciudat decît că, după probele ce fuseseră cerute cu severitate pentru primele două volume, celelalte două din urmă fură trecute fără să se spună nimic și fără ca, prin conținutul lor, să pună vreo piedică la publicare. Totuși, aveam încă oarecare neliniște, pe care nu trebuie s-o trec sub tăcere. După ce mă temusem de iezuiți, mă temeam acum de janseniști și de filozofi. Dușman a tot ce se numește partidă, grup, cabală, nu m-am așteptat niciodată la nimic bun din partea oamenilor ce le formează. *Tățele* se mutaseră de cîtva timp din vechea lor locuință și se instalaseră alături de mine, în așa fel că, din

camera lor se auzea tot ce se vorbea într-a mea și pe terasă, iar din grădina lor puteau să sară foarte ușor micul zid ce-o despărțea de turnul meu. Îmi făcusem din acest turn cabinetul de lucru, astfel că aveam acolo o masă încărcată de corecturi și de coli din *Emil* și din *Contractul social*, și legînd aceste coli pe măsură ce mi se trimiteau, aveam în față toate volumele cu mult înainte de a fi publicate. Nechibzuința, neglijența, încrederea mea în domnul Mathas, în grădina căruia mă aflam, făceau ca adesea, uitînd să încui seara turnul, îl găseam dimineța deschis, ceea ce nu m-ar fi neliniștit de loc dacă n-aș fi observat că hîrțile îmi erau răvășite. După ce am constatat de mai multe ori acest lucru, am devenit mai cu băgare de seamă la închiderea turnului. Broasca era stricată, cheia nu se răsucea decît pe jumătate. Devenind mai grijuliu, am găsit și mai multă dezordine decît atunci cînd lăsam totul deschis. În sfîrșit, unul din volume dispăru pentru o zi și două nopți, fără să pot ști ce se întîmplase cu el, pînă în dimineța celei de a treia zile, cînd l-am găsit pe masă. N-am avut și nici nu am vreo bănuială asupra domnului Mathas, nici asupra nepotului său, domnul Dumoulin, știind că țineau la mine amîndoi și avînd toată încrederea în ei. Începui să am însă mai puțină în *Țațe*. Știam că, deși janse-niști, erau în legătură cu d'Alembert și locuiau în aceeași casă.

Asta îmi dădu de gîndit și mă făcu mai prevăzător. Mi-am adus hîrțile în camera mea și am încetat cu totul de a-i mai vedea pe acești oameni, aflînd, de altminteri, că se fāliseră în mai multe case cu primul volum din *Emil*, pe care avusesem imprudența de a li-l împrumuta. Cu toate că au continuat să-mi fie vecini pînă la plecarea mea de acolo, n-am mai avut de atunci nici o legătură cu ei.

Contractul social apăru cu o lună sau două înaintea lui *Emil* ¹. Rey, căruia îi cerusem mereu să nu introducă pe furis în Franța nici una din cărțile mele, se adresa magistratului spre a obține permisiunea de a o strecura pe aceasta prin Rouen, unde trimise stocul, pe mare. Rey nu căpătă nici un răspuns; pachetele rămaseră la Rouen mai multe luni, pe urmă îi fură înapoiate, după ce se încercase să i le confiște; dar el făcu atîta gălăgie, că-i fură redade. Niște curioși scoaseră din Amsterdam cîteva exemplare, care circulau cu puțin vîiet. Mauléon, care auzise vorbindu-se, și chiar văzuse ceva, îmi vorbi despre asta pe un ton misterios, ce mă surprinse, și care m-ar fi îngrijorat chiar, dacă, avînd convingerea că sînt în regulă în toate privințele și nu am nici o învinuire să-mi fac, nu m-aș fi liniștit prin marea mea bunăcredință. Nu mă îndoiam că însuși domnul de Choiseul, ce se arăta binevoitor față de mine și măgulit de elogiul pe care stima ce i-o purtam mă îndemnase să i-l fac în această lucrare, nu m-ar fi susținut în această împrejurare împotriva relei voințe a doamnei de Pompadour.

Aveam, firește, motive să mă bizui atunci, ca și alte dăți, pe bunătatea domnului de Luxembourg și pe sprijinul său la nevoie; căci niciodată el nu îmi dădu mai dese și mai mișcătoare dovezi de prietenie. În vacanța de Paști, trista mea stare neîngăduindu-mi să mă duc la castel, el nu lăsa să treacă nici o zi fără a veni să mă vadă, și pînă la urmă, văzînd că sufăr într-una, stăruî și mă determină să-l primesc pe fratele Côme ², trimise să fie chemat, mi-l aduse el însuși, și avu tăria, rară, desigur, și vrednică

¹ La 4 aprilie 1762 (n.t.).

² Jean Baseilhac (1703—1781), cunoscut sub numele de fratele Côme, dintr-un ordin călugăresc ce-și avea sediul la Feuillant, lângă Toulouse (n.t.).

de laudă la un mare senior, de a rămîne la mine în timpul operației, care a fost dureroasă și lungă. Nu era totuși problema decît de a fi sondat ; dar eu n-am putut să fiu niciodată, nici chiar de Morand, care a încercat de mai multe ori și totdeauna fără succes. Fratele Côme, care avea o mîină de o dibăcie și de o ușurință fără egal, izbuti în cele din urmă să introducă o mică vergea scobită, după ce mă făcu să sufăr mai bine de două ceasuri, în timpul cărora mă sileam să-mi înăbuș gemetele, spre a nu sfîșia inima simțitoare a bunului mareșal. La primul consult, fratele Côme crezu că a dat de o piatră mare, și-mi spuse ; la a doua, n-o mai găsi. După ce-o mai căută o dată, și încă o dată, cu o grijă și o precizie ce făcură să mi se pară timpul foarte lung, declară că nu era nici o piatră, dar că prostata era întărită și de o grosime nefirească ; vesica o găsi mare și în bună stare, și sfîrși prin a-mi spune că voi suferi mult și voi trăi mult. Dacă a doua prezicere se adeveri la fel de bine ca și prima, durerile mele nu sînt pe cale de a se ușura.

Astfel, după ce fusesem tratat, rînd pe rînd, timp de atîția ani, de douăzeci de boli pe care nu le aveam, sfîrșii prin a afla că boala mea, incurabilă fără să fie mortală, va dăinui atît cît și mine. Imaginația mea, potolită de această constatare, nu mă mai făcu să văd în depărtare o moarte crudă în chinurile calculului. Încetai de a mă mai teme că un capăt de sondă, ce se rupsese în uretru cu multă vreme în urmă, ar fi format nucleul unei pietre. Izbăvit de durerile imagine, mai crude pentru mine decît cele reale, le îndurai mai liniștit pe acestea din urmă. E neîndoios că din acel moment am suferit mult mai puțin de boala mea decît suferisem pînă atunci, și nu-mi amintesc niciodată că datorez această ușurare

domnului de Luxembourg fără a nu mă înduioșa din nou la pomenirea lui.

Revenind, ca să zic astfel, la viață, și mai preocupat ca oricînd de planul pe care vroiam să-mi întemeiez restul zilelor, nu așteptam, spre a-l înfăptui, decît publicarea lui *Emil*. Visul meu era Touraine, unde fusesem o dată, și care-mi plăcea mult, atît pentru blîndețea climatului, cît și pentru aceea a locuitorilor ei.

*La tera molle e lieta e diletta
Simili a se gli abitor produce.¹*

Îi vorbisem despre acest plan al meu domnului de Luxembourg, care vroise să mi-l scoată din cap; i-am vorbit iarăși ca despre un lucru hotărît. Atunci el îmi propuse castelul din Merlou, la cincisprezece leghe de Paris, ca un adăpost ce mi-ar conveni și în care ei și-ar face, și unul și altul, o plăcere să mă instaleze. Această propunere mă bucură și nu-mi displăcu. Înainte de orice, trebuia să văd locul; ne-am înțeles asupra zilei cînd domnul mareșal îmi va trimite valetul său cu o trăsură, să mă conducă acolo. Fui în ziua aceea foarte bolnav; a trebuit să amîn plecarea, iar întîmplările ce-au intervenit m-au împiedicat să o mai fac. Aflînd mai pe urmă că proprietatea de la Merlou nu era a domnului mareșal, ci a doamnei, mă consolai mai ușor că nu m-am dus acolo.

Emil apărui, în sfîrșit, fără să mai aud vorbindu-se de probe și nici de alte greutăți. Înainte de publicare, domnul mareșal îmi ceru toate scrisorile domnului de Malesherbes referitoare la această lucrare. Marea încre-

¹ „Pămîntul e gras și vesel și roditor, asemenea locuitorilor lui.” (Tasso.) (n.ed.fr.).

dere ce-o aveam în amîndoi, adîncea mea securitate, mă împiedicară de a mă gîndi la ceea ce era neobișnuit și chiar îngrijorător în această cerere. Îi dădui scrisorile, în afară de una sau două, care din nebăgare de seamă rămăseseră în niște cărți. Cu puțin mai înainte, domnul de Malesherbes îmi spusese că va retrace scrisorile pe care eu i le trimiseseam lui Duchesne în timpul temerilor mele cu privire la iezu-iți, și trebuie să mărturisesc că acele scrisori nu făceau mare cinste judecării mele. Dar i-am răspuns că nu vroiam întru nimic să fiu socotit mai bun decît eram, și că putea să-i lase scrisorile. Nu știu ce-a făcut.

Publicarea acestei cărți n-a fost însoțită de acea izbucnire de laude ce urma după apariția tuturor scrierilor mele. Niciodată o lucrare nu s-a bucurat de atît de mari elogii particulare, nici de atît de puțină aprobare publică. Ceea ce mi-au spus, ceea ce mi-au scris oamenii cei mai îndreptățiți să o judece, îmi confirmă că era cea mai bună dintre scrierile mele, precum și cea mai însemnată. Dar totul era spus cu precauțiunile cele mai bizare, ca și cum ar fi trebuit să se păstreze taina asupra binelui ce se gîndea despre ea. Doamna de Boufflers, care-mi spunea că autorul acestei cărți merita statui și omagiile tuturor oamenilor, mă ruga fără ocol, la sfîrșitul biletului ei, să i-l înapoiez. D'Alembert, care-mi scrisese că această lucrare consfințește superioritatea mea și trebuia să mă pună în fruntea tuturor oamenilor de litere, nu-și semna scrisoarea, deși le semnase pe toate cele pe care mi le trimisese pînă atunci. Duclos¹, prieten sigur, om adevărat, dar circumspect, și care făcea caz de această carte, se feri să-mi vorbească despre ea prin

¹ Charles Pinot Duclos (1704—1772), scriitor și moralist, autorul unor *Memorii secrete despre domniile lui Ludovic al XIV-lea și Ludovic al XV-lea*, care circulau în manuscris prin saloanele literare (n.t.).

scris ; La Condamine¹ se aruncă asupra *Profesiunii de credință* și bătea câmpii ; Clairaut se mărgini, în scrisoarea lui, la aceeași bucată, dar nu se temu să-și exprime emoția ce i-o produse lectura, și-mi mărturisii, în termeni limpezi, că această lucrare îi reîncălzise sufletul bătrîn : dintre toți cei cărora le trimiseseam cartea, el a fost singurul care a spus cu glas tare și neînfricat la toată lumea tot binele ce-l gândea despre ea.

Mathas, căruiu îi dădusem un exemplar înainte de a fi pusă cartea în vînzare, îl împrumută domnului de Blaire, consilier la Parlament, tatăl administratorului din Strasbourg. Domnul de Blaire avea o casă la țară la Saint-Gratien, și Mathas, vechea lui cunoștință, se ducea să-l vadă uneori, cînd el putea veni acolo. Îi dădu să citească *Emil*, înainte de a fi publicat. Înapoiindu-i cartea, domnul de Blaire i-a spus aceste cuvinte, ce mi-au fost comunicate în aceeași zi : „Domnule Mathas, iată o foarte frumoasă carte, dar despre care se va vorbi în curînd mai mult decît ar fi de dorit pentru autor.” Cînd mi s-a transmis această frază, n-am făcut decît să rîd, și n-am văzut în ea decît înfumurarea unui avocat ce învăluie totul în mister. Toate cuvintele neliniștitoare ce-mi trecuseră pe la urechi nu mă mai impresionară și, de parte de a prevedea în vreun fel catastrofa de care mă apropiam, încredințat de folosul, de frumusețea lucrării mele, încredințat că sînt în regulă în toate privințele, încredințat, cum credeam a mă bucura, de tot creditul doamnei de Luxembourg și de favoarea ministrului, mă felicitam de hotărîrea pe care o luasem de a mă retrage în toiul triumfurilor mele, strivindu-i în același timp pe toți cei ce mă invidiau.

¹ Charles-Marie de La Condamine (1701—1774), matematician, unul dintre cei care au măsurat gradele meridianului pămîntesc la Ecuator (n.t.).

Un singur lucru mă îngrijora în publicarea acestei cărți, și asta nu atât pentru securitatea mea, cât pentru împăcarea inimii mele. La Hermitage, la Montmorency, văzusem de aproape și cu indignare necazurile pe care grija pentru plăcerile prinților le abăteau asupra nenorociților țărani siliți să îndure stricăciunile pe care animalele de vînat le făceau pe ogoarele lor, fără a îndrăzni să se apere decît făcînd zarvă, și siliți astfel să-și petreacă nopțile în bobul și mazărea lor, cu căldări, cu tobe, cu clopote, spre a izgoni mistreții. Martor al asprimii sălbatice cu care domnul conte de Charolais pune a să fie tratați acești oameni, am înfierat, spre sfîrșitul lui *Emil*, această cruzime. Altă încălcare a principiilor mele, ce n-a rămas nepedepsită ! Am aflat că slujbașii domnului prinț de Conti nu se purtau mai puțin aspru pe moșiile lui ; mă temeam ca acest prinț, pentru care eram pătruns de respect și recunoștință, să nu ia ca pentru el ceea ce omerirea revoltată mă făcuse să spun despre unchiul său, și să nu se socoată ofensat. Totuși, cum aveam cușetul împăcat în această privință, mă liniștii asupra mărturiei sale, și am făcut bine. De altfel, n-am auzit niciodată ca acest mare prinț să fi dat cea mai mică atenție celui pasaj, scris cu mult înainte de a avea cîntea să fiu cunoscut de el.

Cu puține zile înainte sau după publicarea cărții, căci nu-mi amintesc bine cînd, apărură o altă lucrare despre același subiect, scoasă, cuvînt cu cuvînt, din primul meu volum, în afară de cîteva platitudini ce împănau extrasul. Cartea era semnată de un genevez cu numele Balxert, și se spunea în subtitlu că primise premiul academiei din Harlem. Am înțeles ușor că această academie și acest premiu erau o creație cu totul nouă, ca pentru a arăta plagiatul în ochii publicului ; dar am mai văzut că la mijloc se ascundea o

uneltire pusă la cale mai dinainte, din care nu înțelegeam nimic : fie prin transmiterea manuscrisului meu, fără de care acest fapt nu s-ar fi putut săvârși ; fie spre a se însăila povestea celui pretins premiat, căreia trebuise să i se dea o bătă. Abia mulți ani mai târziu am pătruns misterul, dintr-o vorbă ce i-a scăpat lui d'Ivernois, și am întrezărit pe acei care-l băgaseră în horă pe jupînul Balexert.

Surdele mugete ce preced furtuna începeau să se facă auzite, și toți oamenii ceva mai pătrunzători văzură linpede că se clocea, cu privire la cartea mea și la mine, un anume complot ce nu va întârzia să izbucnească. În ce mă privește, siguranța, prostia mea fură de așa natură, că, departe de a prevedea nenorocirea, nu i-am bănuiră cauza, nici măcar după ce-i simțisem efectul. S-a început prin a se vorbi cu destulă viclenie că, ponegrindu-i pe iezuiți, nu se putea arăta o îngăduință părtinitoare față de cărțile și autorii ce atacau religia. Mi se aducea învinuirea că-mi pusesem numele pe *Emil*, ca și cum nu l-aș fi pus pe toate celelalte scrieri ale mele, despre care nu se spusese nimic. Se părea că se temeau de a se vedea siliți să ia unele măsuri, la care ar fi trebuit să recurgă cu părere de rău, dar pe care împrejurările le făceau necesare și căroră imprudența mea le dăduse curs. Aceste zvonuri îmi ajunseră la urechi, dar nu mă neliniștiră de loc : nici nu-mi trecu măcar prin minte că în toată această afacere ar putea să fie cel mai mic lucru care să mă privească personal, pe mine care mă simțeam cu totul nevinovat, atît de sprijinit, atît de în ordine sub toate aspectele, și fără a mă teme că doamna de Luxembourg m-ar lăsa de izbeliște pentru o vină care, dacă exista, i se datora în întregime ei. Dar, știind cum se petrec lucrurile în asemenea cazuri și că sistemul este de a lovi în librari, crușîndu-i pe autori, îmi făceam griji pentru

bietul Duchesne, dacă domnul de Malesherbes l-ar fi părăsit.

Am rămas liniștit. Zarva spori și luă în curînd alt ton. Publicul, și mai ales Parlamentul, păreau să se irite de liniștea mea. După cîteva zile, fierberea deveni cumplită, și amenințările, schimbîndu-și ținta, se îndreptară direct împotriva mea. Se auzeau glasuri ce le spuneau deschis parlamentarilor că nu era de ajuns să se ardă cărțile, trebuiau arși autorii. Cît despre librari, ei erau lăsați în pace. Prima dată cînd îmi ajunseră la ureche asemenea vorbe, mai vrednice de un inchiizitor din Goa¹ decît de un senator, nu m-am îndoit că totul era o ispravă a holbachienilor spre a mă speria și a mă face să fug. Am rîs de această cursă copilărească, și îmi spuneam, neluîndu-i în seamă, că dacă ar fi știut cu adevărat cum stau lucrurile, ar fi căutat alt mijloc de a mă înspăimînta ; dar vuiciul deveni atît de mare, încît se vedea limpede că treaba era serioasă. Domnul și doamna de Luxemburg veniseră în acel an în a doua lor vacanță la Montmorency mai devreme ca de obicei, astfel că se aflau acolo la începutul lui iunie. Auzeam vorbindu-se foarte puțin de noile mele cărți aici, cu toată vîlva pe care o făceau la Paris, iar stăpînii casei nu-mi spuneau nimic despre ele. Totuși, într-o dimineață, pe cînd eram singur cu domnul de Luxemburg, el îmi zise : „Ai vorbit rău de domnul de Choiseul în *Contractul social* ?” „Eu ? i-am răspuns, tresărind de uimire ; nu, v-o jur ; dar în schimb i-am făcut, și cu o pană ce nu e laudativă, cel mai frumos elogiu pe care l-a primit vreodată un ministru.” Și i-am arătat numaidecît pasajul. „Dar în *Emil* ?” reluă el. „Nici un cuvînt, am răspuns ; nu e acolo nici un cuvînt care să-l privească.” „Ah, zise el cu un accent mai viu, pe care nu-l avea de

¹ Goa, insulă în oceanul Pacific, sub posesiune portugheză (n.t.).

obicei, trebuia să faci același lucru și în cealaltă carte, sau să fii limpede.“ „Cred că am fost, răspunsei ; îl stimez îndestul pentru aceasta.“ Vroia să spună ceva ; îl văzui deschizînd gura ; dar se opri și tăcu. Pîrdalnică politică de curtean ce înăbușă prietenia chiar și în inimile cele mai bune !

Această convorbire, deși scurtă, mă lămurii asupra situației mele, cel puțin într-o anumită privință, și mă făcu să înțeleg că mi se purta simbetele. Deplîngeam această nemaipomenită fatalitate ce întorcea în dauna mea tot ceea ce spuneam și făceam bine. Totuși, simțindu-mă în această afacere sub pavăza doamnei de Luxemburg și a domnului de Mallesherbes, nu vedeam cum puteau să fie îndepărtați ca să nu ajungă pînă la mine : căci, pe de altă parte, înțelesei bine încă de atunci că nu va mai fi vorba nici de adevăr nici de dreptate, și că ceilalți nu se vor sinchisi să cerceteze dacă eram sau nu vinovat. Furtuna se întetea însă din ce în ce. Ea nu ajunsese pînă la Néaulme care, cu toată limbuția lui, nu-mi arătă regretul de a se fi amestecat în această treabă și siguranța în care părea să se afle în fața soartei ce amenința cartea și autorul. Un lucru mă liniștea totuși : o vedeam pe doamna de Luxembourg atît de calmă, atît de mulțumită, atît de voioasă chiar, încît trebuia să fie prea sigură de cele ce știa spre a nu-mi purta nici cea mai mică grijă, spre a nu-mi spune nici un singur cuvînt de compătimire sau de scuză, spre a privi întorsătura pe care o lua această afacere cu atîta sînge rece, de parcă ea n-ar fi fost de loc amestecată și ca și cum nu mi-ar fi arătat nici cel mai mic interes. Ceea ce mă surprindea era că nu-mi spunea nimic ; mi se părea că ar fi trebuit să-mi spună ceva. Doamna de Boufflers părea mai puțin liniștită. Ea alerga încoace și încolo cu un aer frămîntat, depunînd multe străduințe și asigurîndu-mă că

domnul prinț de Conti¹ depunea și el tot atît de multe spre a mă feri de lovitura ce mi se pregătise, și pe care ea o atribuia împrejurărilor prezente, cînd Parlamentul căuta să nu se lase învinuit de iezuiți de nepăsare față de religie. Ea părea totuși a avea prea puțină încredere în succesul demersurilor prințului și ale sale. Convorbirile cu ea, mai degrabă alarmante decît liniștitoare, tindeau toate să mă îndemne să plec din țară, și mă sfătua mereu să mă duc în Anglia, unde îmi oferea mulți prieteni, între alții pe celebrul Hume, care era de mult și al ei. Văzînd că stăruiam să rămîn liniștit, ea adoptă un alt mijloc mai convingător spre a mă scoate dintr-ale mele. Îmi dădu a înțelege că, dacă aș fi arestat și interogat, m-aș vedea nevoit să o numesc pe doamna de Luxembourg, și că prietenia ei pentru mine merită să nu mă pun în situația de a o compromite. I-am răspuns că într-un asemenea caz ea putea să fie liniștită și că n-o voi compromite. Dînsa îmi ripostă că o astfel de hotărîre e mai ușor de luat decît de îndeplinit, și avea dreptate, mai ales în privința mea, care eram neclintit în a nu jura strîmb și a nu minți niciodată în fața judecătorilor, oricîte riscuri ar putea să se nască din a spune adevărul.

Văzînd că această reflecție mă pusese oarecum pe gînduri, fără însă a mă putea hotărî să fug, ea îmi vorbi de Bastilia pentru cîteva săptămîni, ca un mijloc de a mă sustrage jurisdicției Parlamentului, care nu se leagă de prizonierii statului. Nu obiectai nimic împotriva acestei neobișnuite grații, cu condiția ca ea să nu fie cerută în numele meu. Cum nu-mi mai spusese nimic, am socotit apoi că nu-mi propusese această idee

¹ Louis-François prinț de Conti (1717—1776), figură importantă în timpul domniei lui Ludovic al XV-lea. La castelul lui din Trye, unde a fost găzduit după întoarcerea din Anglia, Rousseau a scris o parte din *Confesiuni* (n.t.).

decît ca să mă încerce, și că nu-mi dorise un refugiu ce punea capăt la toate.

Cîteva zile după aceea, domnul mareșal primi de la preotul din Deuil, prieten cu Grimm și cu doamna d'Epinay, o scrisoare aducînd vestea, pe care spunea că o are din izvor sigur că Parlamentul avea să procedeze împotriva mea cu cea mai mare severitate, și că în cutare zi, pe care o indica, voi fi declarat arestat. Am bănuît că această știre era fabricată de clica holbachică ; știam că Parlamentul era foarte atent cu formele, și ar fi însemnat să le calce pe toate, începînd în această împrejurare cu un decret de arestare, înainte de a ști juridicește dacă recunoșteam cartea și dacă eu eram cu adevărat autorul ei. Numai pentru crimele care ating siguranța publică, i-am spus doamnei de Boufflers, și numai pe baza unui simplu indiciu, se decretează arestarea acuzaților, de teamă ca ei să nu scape de pedeapsă. Dar cînd e vorba să se condamne un delict ca al meu, ce merită cinstiri și recompense, se iau măsuri împotriva cărții, și se evită pe cît cu putință să fie atins autorul. Ea îmi făcu la aceasta o distincție subtilă, pe care am uitat-o, spre a-mi dovedi că era o favoare să fiu decretat în stare de arest, în loc să fiu judecat pentru a fi silit să vorbesc. A doua zi, am primit o scrisoare de la Guy, care mă anunța că, aflîndu-se chiar în ziua aceea la domnul procuror-general, văzuse pe biroul lui conceptul unui rechizitoriu împotriva lui *Emil* și a autorului său. Notați că zisul Guy era asociatul lui Duchesne, care tipărise lucrarea, și care, foarte liniștit în privința lui, se milostivea să-i dea această știre autorului. Se poate închipui cît de demn de crezare mi se păru totul ! Era atît de simplu, atît de normal ca un librar primit în audiență de procurorul-general să citească în voie manuscrisele și conceptele răspîndite pe biroul acestui magistrat ! Doamna de Boufflers și alții îmi confir-

mară același lucru. La absurditățile cu care mi se împuiau neîncetat urechile, eram ispitit să cred că toată lumea înnebunise.

Simțind că în toate acestea se ascundea un mister pe care nu vroiau să mi-l spună, așteptam în liniște deznodământul, bizuindu-mă pe dreptatea și nevinovăția mea în această afacere, și prea fericit de a avea cîntea să sufăr pentru adevăr, orice prigonire m-ar fi putut aștepta. Departe de a mă teme și a sta retras, mă duceam în fiecare zi la castel și-mi făceam după-amiaza plimbarea obișnuită. La 8 iunie, în ajunul decretului, am făcut-o cu doi profesori, oratorieni, părintele Alamanni și părintele Mandard. Lua-răm cu noi la Champeaux o mică gustare pe care o mîncarăm cu poftă. Uitasem paharele : le înlocuirăm cu paie de secară, cu care sorbeam vinul din sticlă, întrecîndu-ne să alegem tuburi cît mai largi ca să sugem cît mai strașnic. Niciodată n-am fost mai vesel ca atunci.

Am povestit cum îmi pierdusem somnul în tinerețe. De pe vremea aceea prinsesem obiceiul de a citi seara în pat pînă cînd simțeam că mi se îngreuiau pleoapele. Apoi stingeam lumînarea și încercam să așipesc cîteva clipe care treceau repede. Lectura mea obișnuită de seara era *Biblia*, și am citit-o în întregime în felul acesta cel puțin de cinci sau șase ori. În seara aceea, neprinzîndu-mă somnul, am prelungit lectura pînă tîrziu și am citit toată cartea ce se încheie cu Levitul din Ephraim, și care, dacă nu mă înșel, este cartea *Judecătorilor*; căci n-am mai deschis-o din timpurile acelea. Povestirea aceea mă impresionează mult și o continuam într-un fel de vis, cînd deodată fui trezit de zgomot și lumină. Thérèse îi lumina calea domnului La Roche, care, văzîndu-mă că sar iute în capul oaselor, îmi spuse : „Nu vă speriați ; viu din partea doamnei mareșal, care vă scrie

și vă trimite un bilet al domnului prinț de Conti." În adevăr, în scrisoarea doamnei de Luxembourg o găsiu pe aceea pe care i-o adusese un trimis al acestui prinț, dându-i de știre că, în ciuda străduințelor ei, se luase hotărîrea de a se proceda împotriva mea cu toată asprimea. „Fierberea, îi scria el, este extremă ; nimic nu poate înlătura nenorocirea ; Curtea o cere, Parlamentul o vrea ; la șapte ceasuri dimineața va fi declarat în stare de arest și se va trimite numaidecît să fie ridicat ; am obținut să nu fie urmărit dacă pleacă ; dar dacă persistă să se lase prins, va fi prins." La Roche mă conjură, din partea doamnei mareșal, să mă scol și să mă duc să vorbesc cu ea. „Erau ceasurile două ; dînsa tocmai se culcase. Vă așteaptă, adăugă el, și nu vrea să adoarmă înaintea de a vă fi văzut." M-am îmbrăcat în grabă și m-am dus.

Ea mi se păru agitată. Era prima oară cînd o vedeam astfel. Tulburarea ei mă mișcă. În acel moment de uluire, în toiul nopții, nici eu nu eram scutit de emoție ; dar, văzînd-o, uitai de mine și nu mă gîndeam decît la ea și la tristul rol pe care avea să-l joace, dacă mă lăsam prins : căci, simțîndu-mă destul de curajos pentru a nu spune decît adevărul, chiar de-ar fi să-mi dăuneze și să mă piardă, nu-mi simteam nici atîta prezență de spirit nici atîta dibăcie, nici poate destulă tărie spre a evita să o compromit dacă aș fi fost strîns cu ușa. Asta mă determină să-mi jertfesc gloria pentru liniștea ei, să fac pentru dînsa, în această împrejurare, ceea ce nimic nu m-ar fi făcut să fac pentru mine. În clipa cînd hotărîrea mea fu luată, i-o împărtășii, nevroind să întinez prețul sacrificiului meu silind-o să-l cumpere. Sînt sigur că nu s-a putut înșela asupra motivelor mele ; totuși, nu-mi spuse un cuvînt prin care să arate că a fost impresionată de aceasta. Fui atît de surprins de ne-

păsarea ei, că eram gata să-mi iau vorba înapoi ; dar apăru domnul mareșal ; doamna de Boufflers sosi de la Paris câteva clipe mai pe urmă. Ei făcură ceea ce ar fi trebuit să facă doamna de Luxembourg. M-am lăsat copleșit de laude ; îmi fu rușine să mai dau înapoi și nu mai fu vorba decît de locul refugiului meu și de momentul plecării. Domnul de Luxembourg îmi propuse să rămîn ascuns la el câteva zile, spre a delibera și a lua măsuri mai pe îndelete ; n-am consimțit la asta, și nici la propunerea de a mă duce pe furiș la Temple. Țineam morțiș să plec chiar în ziua aceea, decît să stau ascuns, oriunde ar fi fost.

Dîndu-mi seama că aveam dușmani tainici și puternici în regat, mi-am spus că, cu toată dragostea mea pentru Franța, trebuia să o părăsesc spre a-mi asigura liniștea. Primul meu gînd fu să mă retrag la Geneva ; dar o clipă de chibzuială fu de ajuns spre a mă opri de a face această prostie. Știam că guvernul Franței, mai puternic încă la Geneva decît la Paris, nu m-ar lăsa în pace într-unul din aceste orașe mai mult decît în altă parte, dacă se hotărîse să mă chinuiască. Știam că *Discursul asupra Inegalității* stîrnise împotriva mea, în Consiliu, o ură cu atît mai primejdioasă cu cît nu îndrăznea să și-o dea pe față. Știam că atunci cînd apăru *Noua Heloiză*, se grăbise să o interzică, la cererea doctorului Tronchin ; dar văzînd că nimeni nu i se alătura, nici chiar la Paris, se rușină de această nesăbuintă și retrase interdicția. Nu mă îndoiam că, găsind acum un prilej mai favorabil, nu va șovăi să-l folosească. Știam că, în ciuda aparențelor, în toate inimile geneveze mocnea o pizmă tainică împotriva mea, care nu aștepta decît momentul potrivit să izbucnească. Totuși, iubirea de patrie se reaprinsese în mine, și dacă m-aș fi mîngîiat cu gîndul că pot trăi acolo în pace, n-aș fi stat în cumpănă ; dar onoarea și rațiunea neîngăduindu-mi să mă în-

torc acolo ca un fugar, am luat hotărîrea de a mă apropia doar, și de a mă duce să aștept în Elveția ceea ce se va decide în privința mea la Geneva. Se va vedea în curînd că această nesiguranță n-a ținut mult.

Doamna de Boufflers dezaprobă această hotărîre și făcu noi eforturi spre a mă convinge să trec în Anglia. Ea un izbuti. N-am iubit niciodată Anglia, nici pe englezi, și toată elocința doamnei de Boufflers, de parte de a-mi învinge împotrivirea, părea să o sporească, fără să pricep de ce.

Hotărît să plec chiar în ziua aceea, am fost plecat încă de dimineață pentru toată lumea, și La Roche, prin care am trimis să mi se aducă hîrțile, n-a vroit să-i spună nici chiar Thérèsei dacă plecasem sau nu. De cînd îmi pusesem în gînd să-mi scriu Memoriile, strînsesem o mulțime de scrisori și alte hîrtii, încît a trebuit să se facă mai multe drumuri. O parte din aceste hîrtii, rînduite mai dinainte, fură puse de-o parte, și-mi petrecui restul dimineții triindu-le pe celelalte, ca să nu iau cu mine decît ceea ce putea să-mi fie de folos, și să ard restul. Domnul de Luxembourg binevoi să mă ajute la această muncă, dar se dovedi atît de lungă, că nu puturăm să o terminăm pînă la prînz, și nu avui timp să ard nimic. Domnul mareșal se oferă să se însărcineze cu restul trierii, să ardă el însuși ceea ce e de aruncat, fără să țină seamă de nimic, și să-mi trimită ceea ce va fi pus de-o parte. Primii ajutorul său, foarte bucuros că sînt scăpat de această grijă, spre a-mi petrece puținele ceasuri ce-mi rămîneau cu niște persoane atît de dragi, pe care aveam să le părăsesc pentru totdeauna. El luă cheia de la camera unde lăsasem acele hîrtii, și, la rugămintea mea fierbinte, trimise să o cheme pe sărmana mea tanti, care se zbătea în chinuri de moarte neștiind ce s-a întîmplat cu mine și ce-o să se întîmple cu ea, și așteptînd din clipă în clipă aprozii, fără să știe ce să facă și ce

să le răspundă. La Roche o aduse la castel, fără a-i spune nimic ; ea mă credea ajuns departe ; cînd mă zări, străpunse aerul cu țipetele ei și se aruncă în brațele mele. O, prietenie, legături sufletești, obișnuință, intimitate ! În acel dulce și crud moment se strînseseră atîtea zile de fericire, de dragoste și armonie, petrecute împreună, spre a mă face să simt și mai tare sfîșierea unei prime despărțiri, după ce nu știu dacă trecuse o zi fără să ne vedem în decurs de aproape șaptesprezece ani. Mareșalul, martor al acestei îmbrățișări, nu-și putu stăpîni lacrimile. Ne lăsă singuri. Thérèse nu vroia să mă mai părăsească. Am făcut-o să înțeleagă neajunsul de a mă urma în acel moment și nevoia de a rămîne pentru a-mi vinde lucrurile și a strînge banii. Cînd un om e pus în stare de arest, se obișnuiește a i se ridica hîrțiile, a se pune sigilul pe lucrurile lui, sau de a li se face inventarul și de a le da în seama unui paznic. Era bine ca ea să rămînă spre a veghea la ceea ce avea să se întîmple, și spre a trage din totul folosul cel mai mare cu putință. I-am făgăduit că o să ne reîntîlnim în curînd ; domnul mareșal întări făgăduiala mea ; dar n-am vroit să-i spun unde mă duc, pentru ca, interogată de cei ce vor veni să mă ridice, să le poată spune cu tot adevărul că nu știa nimic în această privință. Îmbrățișînd-o în clipa despărțirii, simții în făptura mea un cutremur foarte puternic și i-am spus, cu o pornire, vai ! atît de profetică : „Copilă, trebuie să te înarmezi cu curaj. Ai împărțit cu mine belșugul zilelor bune ; îți rămîne, fiindcă așa vrei tu, să împarți necazurile mele. Nu aștepta decît ocări și nenorociri în urma mea. Soarta, care începe cu această zi atît de tristă pentru mine, mă va urmări pînă în ultimul meu ceas.“

Nu-mi rămînea să mă mai gîndesc decît la plecare. Aprozii trebuiau să vină la ceasurile zece. Erau

ceasurile patru după-amiază cînd am plecat¹, și ei nu veniseră încă. Fusese hotărît să iau poșalionul. Nu aveam trăsură; domnul mareșal îmi dădu un docar și-mi împrumută cai și un surugiu pînă la prima poștă, unde, prin măsurile luate de el, nu mi se făcu nici o greutate de a mi se procura cai.

Fiindcă nu luasem prînzul la masă și nu mă arătasem în castel, doamnele veniră să-mi spună adio la catul de jos, unde-mi petrecusem ziua. Doamna mareșal mă îmbrățișă de mai multe ori cu un aer trist; dar n-am mai simțit în aceste îmbrățișări căldura celor pe care mi le dădea cu doi sau trei ani în urmă. Doamna de Boufflers mă îmbrățișă și ea, și-mi spuse multe cuvinte frumoase. O îmbrățișare ce mă surprinse și mai mult fu aceea a doamnei de Mirepoix, căci se afla și ea acolo. Doamna mareșal de Mirepoix e o persoană foarte rece, cuviincioasă și rezervată, și nu mi se părea lipsită de trufia ce domnea în casa de Lorraine. Ea nu-mi dăduse niciodată prea multă atenție. Fie că, măuglit de o cinste la care nu mă așteptam, căutasem să-i sporesc prețul, fie că ea pusese într-adevăr în această îmbrățișare ceva din acea compătimire firească inimilor generoase, am simțit în gestul și în privirea ei un nu știu ce puternic care mă pătrunse. Adesea, gîndindu-mă la asta, am bănuțit mai tîrziu că, știind la ce soartă eram osîndit, ea nu-și putuse stăpîni un moment de înduioșare pentru ursita mea.

Domnul mareșal nu deschidea gura; era palid ca un mort. El ținu cu tot dinadinsul să mă însoțească pînă la docarul ce mă aștepta la adăpătoare. Străbăturăm grădina fără a spune o vorbă. Aveam o cheie a parcului, de care mă servii spre a deschide poarta; după care, în loc să vîr cheia la loc în buzunar, i-o

¹ La 9 iunie 1762. În aceeași zi, *Emil* fu condamnat de Parlamentul din Paris, iar autorul lui declarat sub stare de arest (n.t.).

întinsei lui, fără a scoate o șoaptă. El o luă cu o repeziciune surprinzătoare, la care nu m-am putut împiedica de a mă gândi adeseori de atunci încolo. N-am cunoscut în viața mea o clipă mai amară decât aceea a acestei despărțiri. Îmbrățișarea fu lungă și mută : simțeam și unul și altul că această îmbrățișare era un ultim adio.

Între Barre și Montmorency am întâlnit, într-o trăsură închiriată, patru oameni în negru, care mă salutară zîmbind. După cele ce mi-a spus mai târziu Thérèse despre înfățișarea aprozilor, despre ora cînd au venit și despre felul cum s-au purtat, nu m-am îndoit că ei erau aceia ; mai ales cînd am aflat, mai târziu, că în loc să fiu decretat arestat la ceasurile șapte, cum mi se anunțase, nu fusesem decât la amiază. A trebuit să străbat tot Parisul. Și nu ești prea ascuns într-un docar cu totul descoperit. Văzui pe străzi mai multe persoane ce mă salutară ca pe o cunoștință, dar eu n-am recunoscut pe nimeni. În aceeași seară mă abătui din drum să trec prin Villeroy. La Lyon, călătorii trebuie să fie duși la comandant. Asta putea să-l pună în încurcătură pe un om care nu vroia nici să mintă, nici să-și dea alt nume. M-am dus, cu o scrisoare a doamnei de Luxembourg, să-l rog pe domnul de Villeroy să facă în așa fel încît să fiu scutit de această corvoadă. Domnul de Villeroy îmi dădu o scrisoare de care nu m-am mai folosit, fiindcă n-am trecut prin Lyon. Această scrisoare se află încă nedeschisă printre hîrțile mele. Domnul duce stăruie mult să dorm la Villeroy ; dar am preferat să-mi continui drumul, și am făcut încă două poște în aceeași zi.

Docarul era hodorogit și stăteam foarte prost ca să pot călători toată ziua. De altfel, nu aveam aerul destul de impunător pentru a fi bine servit, și se știe că în Franța caii nu simt bățul decât pe umerii surugului. Plătind din gros călăuzele, credeam că supli-

nesc înfățișarea și vorba ; fu și mai rău. Ei mă luară drept un rîndaș, trimis cu vreo treabă, și care bătea pentru prima dată în viața lui poștele. De-atunci nu mai avui parte decît de mîrtoage și devenii jucăria surugiiilor. Am sfîrșit cum ar fi trebuit să încep, prin a-mi lua răbdarea în dinți, a nu spune nimic și a călători așa cum vroiau ei.

Aș fi putut să nu mă plictisesc pe drum, cufundîndu-mă în gîndurile ce mă bîntuiau în legătură cu tot ceea ce mi se întîmplase ; dar asta nu era nici însușirea spiritului meu, nici înclinarea inimii. E uimitor cu cîtă ușurință uit răul care a trecut, oricît de proaspăt ar fi el. Cu cît întrezărirea lui mă sperie și mă tulbură, atunci cînd îl văd înaintea, cu atît amintirea lui îmi reapare mai slabă și se stinge repede de îndată ce s-a consumat. Apriga mea imaginație ce se chinuie fără încetare prevăzînd nenorocirile ce nu s-au întîmplat încă, îmi abate memoria și mă împiedică să mi le amintesc pe cele ce nu mai sînt. Împotriva a ceea ce s-a petrecut n-ai cum să mai iei măsuri de precauție, și e de prisos să te mai gîndești la ce-a fost. Îmi trăiesc nenorocirea oarecum dinainte ; cu cît sufăr mai mult prevăzînd-o, cu atît o uit apoi mai ușor ; pe cînd, dimpotrivă, gîndindu-mă mereu la o bucurie trecută, mi-o amintesc și o rumeg, ca să spun așa, pînă la a mă bucura încă o dată de ea atunci cînd doresc. Datorită acestei fericite dispoziții, sînt convins, n-am cunoscut niciodată acea răutate pizmașă ce dospește într-o inimă răzbunătoare, prin amintirea continuă a jignirilor primite, și care o chinuie ea însăși cu răul pe care vrea să-l facă dușmanului. Violent din fire, am simțit mînia, furia chiar, la primele izbucniri ; dar niciodată dorința de răzbunare n-a prins rădăcini în lăuntrul meu. Mă ocup prea puțin de jignire, pentru a mă ocupa mai mult de cel ce o face. Nu mă gîndesc la răul ce l-am suferit decît din pricina celui pe care

aș putea să-l mai sufăr, și dacă aș fi sigur că asta nu se va întâmpla, cel care mi l-a făcut ar fi numai decît dat uitării. Ni se predică mult iertarea păcatelor; asta e o foarte frumoasă virtute, fără îndoială, dar care nu e în obiceiul meu. Nu știu dacă inima mea și-ar putea înfrînge ura, căci n-a simțit-o niciodată, și mă gîndesc prea puțin la dușmanii mei, pentru a avea meritul de a-i ierta. Nu voi spune pînă la ce punct, spre a mă chinui, se chinuie ei înșiși. Sînt la cheremul lor, ei au toată puterea, se folosesc de ea. Nu e decît un singur lucru deasupra puterii lor, și cu asta îi desfid: aume, frămîntîndu-se din pricina mea, vor ca și eu să mă frămînt din a lor.

A doua zi de la plecare, am uitat atît de complet tot ceea ce se petrecuse, și Parlamentul, și pe doamna de Pompadour, și pe domnul de Choiseul, și pe Grimm, și pe domnul d'Alembert, și comploturile și complicitățile lor, încît nu m-aș fi gîndit de loc la ei, în tot cursul călătoriei dacă n-ar fi fost precauțiile pe care eram nevoit să le iau. O amintire ce-mi veni în locul tuturor acestora, fu aceea a ultimei mele lecturi, din ajunul plecării. Mi-am amintit de asemenea de *Idilele* lui Gessner¹, pe care traducătorul lor, Hubner, mi le trimisese cu cîtva timp mai înainte. Aceste două idei îmi reveniră atît de bine în minte și se contopiră în așa fel în spiritul meu, încît am voit să le îmbin, tratînd în maniera lui Gessner subiectul *Levitului din Ephraim*. Dar stilul rustic și naiv nu părea de loc potrivit cu un subiect atît de înfiorător, și era greu de presupus că situația mea actuală mi-ar putea aduce gînduri destul de vesele spre a-l face mai voios. Am încercat totuși, dar numai din dorința de a mă amuza în droșca mea, și fără nici o speranță de succes. Abia începui, că am fost uimit de gingășia ideilor ce-mi

¹ Salomon Gessner (1730—1788), poet elvețian, bucurîndu-se de renume în timpul lui Rousseau (n.t.).

veneau și de ușurința ce-o încercam în a le da viață. Am făcut în trei zile primele trei cînturi ale acestui mic poem, pe care l-am terminat apoi la Motiers, și sînt încredințat că n-am scris în viața mea ceva în care să străbată o dulceață a obiceiurilor mai înduioșătoare, un colorit mai proaspăt, descrieri mai sincere, un costum mai exact, o mai antică simplitate în fiecare lucru, și toate acestea în ciuda grozăviei subiectului, care, în fond, e înspăimîntător; dar, mai presus de orice, am avut meritul de a fi învins astfel un moment greu. *Levitul din Ephraim*, dacă nu e cea mai bună dintre lucrările mele, îmi va fi totdeauna cea mai dragă. N-am recitit-o și n-o voi reciti niciodată fără să simt în ea freamătul unei inimi fără fiere, care, departe de a se acri prin nefericirile ei, se mîngîie cu ea însăși și găsește în sinea sa cu ce să se despăgubească. Luați toți marii filozofi, atît de superiori în cărțile lor față de potrivnicia pe care n-au încercat-o niciodată; puneți-i într-o situație asemănătoare cu a mea, și, la prima indignare a onoarei jignite, dați-le să scrie o operă ca aceasta: veți vedea cum se vor descurca.

Plecînd de la Montmorency spre Elveția, luasem hotărîrea de a mă opri la Yverdon, la bunul și vechiul meu prieten domnul Roguin, care se retrăsese acolo de mai mulți ani și mă chemase chiar să mă duc să-l văd. Pe drum am aflat că Lyon-ul făcea un ocol; asta mă scuti de a da prin el. În schimb, trebuia să trec prin Besançon, tabără de război, și, prin urmare, prezentînd același neajuns. M-am hotărît s-o iau la stînga și să trec prin Salins, sub motiv că mă duc să-l văd pe domnul de Mairan, nepotul domnului Dupin, care avea o slujbă la salină, și care mă chemase stăruitor altă dată să-l vizitez acolo. Planul îmi reuși: nu-l găsi pe domnul de Mairan, și foarte bucuros că nu eram silit să mă opresc, îmi continuai drumul fără ca nimeni să mă întrebe ceva.

Pășind pe teritoriul Bernei, m-am oprit ; am coborât, m-am prosternat, am îmbrățișat și am sărutat pământul, și am strigat în entuziasmul meu : „O, cerule, protector al virtuții, te laud, căci ating un pământ de libertate !” Astfel, orb și încrezător în speranțele mele, am fost totdeauna îndrăgostit cu patimă de ceea ce avea să-mi aducă nenorocire. Surugiul, nedumerit, mă crezu nebun ; m-am urcat din nou în docarul meu, și după puține ceasuri avui bucuria, pe cât de curată pe atât de vie, de a mă simți strâns în brațele vrednicului Roguin. Ah, să ne odihnim câteva clipe la această minunată gazdă ! Am nevoie să-mi recapăt aici curajul și puterile ; voi avea în curînd la ce să le folosesc.

Nu fără motiv m-am înțins, în povestirea pe care am depănat-o, asupra tuturor împrejurărilor ce mi le-am putut aminti. Cu toate că ele nu apar prea limpez, cînd ții o dată firul urzelii, ele pot să arunce lumină asupra desfășurării ei, și, bunăoară, fără să dea o primă idee despre problema pe care o ridic, ele ajută mult să fie rezolvată.

Să presupunem că, pentru înfăptuirea complotului al cărui obiect eram, plecarea mea a fost absolut necesară, și că, spre a o împlini, totul trebuia să se petreacă aproape așa cum s-a petrecut ; dar dacă, fără să mă las înspăimîntat de trimisul nocturn al doamnei de Luxembourg și să mă tulbur de alarmele ei, aș fi continuat să mă țin tare, așa cum începusem, și dacă, în loc să rămîn la castel, m-aș fi întors și aș fi dormit liniștit în patul meu pînă dimineața, tot aș mai fi fost arestat ? Iată o mare întrebare, de care atîrnă răspunsul la multe altele, și pentru examinarea căreia nu este lipsit de interes de a se reține ora decretului cominatoriu și aceea a decretului real. Exemplu grosolan, dar vădit, despre însemnătatea celor mai mici amănunte în expunerea faptelor cărora li se caută cauzele tainice, spre a le descoperi prin inducțiune.

Cartea a douăsprezecea

(1762 — 1765)

Aici se începe opera tenebrelor în care mă aflu îngropat de opt ani, fără ca, oricît aş fi încercat, să-mi fi fost cu putinţă a le pătrunde groaznica întunecime. În abisul nenorocirilor în care sînt cufundat, simt atingerea loviturilor ce-mi sînt date, văd unealta lor directă, dar nu pot zări nici mîna ce-o conduce, nici mijloacele de care se foloseşte. Oprobiul şi suferinţele se abat asupra mea ca de la sine, şi fără a se bănuî ceva. Cînd inima-mi zdrobită scoate vreun geamăt, am aerul unui om ce se plînge fără motiv, iar autorii prăbuşirii mele au găsit arta de neconceput de a face din public un complice al complotului lor, fără ca el să-şi dea seama de aceasta şi fără să întrezărească efectul. Povestind deci evenimentele ce mă privesc, tratamentele ce le-am îndurat, şi tot ceea ce mi s-a întîmplat, mă văd în neputinţă de a ajunge pînă la mîna ce le-a pus la cale, şi de a preciza cauzele, arătînd faptele. Aceste cauze iniţiale sînt toate atinse în cele trei cărţi precedente ; toate interesele relative la mine, toate pricinile tainice sînt expuse acolo. Dar a spune prin ce anume aceste cauze diverse se combină spre a produce ciudatele întîmplări ale vieţii mele, iată ceea ce îmi este cu neputinţă să explic, chiar în lumina împrejurărilor. Dacă printre cititorii mei se

vor găsi unii destul de mărinimoși spre a vrei să adâncească aceste mistere și să descopere adevărul, să recitească atent cele trei cărți precedente ; dacă apoi, la fiecare fapt ce-l vor citi în cele următoare, capătă lămuririle ce le vor sta la îndemână, dacă merg din intrigă în intrigă și din agent în agent pînă la primele cauze ale totului, știu cu siguranță la ce sfîrșit vor ajunge cercetările lor ; dar eu rămîn pierdut pe drumul obscur și întortocheat al subteranelor ce-i vor conduce acolo.

În timpul șederii la Yverdun am făcut cunoștință cu întreaga familie a domnului Roguin, și între alții cu nepoata sa, doamna Boy de la Tour și cu fiicele ei, pe al căror tată îl cunoscusem altădată la Lyon, după cum cred că am spus-o ¹. Ea venise la Yverdun să-și vadă unchiul și surorile ; fiica ei cea mai mare, în jurul vîrstei de cincisprezece ani, mă încîntă prin marea sa putere de judecată și prin minunatu-i caracter. M-am atașat de mamă și de fiică prin prietenia cea mai caldă. Aceasta din urmă era hărăzită de domnul Roguin colonelului, nepotul său, un om cam bătrînor și care-mi arăta, de asemenea, cea mai mare afecțiune, dar, cu toate că unchiul ținea foarte mult ca această căsătorie să se facă, iar nepotul o dorea în aceeași măsură, și cu toate că eu arătasem un interes foarte viu pentru îndeplinirea dorinței unuia și a altuia, marea deosebire de vîrstă și extrema împotrivire a tinerei fete mă determinară să iau partea mamei în a împiedica această căsătorie, care nu se înfăptui.

¹ Julienne-Marie Roguin, născută la Lyon în 1715, a murit în 1780 la Yverdun. Ea se măritase cu Pierre Boy de la Tour, negustor din Lyon, mort în acel oraș în 1758. Din această căsătorie s-au născut șapte copii, printre care o fată, Madeleine-Catherine, care se mărită cu Etienne Delessert. Familia Boy de la Tour deținea primul loc în finanțele lyoneze la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Ea avea o proprietate la Roche-Cardon, unde Rousseau a locuit mai tîrziu (n.ed.fr.).

Colonelul se însură mai pe urmă cu domnișoara Dillan, rudă cu el, de un caracter și de o frumusețe pe care eu le prețuiam mult, făcându-l cel mai fericit dintre soți și dintre tați. Cu toate acestea, domnul Roguin n-a putut uita că mă opusesem în acea împrejurare dorințelor lui. Dar m-am consolât cu încredințarea că am îndeplinit, atât față de el cât și față de familia lui, datoria celei mai sfinte prietenii, care nu este de a fi totdeauna pe placul cuiva, ci de a da totdeauna sfaturile cele mai bune.

N-am stat multă vreme la îndoială asupra primirii ce mă aștepta la Geneva, în cazul c-aș fi dorit să mă reîntorc acolo. Cartea îmi fu arsă în acel oraș, iar eu osîndit la 18 iunie, adică nouă zile după ce fusesem la Paris. Atîtea absurdități de necrezut erau strînse în acest al doilea decret, și Edictul eclesiastic era atît de fățiș violat, încît n-am vroit să dau crezare primelor vești ce-mi parveniră, iar cînd ele fură confirmate, mă temui că o atît de vădită și de strigătoare încălcare a tuturor legilor, începînd cu aceea a bunului-simț, să nu răscoale Geneva. Avui de ce să fiu împăcat; totul rămase liniștit. Dacă se produse oarecare freamăt în popor, el nu era decît împotriva mea, și am fost tratat în mod public de către toate cumetrele și de toți belferii ca un școlar amenințat să fie biciuit fiindcă nu și-a spus bine catechismul.

Aceste două decrete fură semnalul strigătului de blestem ce se ridică împotriva mea în toată Europa cu o furie nemaipomenită. Toate gazetele, toate jurnalele, toate broșurile dădură cea mai cumplită alarmă. Francezii mai ales, acest popor atît de blînd, atît de politicos, atît de generos, care se fălește atît de mult cu bunăvoința și atenția arătată celor nenorociți, uitînd dintr-o dată virtuțile lui favorite, se întrecu pe sine prin numărul și violența ocărilor cu care mă copleșea. Eram un nelegiuit, un ateu, un afurist, un

turbat, o fiară sălbatică, un lup. Continuatorul *Jurnalului de Trévoux*¹ vinu asupra pretinsei mele împietărită o predică ce-o arăta prea bine pe a lui. În sfîrșit, s-ar fi putut spune că la Paris oricine se temea să nu aibă de-a face cu poliția, dacă, publicînd o scriere asupra te miri cărui subiect, uita să strecoare în ea o insultă la adresa mea. Căutînd în zadar pricina acestei unanime înverșunări, fui gata să cred că toată lumea înnebunise. Cum, cel care a scris *Pacea perpetuă* să semene discordia ; cel ce tipărise *Vicarul savoiard* să fie un nelegiuit ; autorul *Noii Heloize* să fie un lup ; cel al lui *Emil*, un turbat ? Ah, Doamne, ce-aș fi mai fost oare dacă eu aș fi publicat cartea *Despre Spirit*², sau vreo altă operă asemănătoare ? Și, totuși, în furtuna ce se stîrni împotriva autorului acestei cărți, publicul, departe de a-și alătura glasul de acela al persecutorilor lui, îl răzbună față de aceștia prin laudele sale. Să se compare cartea lui cu ale mele, primirea diferită ce li s-a făcut, tratamentul de care au avut parte cei doi autori în diverse state ale Europei ; să se găsească la aceste deosebiri cauze ce-ar putea să mulțumească un om cu judecată ; iată tot ceea ce cer, și nu mai zic nimic.

Mă simțeam atît de bine la Yverdun, că am luat hotărîrea de a rămîne acolo, la viile rugăminți ale domnului Roguin și ale întregii lui familii. Domnul de Moiry de Gingins, primarul acestui oraș, mă încurajă, de asemenea, prin bunătatea ce-o arăta în guvernămîntul său. Colonelul ținu atît de mult să primesc să locuiesc într-un mic pavilion ce-l avea lîngă casa lui, între curte și grădină, încît am consimțit, și numai-

¹ Publicație scoasă de iezuiți la Trévoux pentru a combate școala filozofică. A apărut prima dată între 1701 și 1715 (n.t.).

² În 1758, Helvetius publicase lucrarea *Despre Spirit*, în care se făcea apologia materialismului în metafizică și a egoismului în morală, și care la apariție a stîrnit vii proteste (n.t.).

decît el se grăbi să-l mobilizeze și să-l înzestreze cu tot ceea ce era necesar pentru mica mea gospodărie. Ofițerul, unul dintre cei mai îndatoritori față de mine, nu mă părăsea toată ziua. Eram foarte sensibil la atîtea măguliri, dar uneori ele mă stinghereau destul de mult. Ziua instalării mele fusese fixată, și-i scrisesem Thérèsei să vină să stea cu mine, cînd, deodată, aflai că la Berna se iscă o furtună împotriva mea, ce se punea pe seama credincioșilor, dar a cărei primă cauză n-am putut-o pătrunde niciodată. Senatul, întărit, fără să se știe de cine, părea a nu vroi să mă lase liniștit în retragerea mea. La prima veste pe care domnul primar o primi despre această agitație, scrisese în favoarea mea mai multor membri ai guvernului, învinuindu-i de oarba lor intoleranță și spunînd că e o rușine pentru ei de a refuza unui om de merit, prigonit, azilul pe care atîția tîlhari îl găseau în statele lor. Unii oameni cu judecată au presupus că învinuirile lui pline de căldură au înveninat și mai mult spiritele, în loc să le îmblînzească. Oricum ar fi, nici trecerea, nici elocința lui n-au putut înlătura lovitura. Înștiințat de ordinul pe care trebuia să mi-l aducă la cunoștință, el mă preveni din timp, și, ca să nu mai aștept acel ordin, am hotărît să plec chiar a doua zi. Greutatea era de a ști unde să mă duc, văzînd că și Geneva și Franța îmi erau închise și prevăzînd că, în această afacere, fiecare se va grăbi să facă la fel ca vecinul său.

Doamna Boy de la Tour îmi propuse să mă stabilesc într-o casă nelocuită, dar mobilată toată, ce aparținea fiului ei, în satul Motiers, din Val-de-Travers, comitatul Neuchâtel. Nu aveam de trecut decît un munte ca să ajung acolo. Propunerea era cu atît mai binevenită, cu cît, în statele regelui Prusiei, trebuia să fii în mod firesc la adăpost de persecuții, și cel puțin religia nu mai putea servi acolo drept pretext. Dar o

piedică ascunsă, pe care nu-mi convenea s-o mărturisesc, mă făcu să stau în cumpănă. Dragostea înăscută pentru dreptate, ce mi-a sfîșiat totdeauna inima, îmbinată cu simpatia mea tainică pentru Franța, îmi inspirase o aversiune pentru regele Prusiei¹, care mi se părea că, prin maximele sale și prin conduita lui, călca în picioare orice respect față de legile firii și față de toate îndatoririle omenești. Printre stampele încadrate cu care-mi împodobisem Turnul meu de la Montmorency, era un portret al acestui prinț, dedesubtul căruia se afla un distih ce se încheia astfel :

Gîndește ca un filozof și se poartă ca un rege.

Acest vers, care sub orice altă pană ar fi dus la un frumos elogiu, avea sub a mea un înțeles ce nu era de loc îndoielnic, și care, de altminteri, explica foarte limpede versul precedent². Acest distih fusese văzut de toți cei ce veneau la mine, și care nu erau puțini la număr. Cavalerul de Lorenzy îl copiasse chiar spre a-l da lui d'Alembert, și nu mă îndoiesc că d'Alembert avusese grijă să mă încondeieze la acest prinț. Agravasem apoi această primă greșală printr-un pasaj din *Emil*, unde, sub numele de Adraste³, regele daunienilor, se vedea bine la cine mă refer, și observația nu scăpase comentatorilor, căci doamna de Boufflers îmi vorbi de mai multe ori asupra acestui articol. Astfel, eram sigur că sînt înscris cu cerneală roșie în condicele regelui Prusiei, și, presupunînd dealtfel că el are principiile pe care îndrăzneam să i le atribui, scrierile mele și autorul lor nu puteau, prin însuși acest fapt, decît să-i dis-

¹ Frederic cel Mare (1712—1786) (n.t.).

² Acest vers suna : „*Gloria, interesul, iată Dumnezeu și legea lui*” (n.ed.fr.).

³ Regele legendar al Argos-ului, a cărui populație se mai numea și daunieni (n.t.).

placă ; întrucît se ştie că oamenii răi şi tiranii mi-au păstrat totdeauna cea mai înverşunată ură, chiar fără să mă cunoască, numai prin simpla lectură a scrierilor mele.

Am cutezat totuşi să mă pun la cheremul lui, crezînd că înfruntam mai puţine riscuri. Ştiam că patimile josnice nu stăpînesc decît oamenii slabi şi că ele au o mică înrîurire asupra sufletelor de o plămadă puternică, aşa cum îl recunoscusem totdeauna pe al său. Socoteam că în arta lui de a domni intra şi faptul de a se arăta mărinimos într-o împrejurare ca aceasta şi că nu era mai presus de caracterul său de a fi cu adevărat. Socoteam că o răzbunare uşoară şi mărunţă nu va clătina nici o clipă în el dragostea de glorie, şi, punîndu-mă în locul lui, nu credeam cu neputinţă de a se folosi de acest prilej spre a copleşi cu povara generozităţii sale pe omul ce îndrăznise să gîndească rău despre el. M-am dus deci să mă stabilesc la Motiers¹, cu o încredere al cărei preţ credeam că este făcut să-l simtă, şi mi-am spus : „Cînd Jean-Jacques se ridică alături de Coriolan, Frederic fi-va el mai prejos de generalul Volscilor ?“²

Colonelul Roguin ţinu cu tot dinadinsul să treacă muntele cu mine şi să vină să mă instaleze la Motiers. O cumnată a doamnei de la Tour, numită doamna Girardier, care se simţea foarte bine în casa ce urma s-o ocupe, nu mă întîmpină cu prea multă plăcere ; totuşi, mă puse de bună voie în stăpînirea locuinţei mele, şi luam masa la ea, aşteptînd să vină şi Thérèse şi să-mi orînduiesc mica gospodărie.

De cînd am plecat din Montmorency, simţind că de aici încolo voi fi un fugar pe pămînt, şovăiam

¹ În primele zile ale lui iulie 1762 (n.ed.fr.).

² Volsci, populaţie din vechea Italie, rivali ai Romei. Coriolan, strateg şi om de stat roman, izgonit din patria lui, găseşte adăpost la volsci, care-l primesc ca pe un conducător al lor (n.t.).

să admit ca ea să vină și să împartă cu mine o viață de rătăcitor la care mă vedeam osîndit. Simțeam că, prin această nenorocire, legăturile noastre aveau să se schimbe, și ceea ce fusese pînă acum îngăduință și binefacere din partea mea, va fi de aici încolo din a ei. Dacă dragostea sa va stărui în fața încercărilor prin care treceam eu, va avea însă mult de suferit și durerea sa le va spori pe ale mele. Dacă nenorocirea mea îi va răci inima, mă va face să văd în statornicia ei o jertfă, și în loc să simt plăcerea pe care am avut-o de a împărți cu ea ultima bucată de pîine, nu va simți decît meritul pe care-l va avea de a vroi să mă urmeze pretutindeni unde soarta mă va sili să-mi port pașii.

Trebuie să spun totul ; n-am ascuns nici cusurile bieteii Maman, nici pe ale mele ; nu se cade să fiu mai îngăduitor cu Thérèse, și oricîtă plăcere aş încerca în a lăuda o ființă ce-mi este atît de dragă, nu vreau nici să-i ascund păcatele, dacă o schimbare fără de voie în pornirile inimii poate să fie cu adevărat un păcat. De mai multă vreme observasem o răcire în inima ei. Simțeam că ea nu mai era pentru mine ceea ce fusese în anii noștri frumoși, și simțeam aceasta cu atît mai mult, cu cît eu eram pentru ea mereu același. Cădeam din nou în același neajuns al cărui efect îl simțisem față de Maman, și acel efect era același față de Thérèse : să nu căutăm desăvîrșirea în afara naturii ; el va fi același față de oricare femeie. Hotărîrea pe care o luasem cu privire la copiii mei, oricît de bine gîndită mi s-ar fi părut, îmi frămîntase adeseori inima. Meditînd la *Tratatul despre educație*, îmi dădeam seama că necotisem anumite îndatoriri de care nimic nu putea să mă scutească. Remușcarea deveni în cele din urmă atît de puternică, încît îmi smulse aproape mărturia publică a greșelii mele la începutul lui *Emil*, și chiar

într-un mod atît de limpede, că, după un asemenea pasaj, e surprinzător că cineva a mai avut tăria de a mi-o arunca în ochi. Situația mea era totuși, atunci, aceeași, ba încă mai rea prin furia dușmanilor mei, care nu căutau decît să mă prindă asupra greșelii. M-am temut să nu cad în recidivă, și nevroid să înfrunt această primejdie, am preferat să mă condamn la abstenență, decît s-o expun pe Thérèse de a se vedea iarăși în același caz. Observasem de altminteri că relațiile cu femeile îmi înrăutățeau în chip sensibil starea sănătății. Viciul echivalent, de care nu m-am putut niciodată lecuî, mi se părea mai puțin neprielnic. Această dublă rațiune m-a făcut să iau hotărîri pe care le-am încălcat uneori, dar în care am stăruit cu mai multă tărie de trei sau de patru ani încoace ; tot de atunci am observat o anumită răceală la Thérèse : ea avea față de mine același atașament din datorie, dar nu-l mai avea din dragoste. Asta făcea, firește, mai puțin plăcută legătura noastră, și mi-am închipuit că, fiind sigură de sprijinul meu, oriunde s-ar fi aflat, ar prefera poate să rămînă la Paris, decît să răătăcescă împreună cu mine. Totuși ea se arătase atît de îndurerată la gîndul despărțirii noastre, îmi ceruse făgăduieli atît de precise de a ne reîntîlni, își exprimase atît de viu această dorință după plecarea mea, și în fața domnului prinț de Conti și în fața domnului de Luxembourg, că, departe de a avea tăria de a-i vorbi de despărțire, abia mă mai puteam gîndi eu însumi la așa ceva, și, după ce simțisem în inima mea cît de greu îmi era să mă lipsesc de ea, nu mă mai gîndeam decît să o chem neîncetat. I-am scris deci să plece ; ea veni. Trecuseră doar două luni de cînd o părăsisem ; dar era, după atîția ani, prima noastră despărțire. O simțisem destul de dureros și unul și altul. Cum ne-am bucurat, îmbrățișîndu-ne ! Ah, ce dulci

sînt lacrimile de înduioşare şi de fericire ! Cît de mult se adapă inima mea din ele ! Dar de ce am vărsat atunci atît de puţine ?

Sosind la Motiers, i-am scris milordului Keith, mareşal al Scoţiei, guvernator al Neuchâtel-ului, spre a-l înştiinţa despre retragerea mea în statele majestăţii-sale şi spre a-i cere protecţia. Mi-a răspuns cu mărinimia ce i se cunoaşte şi la care mă aşptam din partea lui. Mă pofti să mă duc să-l văd. M-am dus împreună cu domnul Martinet, castelan în Val-de-Travers, care se bucura de multă faoare pe lângă excelenţa sa. Înfăţişarea venerabilă a acestui ilustru şi vrednic scoţian mă emoţionă puternic, şi, chiar din acea clipă, se înfiripă între el şi mine acea vie simpatie care, din parte-mi, a rămas mereu aceeaşi, şi ar fi rămas şi din a lui, dacă trădătorii, ce mi-au alungat toate mîngîierile vieţii n-ar fi profitat de depărtarea mea spre a-i înşela bătrîneţea şi a mă ponegri în ochii lui.

George Keith, mareşal ereditar al Scoţiei şi frate cu faimosul general Keith, care a trăit glorios şi a murit pe patul de onoare, îşi părăsise ţara în tinereţe, fiind proscris din pricină că se alăturase casei Stuart, de care se dezgustă în curînd, datorită spiritului de nedreptate şi tiranie pe care-l văzu acolo şi care forma însuşirea de căpetenie a acelei case. Trăi îndelungă vreme în Spania, al cărei climat îi plăcea mult, şi sfîrşi prin a se alătura, ca şi fratele său, regelui Prusiei, care se pricepea la oameni şi-i primi aşa precum o meritau. Regele fu răsplătit din plin pentru această primire prin marile servicii pe care i le aduse mareşalul Keith, şi printr-un lucru încă şi mai preţios : sincera prietenie a milordului mareşal. Marele suflet al acestui vrednic bărbat, oricît de republican şi de mîndru, nu putea să se încovoie decît sub jugul prieteniei ; dar se încovoie atît

de mult că, în ciuda principiilor destul de deosebite, nu-l mai vedea decât pe Frederic, din moment ce i se devotă. Regele îl însărcină cu misiuni importante, îl trimise la Paris, în Spania, apoi, văzându-l, la bătrânețe, că are nevoie de odihnă, îi dădu ca retragere guvernământul în Neuchâtel, cu preaplăcuta îndeletnicire de a-și petrece acolo restul vieții, făcînd fericit acest mic popor.

Locuitorii din Neuchâtel, care nu-i iubesc decât pe făloși și pe flecari, care nu se pricep la adevărata stofă și pun deșteptăciunea în frazele lungi, văzînd un om rece și fără ifose, luară simplitatea lui drept trufie, firea lui deschisă drept rusticitate, laconismul lui drept prostie, se înconstrău intențiilor lui de a face binele, deoarece, vroid să fie folositor și nu lingușitor, el nu știa să măgulească oamenii pe care nu-i stima. În caraghioasa întîmplare a pastorului Petitpierre, care fusese înlăturat de confrății lui fiindcă nu vroise ca ei să fie blestemați la nesfîrșit, milordul, opunîndu-se uzurpărilor pastorilor, văzu ridicîndu-se împotriva lui toată regiunea, a cărei apărare o lua, și cînd am ajuns eu acolo, acest prostesc murmur de nemulțumire nu se stinsese încă. El trecea drept un om ce se lăsa influențat, și dintre toate învinuirile ce i se aduceau, aceasta era poate cea mai puțin nedreaptă. Prima mea pornire, văzîndu-l pe acest venerabil bătrîn, fu să mă înduioșez de slăbiciunea trupului său, istovit de ani; dar ridicîndu-mi ochii la chipul său însuflețit, deschis și plin de noblețe, fui cuprins de un respect amestecat cu încredere, ce învinse orice alt simțămînt. La complimentul foarte scurt pe care i-l făcui prezentîndu-mă, el răspunse vorbind de altceva, ca și cum m-aș fi aflat acolo de opt zile. Nu ne spuse nici măcar să ne așezăm. Bătosul castelan rămase în picioare. Eu, însă, văzui în privirea pătrunzătoare și ageră a mi-

lordului un nu știu ce atît de mîngîietor, că, simțindu-mă de la început la largul meu, cutezai să împart sofaua cu el și mă așezai altăuri de dînsul. După tonul familiar pe care-l luă numaidecît, am înțeles că această îndrăzneală îi făcea plăcere și că-și spunea în sinea lui : „Asta nu este din Neuchâtel.”

Ciudat efect al potrivirii de caracter ! La o vîrstă cînd inima și-a pierdut căldura ei firească, aceea a acestui cumsecade bătrîn se reînsufleți pentru mine într-un chip ce surprinse pe toată lumea. Veni să mă vadă la Motiers, sub pretextul de a vîna prepelițe, și stătu acolo două zile fără să pună mîna pe pușcă. Între noi se legă o asemenea prietenie, căci acesta este cuvîntul, încît nu ne puteam lipsi unul de altul. Castelul din Colombier, unde locuia vara, era la șase leghe de Motiers ; mă duceam la fiecare cincisprezece zile, cel mult, să petrec acolo douăzeci și patru de ore, apoi mă întorceam acasă pe jos, cu inima plină de el. Emoția pe care o încercam altădată în cursele mele de la Hermitage la Eaubonne era, firește, de alt ordin ; dar ea nu era mai plăcută decît aceea cu care mă apropiam de Colombier. Cîte lacrimi de înduioșare n-am vărsat adesea pe drum, gîndindu-mă la bunătatea părintească, la virtuțile calde, la blînda înțelepciune a acestui respectabil bătrîn ! Îl numeam tatăl meu, el mă numea copilul său. Aceste dulci denumiri redau în parte ideea legăturii ce ne unea, dar ele n-o redau pe aceea a nevoii ce-o aveam unul de altul, a dorinței continui de a ne apropia. El vroia cu tot dinadinsul să mă mut la castelul din Colombier și mă îndemnă multă vreme să rămîn pentru totdeauna în apartamentul său în care eram găzduit. I-am spus în cele din urmă că mă simțeam mai liber la mine și că preferam ca toată viața să viu să-l vizitez. El aprobă această sinceritate și nu-mi mai vorbi despre asta. O, bunule mi-

lord, o, vrednicul meu părinte, cum mi se tulbură inima gîndindu-mă la tine ! Ah, barbarii, ce lovitură mi-au dat îndepărtîndu-te de mine ! Dar nu, nu, omule mare, ești și vei fi totdeauna același pentru mine, care sînt mereu același. Ei te-au înșelat, însă nu te-au putut schimba.

Milordul Mareșal nu e lipsit de cusururi ; e un înțelept, dar este om. Cu spiritul cel mai pătrunzător, cu tactul cel mai ales pe care-l poate avea cineva, cu cea mai adîncă cunoaștere a oamenilor, el se lasă amăgit uneori, și atunci nu se mai întoarce la ce-a fost. Are o fire neobișnuită, e ceva bizar și ciudat în cotiturile spiritului său. Pare să uite oamenii pe care-i vede în fiecare zi, și-și aduce aminte de ei atunci cînd aceștia se gîndesc cel mai puțin la asta ; atențiile sale par fără temeii, darurile sale sînt făcute după fantezie, și nu din conveniență. Dă sau trimite la împlinire ceea ce-i trece prin cap, fie că e ceva de preț sau un lucru fără nici o valoare, cum se nimerește. Un tînăr genevez, vroid să intre în serviciul regelui Prusiei, se prezintă la el : milordul îi dă, în loc de scrisoare, un săculeț cu mazăre, însărcinîndu-l să i-l ducă regelui. Primind această recomandare neobișnuită, regele îl angajează numaidecît pe cel care o aducea. Aceste minți înalte au între ele un limbaj pe care spiritele vulgare nu-l vor înțelege niciodată. Aceste mici ciudățenii, asemănătoare capriciilor unei femei frumoase, facură ca milordul Mareșal să-mi pară și mai interesant. Eram sigur, și m-am încredințat mai pe urmă, că ele nu-i înrîureau simțămintele, nici bunăvoința pe care prietenia i-o dicta în împrejurările serioase. Dar e adevărat că în felul lui de a îndatora pune aceeași ciudățenie ca și în felul de a fi. Nu voi cita decît un singur exemplu în legătură cu un lucru mărunț. Cum o zi întregă de mers de la Motiers pînă la Colombier era prea

grea pentru mine, o împărțeam de obicei în două, plecând după-amiaza și dormind noaptea la Brot, la jumătatea drumului. Gazda, pe nume Sandoz, avînd de cerut la Berlin o favoare ce însemna foarte mult pentru el, mă rugă să pun o vorbă bună pe lângă excelența-sa spre a o căpata în numele lui: bucuros. Îl iau cu mine, îl las în anticameră, și-i vorbesc despre chestiunea sa milordului, care nu-mi răspunde nimic. Dimineata se scurge; trecînd prin sală spre a mă duce la masă, îl văd pe bietul Sandoz, care se perpelea așteptînd. Crezînd că milordul îl uitase, i-am vorbit din nou înainte de a ne așeza la masă; nici o vorbă, ca și mai devreme. Găsii această comportare de a mă face să înțeleg că-l stingheream puțin cam aspră, și tăcui, plîngîndu-l în sinea mea pe sărmanul Sandoz. La întoarcere, a doua zi, fui surprins de mulțumirea ce mi-o arăta acesta pentru buna primire și masa de care se bucurase la excelența-sa, care, pe deasupra, îi luase jalba. Trei săptămîni mai tîrziu, milordul îi trimise prescriptul pe care-l ceruse, expediat de ministru și semnat de rege, fără a-mi fi spus sau răspuns un singur cuvînt, și nici lui, despre această afacere, de care credeam că nu vroia să se ocupe.

Aș vrea să vorbesc mereu despre George Keith, ultimele amintiri fericite îmi vin de la el; tot restul vieții mele n-a mai fost decît întristări și strîngerii de inimă. Memoria îmi este atît de împovărată în această privință și toate îmi vin atît de amestecate în minte, încît îmi este cu neputință să pun vreo ordine în povestirile mele: voi fi silit de aici încolo să le înșiruiesc la întîmplare și așa cum se vor înfățișa.

N-am întîrziat de a fi ușurat de grijă în privința azilului meu prin răspunsul dat de rege milordului Mareșal, în care găsisem, după cum se poate bănuî,

un bun avocat. Nu numai că majestatea-sa încuviință ceea ce el făcuse, dar îl însărcină, căci trebuie să spun totul, să-mi dea doisprezece ludovici. Bunul milord, încurcat de o asemenea însărcinare, și neștiind cum s-o îndeplinească mai onorabil, încercă să înlăture jignirea, transformînd acești bani în provizii în natură, spunîndu-mi că are ordin să-mi procure lemne și cărbuni pentru a începe mica mea gospodărie; adăugă chiar, și poate de la sine, că regele va pune bucuros să mi se construiască o casuță după placul meu, dacă aş vrea să aleg locul. Această ultimă propunere mă mișcă foarte mult și mă făcu să uit meschinăria celeilalte. Fără a primi nici unul din cele două daruri, îl privii pe Frederic ca pe binefăcătorul și protectorul meu, și mă legai cu atîta sinceritate de el, încît prinsei din acel moment atîta interes pentru gloria lui, pe cît de nedrept judecasem pînă atunci succesele sale. La pacea pe care o încheie puțin după aceea, îmi mărturisii bucuria printr-o inspirație de foarte bun gust: era o ghirlandă de flori, cu care împodobii casa unde stăteam, și pentru care avui, e drept, mîndria răzbunătoare de a cheltui aproape tot atîția bani pe cît vroise să-mi dea el. Pacea încheiată, am crezut că gloria sa militară și politică atingînd culmea cea mai înaltă, își va făuri acum o alta, de alt gen, dînd o viață nouă statelor sale, dezvoltînd comerțul, agricultura, zămislind un pămînt nou, populîndu-l cu un popor nou, păstrînd pace cu toți vecinii lui, făcîndu-se arbitru Europei, după ce fusese teroarea ei. Putea să-și lase de o parte sabia fără nici o grijă, pe deplin încredințat că nimeni nu-l va sili să pună iarăși mîna pe ea. Văzînd că nu dezarmează, mă temeam să nu folosească rău cîștigurile sale și să nu fie mare decît pe jumătate.

Am îndrăznit să-i scriu în legătură cu aceasta¹, și, luînd tonul familiar menit să placă oamenilor de stofa lui, să înalț pînă la el acel sfînt glas al adevărului, pe care atît de puțini regi sînt făcuți să-l înțeleagă. Mi-am luat această libertate în taină și numai între mine și el. Nu l-am făcut părtaș nici măcar pe milordul Mareșal, căruia i-am trimis scrisoarea către rege bine închisă. Milordul trimise scrisoarea mai departe, fără a se informa de conținutul ei. Regele nu dădu nici un răspuns, și, la cîtva timp după aceea, milordul Mareșal ducîndu-se la Berlin, el îi spuse doar că îl certasem cam tare. Am înțeles din asta că scrisoarea fusese rău primită și că sinceritatea zelului meu trecuse drept o țărănie de pedant. De fapt, poate că și era; poate că n-am spus ceea ce trebuia să spun, și n-am luat tonul pe care trebuia să-l iau. Nu pot să răspund decît de simțămîntul ce-mi pusese pana în mînă.

Puțin timp după ce m-am stabilit la Motiers-Travers, avînd toate asigurările cu putință că voi fi lăsat acolo în pace, am îmbrăcat haina armenească. Nu era o idee nouă. Ea îmi venise în diverse rînduri în cursul vieții, și-mi revenise adesea la Montmorency, unde folosirea deasă a sondelor, obligîndu-mă să stau adesea închis în camera mea, mă făcu să-mi dau seama mai bine de avantajele unui vestmînt lung. Văzînd cît de bine se simțea în el un croitor armean ce venea adesea să-și viziteze o rudă pe care o avea la Montmorency, mă ispiti să folosesc prilejul spre a-mi face acest nou vestmînt, fără să-mi pese de ce-o să zică lumea, ceea ce mă neliniștea prea puțin. Totuși, înainte de a adopta această nouă îmbrăcăminte, vroisem să am părerea doamnei de Luxembourg, care mă sfătui să mi-o însușesc. Îmi făcui deci

¹ La 30 octombrie 1762 (n.ed.fr.).

o mică garderobă armenească ; dar furtuna stîrnită împotriva mea mă determină să amîn folosirea ei pentru vremuri mai liniștite, și abia după cîteva luni, silit de noi izbucniri ale bolii să recurg la sonde, am crezut că pot să îmbrac, fără nici o teamă, această nouă haină, la Motiers, mai ales după ce-l consultasem pe pastorul locului, care-mi spuse că puteam s-o port chiar la biserică fără să supăr pe nimeni. Îmi pusei deci surtucul, caftanul, tichia blănită și brîul, și după ce am asistat în această ținută la slujba religioasă, nu văzui nici o piedică în a mă înfățișa astfel milordului Mareșal. Excelența-sa, văzîndu-mă îmbrăcat așa, îmi spuse, drept orice compliment : *Salamaleki*¹ ; după care totul se sfîrși, și nu mai purtai altfel de îmbrăcăminte.

Părăsind cu totul literatura, nu mă mai gîndeam decît să duc o viață de liniște și tihnă, atît cît va depinde de mine. Singur, n-am cunoscut niciodată plictiseala, chiar atunci cînd nu făceam nimic : imaginația mea, umplînd toate golurile, era ea singură de ajuns spre a mă ține ocupat. Numai vorbăria searbădă dintr-o încăpere, așezați unii în fața altora și mișcînd doar limba în gură, n-am putut s-o sufăr niciodată. Cînd umbli, cînd te plimbi, mai merge ; picioarele și ochii fac măcar ceva ; dar să stai așa, cu brațele încrucișate și să vorbești despre vremea de afară și despre muștele care zboară, sau, și mai rău, să faci complimente unul altuia, asta este pentru mine un chin de neîndurat. M-am gîndit, ca să nu trăiesc ca un sălbatic, să învăț să împlutesc. Îmi luam pernița cu mine în vizite, sau mă duceam, ca femeile, să lucrez la poartă și să stau de vorbă cu trecătorii. Asta mă făcea să îndur deșertăciunea pălăvrăgelii și să-mi trec vremea fără să mi se urască la

¹ Cu *plecăciune*, cuvînt de origine turcă (n.t.).

vecinele mele, dintre care multe erau destul de drăgălașe și nu le lipsea spiritul. Una, între altele, numită Isabelle d'Ivernois, fiica procurorului general din Neuchâtel, mi se păru destul de respectabilă spre a lega cu ea o prietenie deosebită, din care ea n-a avut de pierdut, prin sfaturile pline de folos pe care i le-am dat și prin grijile ce i le-am arătat în unele împrejurări importante; în așa fel că astăzi, demnă și virtuoasă mamă, îmi datorează poate cuminenția, soțul, viața, fericirea. De partea mea, îi datorez mângâieri foarte duioase, și mai ales în timpul unei ierni triste, când, în culmea necazurilor și durerilor mele, venea să petreacă împreună cu Thérèse și cu mine lungi seri, pe care știa să le facă mai scurte prin spiritul ei plăcut și prin revărsările mutuale ale inimilor noastre. Ea îmi spunea tăticul meu, eu îi spuneam fetița mea, și aceste numiri pe care ni le dăm și astăzi nu vor înceta, sper, să-i fie tot atât de dragi ca și mie. Pentru a face împletiturile mele bune la ceva, le dădeam în dar tinerelor mele prietene la măritișul lor, cu condiția să-și alăpteze singure copiii. Sora ei mai mare a primit una în această calitate, și a meritat-o; Isabelle a primit și ea una, și n-a meritat-o mai puțin în intenție; dar ea n-a avut fericirea de a-și putea îndeplini voința. Trimițându-le aceste împletituri, le-am scris uneia și altelea câte o scrisoare, dintre care prima a străbătut lumea, dar asemenea faimă n-a avut-o a doua: prietenia nu se împacă în jurul ei cu atîta vîlvă.

Printre legăturile pe care le-am făcut cu vecinii mei, și în ale căror amănunte n-am să intru, trebuie s-o notez pe aceea cu colonelul Pury, care avea o casă pe munte, unde el venea să-și petreacă verile. Nu mă grăbeam să-i fac cunoștința, deoarece știam că e văzut rău la Curte și în cercul milordului Mareșal, pe care nu-l vedea niciodată. Totuși, cum el

mă vizită și-mi arată multă cinstire, a trebuit să-l vizitez și eu la rîndul meu ; lucrul acesta a continuat, și luam cîteodată masa unul la altul. L-am cunoscut la domnul du Peyrou, și apoi ne-a legat o prietenie prea strînsă ca să mă pot opri de a vorbi despre el.

Domnul du Peyrou¹ era amercian, fiul unui comandant din Surinam, al cărui urmaș, domnul Le Chambrier, din Neuchâtel, se căsătorii cu văduva lui. Ajungînd văduvă pentru a doua oară, ea se stabili cu fiul ei în țara celui de-al doilea soț. Du Peyrou, fiu unic, foarte bogat și foarte iubit de mama lui, fusese crescut cu multă îngrijire și educația sa îi fusese de folos. Primise multe cunoștințe, dar incomplete, oarecare gust pentru arte, și se mîndrea îndeosebi de a-și fi cultivat spiritul : aerul lui de olandez, rece și filozofic, fața-i oacheșă, firea lui tăcută și închisă favorizau mult această opinie. Era surd și gutos, deși încă tînăr. Asta îi făcea toate mișcările foarte studiate, foarte grave, și, cu toate că-i plăcea să discute, uneori chiar lungindu-se la sporovăială, în general vorbea puțin, fiindcă nu auzea. Toată această înfățișare îmi impuse. Mi-am spus : „Iată un gînditor, un om înțelept, așa cum aș dori să am un prieten.“ Ca să mă dea cu totul gata, îmi adresa adesea cuvîntul, fără a-mi face niciodată vreun compliment. Îmi vorbea puțin despre mine, puțin despre cărțile mele, foarte puțin despre el ; nu era lipsit de idei, și tot ce spunea era destul de just. Această justete și această cumpătare mă atraseră. Nu avea nici înălțimea, nici ascuțimea de spirit a milordului Mareșal, dar avea în schimb simplitate : era ceea ce-l caracteriza într-un fel. Nu mă aprindeam, dar mă apropiam de el prin stimă, și încet-

¹ Unul din păstrătorii manuscriselor lui Rousseau (n.t.).

încet, această stimă aduse prietenia. Față de el uitam cu totul obiecția pe care i-o făcusem baronului d'Holbach că era prea bogat, și cred că greșisem. Eram deprins să mă îndoiesc că unui om care se bucura de o mare avere, oricine ar fi el, ar putea să-i placă în mod sincer principiile mele și autorul lor.

Destul de multă vreme l-am văzut rar pe du Peyrou, fiindcă eu nu mă duceam niciodată la Neuchâtel, iar el nu venea decît o dată pe an pe muntele colonelului Pury. De ce nu mă duceam la Neuchâtel? E o copilărie pe care nu trebuie s-o ascund.

Deși protejat de regele Prusiei și de milordul Mareșal, dacă am scăpat la început de persecuție în refugiul meu, n-am scăpat însă de murmurele publicului, ale magistraților municipali, ale pastorilor. După semnalul dat de Franța, nu era la modă să nu mi se aducă măcar o jignire: s-ar fi zis că toți se temeau să pară a-i dezaproba pe persecutorii mei necălcîndu-le pe urme. Burghezimea din Neuchâtel, adică tagma pastorilor din acest oraș, dădu semnalul, încercînd să ațite împotriva mea Consiliul de stat. Această încercare nereușind, pastorii se adresară magistratului municipal, care interzise numai decît cartea mea și tratîndu-mă în orice împrejurare cu puțină considerație, lăsa a se înțelege, și chiar spunea, că, de-aș fi vroit să mă stabilesc în oraș, n-aș fi avut zile bune acolo. Ei umplură foaia lor *Mercure* de nerozii și de cea mai nesărată fățarnicie care, stîrnind rîsul oamenilor cu bun-simț, nu aprindeau mai puțin poporul, întărîtîndu-l împotriva mea. Toate acestea nu mă împiedicau ca, auzindu-i, să trebuiască a le fi foarte recunoscător pentru marea favoare ce mi-o făceau de a mă lăsa să trăiesc la Motiers, unde ei nu aveau nici o putere; mi-ar fi măsurat bucuroși aerul cu ocaua, numai să li-l plătesc scump. Doreau să le fiu îndatorat pentru protecția ce mi-o acorda regele fără voia

lor, și făceau totul spre a mi-o îndepărta. La urmă, neizbutind, și după ce-mi făcură tot răul ce le fu cu putință și mă detăinară cu toată tăria, își făcură un merit din neputința lor, spre a mă determina să le prețuiesc bunătatea ce mi-o arătau de a mă îngădui în țara lor. Ar fi trebuit să le rîd în nas drept orice răspuns : făcui prostia de a mă supăra și avui nerozia de a nu vroi să calc în Neuchâtel, hotărîre pe care o ținui timp de aproape doi ani, ca și cum asta n-ar fi însemnat tocmai că luam în seamă asemenea specimene dînd atenție procedelor lor, care, bune sau rele, nu le puteau fi aruncate în seamă, deoarece ei nu fac niciodată nimic decît îndemnați. De altfel, asemenea spirite lipsite de cultură și de lumini, care nu cunosc alt obiect al stimei lor decît vaza, puterea și banul, sînt departe de a bănuî măcar că talentelor li se cuvine oarecare respect și că e o dezonoare să fie batjocorite.

Un anume primar dintr-un sat, care a fost destituit pentru matrapazlicurile lui, i-a spus locotenentului din Val-de-Travers, soțul Isabellei mele : „Se zice că Rousseau ăsta e deștept, adu-l încoace să văd dacă e adevărat.“ De bună seamă, nemulțumirile unui om față de care se folosește un asemenea ton trebuie să-i tulbure prea puțin pe cei ce le provoacă.

După felul cum eram tratat la Paris, la Geneva, la Berna și chiar la Neuchâtel, nu mă așteptam la mai multă cruțare din partea pastorului local. Îi fuseseam însă recomandat de doamna Boy de la Tour, și el mă primi destul de bine ; dar în această țară unde toată lumea este lingușită deopotrivă, măgulirile nu înseamnă nimic. Totuși, după reuniunea solemnă de la biserica reformată, trăind într-o țară reformată, nu puteam ocoli, fără a-mi nesocoti angajamentele și datoria de cetățean, mărturisirea publică a cultului la

care mă întorsesem : am asistat deci la slujba religioasă. Pe de altă parte, mă temeam că, prezentându-mă la sfânta masă, să nu mă expun ruşinii unui refuz, şi nu era de loc probabil că, după războiul făcut la Geneva de Consiliu şi la Neuchâtel de burghezime, el mi-ar fi dat cu inima împăcată împărtăşania în biserica lui. Văzînd deci că se apropie ziua comuniunii, am luat hotărîrea de a-i scrie domnului de Montmollin, era numele predicatorului, pentru a face act de supunere şi a-i declara că am fost totdeauna cu inima alături de biserica protestantă ; i-am spus totodată, spre a înlătura chichiţele asupra articolelor de credinţă, că nu vroiam nici o explicaţie particulară asupra dogmei. Punîndu-mă astfel în regulă în această privinţă, am rămas liniştit, neîndoindu-mă că domnul de Montmollin va refuza să mă admită fără discuţia preliminară, pe care eu nu o vroiam, şi că astfel totul se va sfîrşi fără păcătuire din partea mea. Nu se întîmplă aşa. În momentul cînd mă aşteptam cel mai puţin, domnul de Montmollin veni să-mi declare nu numai că mă admitea la comuniune, cu clauza pe care o puseseam, dar, mai mult, că el şi bătrînii lui se socoteau onoraţi să mă aibă în turma lor. În viaţa mea n-am avut o asemenea surpriză atît de neaşteptată, nici atît de consolatoare. A trăi mereu singur pe pămînt mi se părea un destin destul de trist, mai ales în potrivnicie. În mijlocul atîtor surghiunuri şi asupriri, găseam o mare bucurie de a-mi putea spune : „Cel puţin sînt printre fraţii mei“, şi m-am dus la comuniune cu inima plină de emoţie şi cu lacrimi de înduioşare în ochi, ce erau poate pregătirea cea mai plăcută lui Dumnezeu din cîte se pot face.

La cîtva timp după aceea, milordul îmi trimise o scrisoare a doamnei de Boufflers, venită, cel puţin aşa cred, prin d'Alembert, care-l cunoştea pe milordul Mareşal. În această scrisoare, prima pe care această

doamnă mi-o trimeea după plecarea mea de la Montmorency, ea mă muștra aspru pentru cele ce-i scrisesem domnului de Montmollin, și mai ales pentru comuniune. Am înțeles cu atît mai puțin unde bătea cu dojana sa, cu cît, după călătoria mea la Geneva, m-am declarat totdeauna protestant, și așa fusesem, foarte fățiș, și la palatul Olandei, fără ca nimeni să ia asta în nume de rău. Mi se părea hazliu că doamna de Boufflers vroia să se amestece și să-mi dirijeze conștiința în materie de religie. Totuși, cum nu mă îndoiam că intenția ei, deși nu înțelegeam nimic, era cea mai bună din lume, nu m-am supărat de această ciudată intervenție, și i-am răspuns fără mînie, arătîndu-i motivele mele.

Dar injuriile tipărite își urmau cursul, și blajinii lor autori îi învinuiau pe cei puternici că mă tratau prea blînd. Acest concert de lătrături, ai cărui promotori continuau să lucreze în umbră, avea ceva sinistru și înspăimîntător. În ce mă privește, i-am lăsat să urle fără să mă tulbur. Mi s-a spus că la mijloc era o măsură a Sorbonei ; n-am crezut așa ceva. De ce să se amestece Sorbona în această afacere ? Vroia să dovedească oare că nu eram catolic ? Toată lumea o știa. Vroia să demonstreze că nu eram un bun calvinist ? Ce-o interesa pe ea ? Însemna să-și ia o sarcină destul de ciudată ; însemna să se facă substitutul pastorilor noștri. Înainte de a fi văzut această scriere, am crezut că a fost răspîndită în numele Sorbonei, spre a-și bate joc de ea ; am crezut asta și mai mult după ce am citit-o. În sfîrșit, cînd nu m-am mai putut îndoi de autenticitatea ei, tot ce mi-a mai rămas să cred fu că Sorbona trebuia închisă la casa de nebuni.

O altă scriere mă mîhni și mai mult, fiindcă venea de la un om pentru care am avut totdeauna multă stimă și a cărui statornicie o admiram, deplîngîndu-i orbirea. E vorba de ordinul arhiepiscopului de Paris

împotriva mea¹. Am socotit că e de datoria mea să-i răspund. O puteam face fără să mă înjosesc ; era un caz oarecum asemănător cu acela al regelui Poloniei. Nu mi-au plăcut niciodată disputele brutale, în genul lui Voltaire. Nu înțeleg să mă bat decît cu demnitate, și vreau ca acela care mă atacă să nu-mi dezonzoreze loviturile, spre a găsi de cuviință să mă apăr. Nu mă îndoiam că acest ordin pornea din tagma iezuiților, și, cu toate că ei înșiși se aflau atunci la strîmtoare, am recunoscut aici vechea lor maximă de a-i strivi pe cei năpăstuiți. Puteam deci să urmez și eu vechea mea maximă de a-l onora pe autorul titular și de a-i zdrobi opera ; este ceea ce cred că am făcut cu destul succes.²

Găseam șederea la Mowiers foarte plăcută, și, pentru a mă hotărî să-mi sfîrșesc zilele aici, nu-mi lipsea decît o subsistență asigurată : dar traiul era destul de scump aici, iar eu îmi văzusem răsturnate toate vechile mele planuri prin desfacerea gospodăriei, prin alcătuirea uneia noi, prin vînzarea sau împrăștierea tuturor mobilelor și prin cheltuielile pe care a trebuit să le fac după plecarea din Montmorency. Vedeam cum scade zi de zi micul capital pe care-l aveam în față. Doi sau trei ani erau de ajuns spre a consuma restul, fără să văd alt mijloc de a-l reînnoi, decît să încep iarăși să scriu cărți ; meserie nenorocită la care renunțasem deja.

Convins că totul se va schimba în curînd în privința mea și că publicul, uezit din nebulie, îi va face să roșească pe cei puternici, nu căutam decît să-mi prelungesc resursele pînă la această fericită schimbare,

¹ Titlul complet al acestei scrieri era : *Christophe de Beaumont. Ordin al monseniorului arhiepiscop de Paris privind condamnarea unei cărți ce are ca titlu : „Emil sau despre Educație”, de J.-J. Rousseau, cetățean al Genevei. Paris, 1762 (n.ed.fr.).*

² E vorba de *Scrisoarea către Christophe de Beaumont*, publicată de Rousseau în 1763 (n.t.).

ce-mi va îngădui apoi să aleg printre cele ce vor putea să mi se ofere. Pentru aceasta am reluat *Dictionarul muzical*, pe care zece ani de muncă îl duseseră foarte departe și care nu avea nevoie decît de o ultimă revedere și de transcrierea pe curat. Cărțile care-mi fuseseră trimise de curînd îmi dădură posibilitatea să termin această lucrare ; hîrțile mele, care-mi fuseseră trimise în același timp, îmi permisera să încep scrierea *Memoriilor*, singura operă de care vroiam să mă ocup de aici încolo. Am început prin transcrierea scrisorilor într-o culegere care să-mi poată călăuzi memoria în ordinea faptelor și perioadelor. Făcusem mai înainte alegerea celor pe care vroiam să le păstrez în acest scop, și continuitatea lor era neîntreruptă pe aproape zece ani în urmă. Totuși, orînduindu-le ca să le transcriu, găsii o lipsă care mă surprinse. Această lipsă se întindea pe aproape șase luni, din octombrie 1756 pînă în luna martie următoare. Îmi aminteam foarte bine că pusesem de o parte în alegerea mea numeroase scrisori de la Diderot, de la Deleyre, de la doamna d'Epinau, de la doamna de Chenonceaux etc., ce acopereau această lipsă și care nu se mai găsiră. Ce se întîmplase cu ele ? Cineva își vîrîse mîna în hîrțile mele, în timpul celor cîteva luni cînd ele rămăseseră la palatul Luxembourg ? Așa ceva era greu de închipuit, căci îl văzusem pe domnul Mareșal luînd cheia de la camera unde le depusesem. Cum mai multe scrisori de la femei și toate cele ale lui Diderot erau fără dată, și cum fusesem nevoit să reconstitui aceste date din memorie, pe bișbite, spre a înșirui scrisorile în ordinea lor, am crezut la început că făcusem greșeli de date, și am trecut în revistă toate scrisorile nedatate, sau ale căror date le pusesem de la mine, spre a vedea dacă nu le voi găsi cumva pe cele ce trebuiau să umple acest gol. Încercarea nu dădu rezultat ; am constatat că golul era real și că scrisorile fuseseră, de

bună seamă, furate. De cine și pentru ce? Iată ceea ce nu înțelegeam. Aceste scrisori, anterioare marilor mele certuri și din perioada primei beții a *Juliei*, nu puteau să intereseze pe nimeni. Conțineau cel mult câteva hîrfeli ale lui Diderot, câteva zeflemeli ale lui Deleyre, unele mărturii de prietenie din partea doamnei de Chenonceaux și chiar a doamnei d'Epinay, cu care mă aflam atunci în raporturile cele mai bune. Pe cine puteau interesa aceste scrisori? Ce vroia să facă oare cu ele? Abia numai după șapte ani am bănuit groaznicul țel al acestui furt.

Această lipsă constatată, m-am pus să caut printre ciornele mele, să văd dacă nu voi mai descoperi și alta. Am găsit câteva care, dată fiind slăbirea memoriei mele, m-au făcut să presupun și altele în multitudinea de hîrtii ce aveam. Cele pe care le-am observat fură ciorîa *Moralei senzitive* și aceea a extrasului din *Aventurile milordului Edonard*. Pentru aceasta din urmă, o mărturisesc, am bănuit-o pe doamna de Luxembourg. Hîrțiile îmi fuseseră trimise de La Roche, valetul ei, și-mi închipuiam că numai ea singură a putut să dea atenție acestei mîzgăleli; dar ce interes putea să aibă pentru cealaltă și pentru scrisorile furate, căroră, chiar cu intenții rele, nu li se putea da nici o folosință care să-mi poată dăuna, decît doar falsificîndu-le? Cît despre domnul Mareșal, a cărui cinste neclintită și a cărui adevărată prietenie pentru mine le cunoșteam, nu l-am putut bănuî o singură clipă. Nu mi-am oprit bănuiala nici chiar asupra doamnei Mareșal. Tot ce mi-a trecut mai chibzuit prin cap după ce mă frămîntasem multă vreme să descopăr făptașul acestui furt, fu să-l pun pe seama lui d'Alembert, care, introdus la doamna de Luxembourg, putuse găsi mijlocul de a scotoci prin aceste hîrtii și de a lua ceea ce dorise, atît ca manuscrise cît și ca scrisori, fie pentru a căuta să-mi provoace unele neplă-

ceri, fie spre a-și însuși ceea ce putea să-i convină lui. Am presupus că, amăgit de titlul *Moralei senzitive*, crezuse că găsește aici planul unui adevărat tratat de materialism, din care ar fi tras împotriva mea folosul ce se poate lesne închipui. Încredințat că va fi curînd dezamăgit de cercetarea ciornei și hotărît să părăsesc cu totul literatura, mă nelinișteam prea puțin de aceste plagiate, care nu erau primele făcute de aceeași mînă¹, și pe care le îndurasem totdeauna fără să mă plîng. În curînd, nu mă mai gîndii la această înșelăciune, ca și cum nu mi s-ar fi făcut nici una, și m-am apucat să-mi adun materialele ce-mi fuseseră lăsate, spre a lucra la confesiunile mele.

Multă vreme crezusem că la Geneva predicatorii, sau măcar cetățenii și burghezii, au să se ridice împotriva încălcării edictului în ordinul de arestare îndreptat împotriva mea. Totul rămase liniștit, cel puțin la suprafață; căci mocnea acolo o nemulțumire generală, ce nu aștepta decît un prilej spre a se manifesta. Prietenii mei, sau așa-ziii prieteni, îmi trimiteau scrisori după scrisori spre a mă ruga să vin să mă pun în fruntea lor, asigurîndu-mă de o reparare publică din partea Consiliului. Teama de mișcările și tulburările pe care prezența mea putea să le stîrnească mă împiedică să mă supun la stăruințele lor, și, credincios jurămîntului pe care-l făcusem altădată de a nu mă amesteca niciodată în nici o dezbatere civilă în țara mea, am preferat să suport mai departe jignirea și să mă surghiunesc pentru totdeauna din

¹ „Găsisem în *Elemente despre muzică* multe lucruri scoase din ceea ce scrisesem eu despre această artă pentru *Enciclopedie* într-un articol ce i-a fost predat cu mulți ani înainte de publicarea acelor *Elemente*. Nu știu în ce măsură și-a dat contribuția la o carte intitulată: *Dicționarul Artelor Frumoase*, dar am găsit acolo articole de-ale mele transcrise cuvînt cu cuvînt, și asta înainte cu mult ca aceste articole să fi fost publicate în *Enciclopedie*.” (Nota lui J.-J. Rousseau.)

patria mea, decît să mă întorc acolo prin mijloace silnice și primejdioase. E drept că mă așteptasem, din partea burghezimei, la proteste legale și pașnice împotriva unei încălcări ce-o privea în mod deosebit. Nu se întîmplă nimic. Cei care o conduceau căutau mai puțin îndreptarea greșelilor, decît prilejul de a se face necesari. Se urzeau cabale, dar se păstra tăcerea, și erau lăsați să clănțănească fățarnicii și cutrele, sau cei socotiți ca atare, pe care Consiliul îi împingea înainte spre a mă înjosi în ochii populației și a pune insulta sa pe seama zelului religios.

După ce am așteptat mai bine de un an ca cineva să se ridice împotriva unei proceduri ilegale, mi-am ales, în sfîrșit, calea, și, văzîndu-mă părăsit de concetățenii mei, m-am hotărît să renunț la patria-mi nerecunoscătoare, unde n-am trăit niciodată, de la care n-am primit nici bunuri nici servicii, și unde, drept răsplată pentru cîntea ce încercasem să i-o fac, mă vedeam atîu de nedemn tratat printr-un consimțămînt unanim, căci cei ce trebuiau să vorbească n-au găsit nimic de spus. I-am trimis deci primului sindic din acel an care, cred, era domnul Favre, o scrisoare prin care abdicam în mod solemn de la dreptul meu de burghezie, și în care, de altfel, respectam cuviința și cumpătarea ce le-am pus totdeauna în actele de mîndrie pe care cruzimea dușmanilor mei mi le-au smuls adesea în toiul nenorocirilor mele.

Acest demers le deschise, în sfîrșit, ochii cetățenilor : dîndu-și seama că era o greșeală împotriva propriului lor interes de a mă lăsa fără apărare, mi-o luară cînd era prea tîrziu. Ei aveau alte acuzații, pe care le alăturară acesteia, și făcură din ele subiectul mai multor proteste foarte bine chibzuite, pe care le întinseră și le întăriră, pe măsură ce dîrzele și dezgustătoare refuzuri ale Consiliului, ce se simțea susținut de guvernul Franței, îi făcură să înțeleagă mai

bine planul făurit de a-i aservi. Aceste dispute produsera diverse broșuri ce nu hotărau nimic, pînă cînd apărură deodată *Scrisorile de la țară*, lucrare scrisă în favoarea Consiliului, cu o artă desăvîrșită, și prin care partidul reprezentativ, redus la iăcere, fu pentru o vreme strivit. Această lucrare, monument trainic al rarelor talente ale autorului ei, se datora procurorului general Tronchin¹, om de spirit, om luminat, foarte priceput în legile și guvernămîntul Republicii. *Siluit terra.*

Deputații, treziți din prima lor greșală, ticluiră un răspuns, și, de bine de rău, își refăcură cu timpul pozițiile. Dar toți își îndreptară privirile asupra mea, ca asupra singurului ce putea să intre în luptă cu un asemenea adversar, în speranța de a-l doborî. Mărturisesc că mă gîndeam și eu la asta, și, îmboldit de vechii mei concetățeni, care îmi făcură o datorie din a-i ajuta cu pana mea într-o gîlceavă pe care însumi o prilejuisem, am purces la respingerea *Scrisorilor de la țară*, și le-am parodiat titlul prin acela de *Scrisori de la munte*, cum le-am numit pe ale mele. Am gîndit și înfăptuit această lucrare atît de tainic, încît, într-o întîlnire pe care am avut-o la Thonon cu capii deputaților, spre a vorbi despre treburile lor, și cînd ei îmi arătară schița răspunsului lor, eu nu le-am spus nimic despre al meu, care era acuma și scris, temîndu-mă să nu survină vreo piedică la tipărire dacă cel mai mic zvon ar ajunge fie la urechile magistraților, fie la ale dușmanilor mei particulari. N-am putut împiedica totuși ca această lucrare să fie cunoscută în Franța înainte de publicare ; dar am preferat s-o las să apară, decît să-mi bat capul să aflu cum mi s-a descoperit taina. Voi spune în această privință ceea

¹ Jean-Robert Tronchin (1710—1783), jurisconsult genevez, văr al medicului Théodore Tronchin (n.t.).

ce am știut, lucru ce se mărginește la foarte puțin ; voi păstra tăcere asupra a ceea ce am bănuit.

Primeam la Motiers aproape tot atâtea vizite câte primisem la Hermitage și la Montmorency ; dar ele erau în cea mai mare parte de un gen foarte diferit. Cei ce veniseră să mă vadă pînă atunci erau oameni care, avînd cu mine raporturi de talente, de gusturi, de principii, le luau ca pretext pentru vizitele lor și-mi vorbeau la început despre subiecte asupra cărora puteam să mă întretin cu ei. La Motiers nu mai era așa, mai ales dinspre partea Franței. Aici erau ofițeri sau altfel de oameni ce n-aveau nici un gust pentru literatură, care, cei mai mulți, nici nu-mi citiseră măcar lucrările, și care, după câte spuneau, înfruntau oboseala de a străbate treizeci, patruzeci, șaizeci, o sută de leghe spre a veni să vadă pe bărbatul ilustru, celebru, foarte celebru, pe marele om etc. Căci de atunci nu s-a încetat de a mi se arunca în față în mod grosolan cele mai deșănțate lingușeli, de care stima celor ce mă vizitau mă scutise mai înainte. Cum cei mai mulți dintre acești nepofuți nu catadixeau să-și spună nici numele, nici starea, cum preocupările lor și ale mele nu aveau aceleași obiecte și cum ei nu citiseră și nici nu răsfoiseră cărțile mele, nu știam despre ce să le vorbesc : așteptam ca ei înșiși să vorbească, deoarece ei trebuiau să știe și să-mi spună pentru ce veneau să mă vadă. Se înțelege că toate astea nu însemnau pentru mine convorbiri prea interesante, deși puteau să fie pentru ei, în privința celor ce vroiau să afle ; căci, întrucît nu aveam nici o bănuială, mă exprimam fără ocol asupra tuturor întrebărilor ce socoteau nimerit să mi le pună, și plecau în genere tot atît de informați ca și mine asupra tuturor amănunțelor situației mele.

Am avut de-a face, de pildă, în felul acesta, cu domnul de Feins, maestru de călărie al reginei și că-

pitan de cavalerie în regimentul reginei, care avu răbdarea de a sta mai multe zile la Motiers și chiar de a mă însoți pe jos pînă la Ferrière, ducîndu-și calul de căpăstru, fără să existe alt punct de legătură între noi decît că o cunoșteam amîndoi pe domnișoara Fel și că jucam și unul și altul „diabolo“. Am primit, înainte și după vizita domnului de Feins, o alta și mai neobișnuită. Doi oameni sosesc pe jos, mînînd ficcare cîte un măgăruș încărcat cu puținul lor bagaj, trag la han, își ȧesală ei înșiși măgărușii și întrecăbă unde pot să mă găsească. După felul cum se înfățișau, sînt luați drept contrabandiști, și numaidecît se răspîndește vestea că niște contrabandiști au venit să mă vadă. Dar modul cum s-au prezentat mi-a dat a înțelege că erau oameni de altă stofă ; totuși, fără să fie contrabandiști, puteau să fie niște aventurieri, și această bănuială mă puse pentru cîtva timp în gardă. Nu întîrziară însă de a mă liniști. Unul era domnul de Montauban, numit contele de la Tour-du-Pin, gentilom din Dauphiné ; celălalt era domnul Dastier, din Carpentras, fost militar, care își vîrîse crucea Sfîntului Ludovic în buzunar, neputînd s-o lase la vedere. Acești doi domni, amîndoi foarte amabili, aveau mult spirit ; conversația lor era plăcută și interesantă ; felul lor de a călători, atît de pe gustul meu și atît de puțin pe acela al gentilomilor francezi, îmi stîrni pentru ei un soi de atașament, pe care relațiile cu dînsii nu putură decît să-l întărească. Această cunoștință nu se opri aici, ea dăinuie încă, deoarece au revenit să mă vadă de mai multe ori, însă nu pe jos, așa ceva era bine numai pentru început ; dar pe măsură ce ne-am întîlnit mai des, am găsit tot mai puține legături între gusturile mele și ale lor, am simțit tot mai puțin că principiile lor se potriveau cu ale mele, că serierile mele le erau familiare, că exista vreo ade-vărată simpatie între mine și ei. Ce vroiau atunci de

la mine? De ce veneau să mă vadă în ținuta aceea? De ce rămîneau acolo zile la rînd? De ce reveniră de mai multe ori? De ce doreau atît de tare să mă aibă drept gazdă? Nu m-am gîndit la vremea aceea să-mi pun asemenea întrebări. Mi le-am pus însă, uneori, mai târziu.

Mișcat de vorbele lor, îmi deschideam inima fără a mai sta să chibzuiesc, mai ales față de domnul Dastier, a cărui fire mai sinceră îmi plăcea mult. Am rămas chiar în corespondență cu el, iar cînd am vroit să-mi tipăresc *Scrisorile de la munte*, m-am gîndit să mă adresez lui, spre a-i înșela pe cei ce așteptau pachetul cu manuscrisul meu pe drumul Olandei. El îmi vorbise mult, și poate cu un anume scop, despre libertatea tiparului la Avignon; îmi oferise sprijinul său, dacă aş avea ceva de tipărit acolo: m-am folosit de această propunere și i-am trimis, rînd pe rînd, prin poștă, primele caiete. După ce le păstrase destul de multă vreme, mi le trimise înapoi, spunîndu-mi că nici un librar nu îndrăznise să se însărcineze cu tipărirea lor, și fui constrîns să mă întorc la Rey, avînd grijă să nu trimit caietele decît unul cîte unul și de a nu le pune la poștă pe cele următoare decît după ce eram înștiințat de primirea celor dintîi. Înainte de publicarea lucrării, am aflat că ea fusese văzută în birourile pastorilor, și d'Escherny, din Neuchâtel, îmi vorbi despre o carte, intitulată *Omul de la munte*, despre care d'Holbach îi spusese că era scrisă de mine. L-am asigurat, așa cum și era de fapt, că n-am scris niciodată o carte care să aibă acestu titlu. Cînd *Scrisorile* au apărut, el se înfurie și mă făcu mincinos, cu toate că nu-i spusese decît adevărul. Iată cum am căpătat încredințarea că manuscrisul meu era cunoscut. Avînd deplină încredere în devotamentul lui Rey, am fost nevoit să-mi îndrept în altă parte bănu-

ielile, și aceea la care am preferat să mă opresc fu că pachetele mele fuseseră deschise la poștă.

O altă cunoștință cam din același timp, dar care se înfiripă la început numai prin scrisori, fu aceea a unui domn Laliaud, din Nimês, care îmi scrisese din Paris, rugându-mă să-i trimit un desen cu profilul meu, de care avea nevoie, spunea el, pentru bustul meu în marmură comandat lui Le Moine, spre a-l așeza în biblioteca sa. Dacă aceasta era o lingușire tichuită ca să mă înlănzească, ea reuși din plin. Mi-am spus că un om care vroia să aibă bustul meu de marmură în biblioteca sa era pătruns de lucrările mele, deci de principiile mele, și că mă iubea fiindcă sufletul lui se potrivea cu al meu. Era greu ca această idee să nu mă seducă. L-am văzut mai pe urmă pe domnul Laliaud. L-am găsit foarte zelos să-mi facă nenumărate mici servicii, spre a se amesteca în micile mele treburi. Dar, încolo, mă îndoiesc că vreuna din scrierile mele făceau parte din micul număr de cărți pe care le-a citit în viața lui. Nu știu dacă are o bibliotecă, sau dacă a folosit vreodată o astfel de mobilă, iar cît despre bust, s-a mărginit la o urâtă schiță de lut, făcută de Le Moine, pe care a pus să se graveze un portret slujit ce nu încetează de a circula sub numele meu, ca și cum ar avea vreo asemănare cu mine.

Singurul francez ce păru a veni să mă vadă din admirație pentru simțămintele și lucrările mele, fu un tânăr ofițer din regimentul din Limousin, numit domnul Séguier de Saint-Brisson, care a strălucit și poate mai strălucește încă la Paris și în societate prin unele talente și prin anumite pretenții de deșteptăciune. Venise să mă vadă la Montmorency în iarna ce precedă catastrofa mea. Avea o vioiciune de simțăminte care-mi plăcu. Îmi scrisese apoi la Motiers, și fie că vroia să mă lingușească, sau că *Emil* îi zăpăcise

cu adevărat mintea, mă înștiință că se retrăgea din armată pentru a trăi liber și că învăța meseria de dulgher. El avea un frate mai mare, căpitan în același regiment, către care se îndreptau toate preferințele mamei, care, de o cuvioșenie înversunată și diriguată de nu știu ce abate fățarnic, se purta foarte rău cu cel mai mic, pe care-l învinuia de necredință și chiar de crima de neiertat că era în legătură cu mine. Iată motivele pentru care vroia să o rupă cu mama lui și să ia hotărîrea despre care am vorbit, totul spre a o face pe micul Emil.

Îngrijorat de această nebunie, mă grăbii să-i scriu spre a-l îndemna să-și schimbe hotărîrea, și am pus în rugămintele mele toată însuflețirea de care eram în stare : ele fură ascultate. Se întoarse la datoriile lui față de mama sa, și-și retrase din mâinile colonelului demisia pe care și-o dăduse, și căreia acesta avusese prevederea de a nu-i da curs, spre a-i lăsa timp să se gîndească mai bine. Saint-Brisson, trezit din nebuniile lui, făcu o alta, ceva mai puțin năzdrăvană, dar care nu mai era de loc pe gustul meu : aceea de a deveni autor. Dădu una după alta două sau trei cărțuții, ce nu anunțau un om lipsit de talent, însă asupra cărora nu voi avea a-mi face muștrări că l-am întâmpinat cu laude prea încurajatoare spre a urma această carieră.

La cîtva timp după aceea, veni să mă vadă și făcurăm împreună pelerinajul la insula Saint-Pierre. L-am găsit în această călătorie altfel decît cum îl cunoscusem la Montmorency. Avea nu știu ce prefăcut, care la început nu mă izbi prea mult, dar care mai tîrziu îmi reveni adesea în memorie. Veni să mă vadă încă o dată la palatul Saint-Simon, în trecerea mea prin Paris, cînd mă îndreptam spre Anglia. Am aflat acolo ceea ce el nu-mi spusese, că se învîrtea în lumea mare și că o vedea adesea pe doamna de Luxembourg. Nu-mi dădu nici un semn de viață la Trye

și nu-mi spuse nimic prin ruda lui, domnișoara Séguier, care-mi era vecină, și care nu mi s-a părut nici odată a fi prea binevoitoare cu mine. Într-un cuvânt, admirația domnului de Saint-Brisson se curmă deodată, ca și legătura cu domnul de Feins; dar acesta nu-mi datora nimic, pe cînd celălalt îmi datora ceva, dacă prostiile pe care-l împiedicaseram să le facă n-au fost cumva din partea lui decît un joc; ceea ce, în fond, se prea poate să fi fost.

Primeam, de asemenea, vizite de la Geneva, una după alta. Tatăl și fiul De Luc mă aleseră, fiecare la rîndul lui, ca îngrijitor de bolnavi; tatăl se îmbolnăvi pe drum; fiul plecă chiar bolnav din Geneva; amîndoi veniră să se însănătoșească la mine. Pastori, preoți, călugări, indivizi de toată teapa veneau din Geneva și din Elveția, nu ca aceia din Franța, să mă admire și să mă ia peste picior, ci să mă dojenească și să mă bîrîie la cap. Singurul care-mi făcu plăcere fu Moulton, care veni să stea trei sau patru zile cu mine și pe care aș fi vroit să-l țin și mai mult. Cel mai statornic dintre toți, cel ce se încapățîină cel mai mult și mă robi prin stăruințele lui obositoare fu un domn d'Ivernois, neguțator din Geneva, francez refugiat și rudă cu procurorul general din Neuchâtel. Acest domn d'Ivernois din Geneva venea de două ori pe an la Motiers, special ca să mă vadă, stătea la mine de dimineța pînă seara mai multe zile la rînd, mergea cu mine la plimbare, îmi aducea mii de feluri de mici daruri, îmi storcea confidențe fără ca eu să vreau să le fac, se amesteca în toate treburile mele, fără ca între el și mine să fie vreo comuniune de idei, de înclinări, de simțăminte, de cunoștințe. Mă îndoiesc că a citit în viața lui o carte pînă la sfîrșit, sau că știe măcar despre ce tratează ale mele. Cînd am început să studiez plantele, se ținea după mine în hoinărelile mele botanice, fără vreo plăcere pentru

această distracție și fără să aibă ce-mi spune, nici eu lui. Avu chiar tăria de a sta cu mine trei zile întregi, numai noi doi, într-un birt din Goumains, de unde crezusem că-l alung prin plictiseală și făcându-l să înțeleagă cât de mult mă plictisea, și toate acestea fără să-mi fi fost vreodată cu putință să-i înfrîng răbdarea de necrezut, nici să-i pătrund motivul.

Printre toate aceste legături, pe care nu le-am făcut și nu le-am menținut decît de silă, nu trebuie să o uit pe singura ce mi-a făcut plăcere și pentru care am avut o adevărată tragere de inimă : este aceea a unui tînăr ungur ce s-a stabilit la Neuchâtel, și de acolo la Motiers, la cîteva luni după ce mă aciuisem cu însumi aici. Se numea în țara lui baronul de Sauttern, nume sub care fusese recomandat de la Zürich. Era înalt și bine croit, cu o figură plăcută, cu o fire blîndă și prietenoasă. Spunea la toată lumea, și mi-a dat a înțelege și mie, că nu venise la Neuchâtel decît pentru mine și spre a-și forma tinerețea în virtute, trăind în preajma mea. Fizionomia, vorba, manierele lui mi se părură potrivite cu ideile sale, și aș fi socotit să-mi calc una dintre cele mai mari datorii îndepărtînd un tînăr în care nu vedeam decît bunăvoință și care mă căuta pentru o atît de respectabilă cauză. Inima mea nu cunoaște jumătăți de măsură. În curînd avu toată prietenia, toată încrederea mea ; devenirăm nedespărțiți. Mă însoțea în toate drumurile mele pe jos ; acestea îi făceau plăcere. L-am dus la milordul Mareșal, care-l copleși cu mii de măguliri. Cum nu putea încă să se exprime în franceză, îmi vorbea și-mi scria numai în latinește ; eu îi răspundeam în franceză, și acest amestec al celor două limbi nu dădea convorbirilor noastre nici mai puțină limpezime, nici mai puțină vioiciune. Îmi vorbi despre familia lui, despre afacerile și aventurile sale de dragoste, despre Curtea din Viena, ale cărei amănunte domestice părea a le cu-

noaște bine. În sfârșit, timp de aproape doi ani cît am trăit în cea mai strînsă prietenie, am prețuit totdeauna la el o blîndețe de caracter nestrămutată, deprinderi nu numai cumini, dar elegante, o mare grijă pentru ținuta sa, o cuvîntă extremă în vorbe, pe scurt, toate semnele unui om de stirpe aleasă, care mi-l făcură prea respectabil pentru a nu mi-l face drag.

Pe cînd eram în cele mai bune relații cu el, d'Ivernois îmi scrisese din Geneva să mă feresc de tînarul ungur ce se stabilise în preajma mea, deoarece i se dăduse asigurări că era o iscodă trimisă de guvernul Franței pe urmele mele. Acest sfat putea să pară cu atît mai neliniștitor, cu cît, în țara unde mă aflam, toată lumea îmi atrăgea atenția să fiu cu băgare de seamă, deoarece eram pîndit și se încerca să fiu atras pe teritoriul Franței, pentru a mi se juca acolo o festă.

Spre a închide gura o dată pentru totdeauna acestor neghiobi sfătuitoari, i-am propus lui Sauttern, fără a-i destăinui nimic, o plimbare pe jos la Pontarlier ; el consimți să meargă. Cînd am ajuns la Pontarlier, i-am dat să citească scrisoarea lui d'Ivernois, apoi, îmbrățișîndu-l cu căldură, i-am spus : „Sauttern n-are nevoie să-i dovedesc încrederea mea, dar publicul are nevoie să-i dovedesc că știu cui s-o acord.“ Această îmbrățișare fu deosebit de dulce ; era una din acele desfătări ale sufletului pe care persecutorii nu le pot cunoaște, și nici nu le pot smulge asuprașilor.

N-am să cred niciodată că Sauttern a fost un spion, nici că el m-a trădat ; însă m-a înșelat. Cînd eu îmi deschideam în fața lui inima fără nici o rezervă, el avu tăria de a mi-o închide mereu pe a lui și de a mă amăgi prin minciuni. Îmi îndrăgă nu știu ce poveste ce mă făcu să presupun că prezența lui era necesară în țara sa. L-am îndemnat să plece cît mai repede ; plecă, dar cînd credeam că a ajuns în Ungaria, aflai

că era la Strasbourg. Nu era prima dată că trecea prin acest oraș. Stîrnise acolo furtuna într-o căsnicie : soțul, știind că-l vedeam, îmi scrisese. Nu precupețisem nici o osteneală spre a o readuce pe soție la virtute, și pe Sauttern la datoria lui. Cînd îi socoteam cu totul depărtați unul de altul, ei se reîntîlniră, iar soțul avu chiar bunăvoința de a-l reprimi pe tînăr în casa lui ; din acel moment nu mai avui nimic de spus. Am aflat ca pretinsul baron îmi turnase o mulțime de minciuni. Nu se numea Sauttern, ci Sauttersheim. Cît despre titlul de baron, cum i se spunea în Elveția, nu puteam să-l învinovățesc de asta, fiindcă nu el și-l luase : dar nu mă îndoiesc că era gentilom, și milordul Mareșal, care se pricepea la oameni și fusese în țara lui, l-a privit și tratat totdeauna ca atare.

Îndată după plecarea lui, servitoarea de la hanul unde mînca, la Motiers, se declară însărcinată din cauza lui. Era o tîrfă atît de păcătoasă, iar Sauttern, în general stimat și apreciat în toată regiunea pentru purtarea și moravurile lui alese, se lăuda atît de mult cu puritatea lui, încît asemenea nerușinare uimi pe toată lumea. Cele mai drăgălașe fete din regiune, care-l încurajaseră în zadar cu îmbierile lor, erau furioase ; eu eram peste măsură de indignat. Depusei toate străduințele spre a o face să tacă pe acea destrăbălată, oferindu-mă să plătesc toate pagubele și să dau cheazășie pentru Sauttersheim. I-am scris cu deplina convingere nu numai că acea sarcină nu i se datora lui, dar că ea era o născocire, și că totul nu era decît o uneltire pusă la cale de dușmanii lui și ai mei ; vroiam să vină înapoi și să închidă gura acestei ticăloase și celor ce-o făceau să trîncănească. Am fost surprins de moliciunea răspunsului său. El îi scrisese pastorului de parohia căruia ținea tîrfa, și făcu în așa fel ca afacerea să se stingă ; ceea ce văzînd, am

încetat de a mă mai amesteca, foarte mirat că un om atât de desfrînat a putut să fie așa de stăpîn pe el însuși spre a mi se impune prin cumințenia lui în cea mai strînsă familiaritate.

De la Strasbourg, Sauttersheim se duse la Paris să facă avere, dar unde nu găsi decît mizerie. Îmi scrise, mărturisindu-și *păcatul*. Mă simții mișcat la amintirea vechii noastre prietenii; i-am trimis ceva bani. În anul următor, trecînd prin Paris, l-am revăzut aproape în aceeași stare, dar prieten la toată cu domnul Lafaud, fără să fi putut pricepe de unde se cunoșteau și dacă-l cunoștea mai de demult sau mai de curînd. Două ani mai târziu, Sauttersheim se întoarce la Strasbourg, de unde îmi scrise și unde muri. Iată povestea prescurtată a legăturilor noastre și ceea ce știu despre isprăvile lui; dar, deplîngînd soarta acestui nenorocit tînăr, n-am încetat niciodată de a crede că el era de familie bună și că toată stricăciunea lui a fost efectul situațiilor în care s-a aflat.

Acestea fură cîștigurile cu care m-am ales la Mortiers în materie de relații și cunoștințe. Dar au fost bune și ele, spre a compensa crudele pierderi pe care le-am suferit în aceeași vreme!

Prima a fost aceea a domnului de Luxembourg¹, care după ce fusese chinuit timp îndelungat de medici, căzu în cele din urmă victima lor, tratat de gută, pe care ei nu vroiră s-o recunoască în rupul capului, ca de o boală pe care puteau s-o vindece.

Dacă ar fi să pun preț în legătură cu cele de mai sus pe cele ce mi-a scris La Roche, omul de încredere al doamnei Mareșal, apoi, prin această pildă, pe atât de dureroasă pe cît de memorabilă, merită să fie deplînse mizeriile măreții.

¹ Mort la 18 mai 1764 (n.ed.fr.).

Moartea acestui bun senior mă întristă cu atît mai mult, cu cît era singurul prieten adevărat pe care l-am avut în Franța, și blîndețea caracterului său era așa de mare, că mă făcuse să uit cu totul rangul ce-l avea și să mă apropii de el ca de un egal al meu. Legăturile noastre nu încetară nici după retragerea mea, și a continuat să-mi scrie ca și mai înainte. Am crezut totuși a observa că absența sau nenorocirea mea îi răcise simțămintele. E greu ca un curtean să păstreze aceeași simpatie cuiva pe care-l știe în dizgrația celor puternici. Am presupus, de altfel, că marea influență ce-o avea asupra lui doamna de Luxembourg nu-mi fusese favorabilă și că ea profitase de depărtarea mea spre a mă umbri în spiritul lui. În ce-o privește, în ciuda cîtorva dovezi prefăcute și tot mai rare, ea își ascunse tot mai puțin schimbarea față de mine. Îmi scrise de patru sau cinci ori în Elveția, de la un răstimp la altul, și apoi nu-mi mai scrise de loc, și trebuia toată bunăvoința, toată încrederea, toată orbirea în care încă mă aflam, pentru a nu vedea la ea mai mult decît o răcire față de persoana mea.

Librarul Guy, asociatul lui Duchesne, care după plecarea mea se ducea deseori la palatul Luxembourg, îmi scrise că fusesem trecut în testamentul domnului Mareșal. Era ceva foarte firesc și foarte demn de crezare ; astfel că nu m-am îndoit de asta. Dar mă frămîntam în sinea mea cum să mă comport față de această moștenire. După ce-am chibzuit bine, am hotărît s-o primesc, oricare ar putea fi ea, și de a face această cinste unui om cumsecade care, la un rang unde prietenia nu poate pătrunde, a avut una veritabilă pentru mine. Am fost scutit de această îndatorire, deoarece n-am mai auzit vorbindu-se de acea moștenire, adevărată sau falsă ; și, într-adevăr, aș fi fost mîhnit să-mi calc unul din marile precepte

ale moralei mele, bucurându-mă de ceva la moartea cuiva pe care-l prețuisem mult. În timpul ultimei boli a prietenului nostru Mussard, Lenieps îmi propuse să ne folosim de recunoștința ce-o arăta îngrijirilor ce i le dădusem spre a-i smulge câteva dispoziții în favoarea noastră. „Ah, scumpul meu Lenieps, i-am spus eu, să nu mînjim cu gânduri interesate triste, dar sacrele, datorii ce le avem față de prietenul ce se află pe patul de moarte ! Sper să nu fiu trecut niciodată în testamentul nimănui, și mai ales în acela al vreunui din prietenii mei.” Cam în același timp, milordul Mareșal îmi vorbi de al său, de ceea ce avea de gînd să-mi lase prin el, iar eu i-am dat răspunsul de care am vorbit în prima parte a acestei lucrări.¹

A doua pierdere, mai dureroasă încă și mai de neînlocuit, fu aceea a celei mai bune dintre femei și dintre mame, care încărcată de ani și sub povara betșugurilor și a mizeriilor, părăsi această vale a lacrimilor pentru a trece în lumea celor buni, unde dreapta amintire a binelui făcut pe pămînt este o veșnică răsplată.² Du-te, suflete blînd și binefăcător, alături de Fénelon, de Bernex, de Catinat și de cei care, într-o stare mai umilă, și-au deschis inimile pentru adevărata caritate ; du-te să guști rodul celei a tale și pregătește-i elevului tău locul pe care el speră să-l ocupe într-o zi alături de tine ! Ferice de tine că în nenorocirile tale, pe care cerul le-a curmat, ai fost cruțată de crudul spectacol al năpăstuirilor lui ! Temîndu-mă să nu-i zdrobesc inima prin povestirea primelor mele urgii, nu i-am mai scris de loc după ce-am venit în Elveția ; dar i-am scris domnului de Conzié spre a mă informa despre ea, și el a fost acela

¹ Milordul Mareșal îi lăsa totuși prin testament lui Rousseau ceasul său (n.ed.fr.).

² Doamna de Warens a murit la Chambéry, la 29 iulie 1762 (n.t.).

care m-a înștiințat că ea încetase de a-i alina pe cei ce sufereau, și de a mai suferi ea însăși. În curînd voi înceta și eu de a mai suferi ; dar dacă aş crede că n-o voi revedea în lumea cealaltă, slaba mea imaginație ar respinge gîndul fericirii desăvîrșite pe care o aștept acolo.

A treia pierdere, și cea din urmă, căci după ea nu mi-au mai rămas prieteni de pierdut, fu aceea a milordului Mareșal. El n-a murit ; dar sătul de a sluji niște nerecunoscători, plecă din Neuchâtel, și de atunci nu l-am mai văzut. Trăiește și-mi va supraviețui, așa sper : trăiește, și, grație lui, legăturile mele sufletești nu sînt cu totul rupte pe pămînt ; mai e încă aici un om vrednic de prietenia mea, căci adevăratul ei preț e mai curînd în cea pe care o simți, decît în cea pe care o inspiri ; dar sînt văduvit de dulceața pe care mi-o dăruia a lui, și nu-l mai pot pune decît în rîndul celor pe care-i iubesc încă, dar cu care nu mai am legături. Se duse în Anglia să primească iertarea regelui și să-și răscumpere bunurile ce i-au fost confiscate altădată. Nu ne-am despărțit fără planuri de a ne reîntîlni ce se păreau a-i fi tot atît de dragi lui, ca și mie. Vroia să se stabilească la castelul Keith-Hall, lîngă Aberdeen, și urma să mă duc și eu acolo, dar acest plan mă bucura prea mult ca să pot spera în realizarea lui. N-a rămas în Scoția. Caldele chemări ale regelui Prusiei îl readuseră la Berlin, și se va vedea în curînd cum am fost împiedicat de a mă duce să-l întîlnesc acolo.

Înainte de plecare, prevăzînd furtuna ce începea să se stîrnească împotriva mea, îmi trimise din propriu imbold scrisori de naturalitate ce păreau a fi o precauție foarte sigură ca să nu pot fi izgonit din țară. Comunitatea din Couvet, în Val-de-Travers, urmă exemplul guvernatorului și-mi dădu scrisori de comuniune gratuite, ca și primele. Astfel, devenind întru totul ce-

tătean al vării, eram la adăpost de orice expulzare legală, chiar din partea prințului : dar nu pe căi legale a fost persecutat acela care, dintre toți oamenii, a respectat cel mai mult legile.

Nu socot că trebuie să număr printre pierderile pe care le-am suferit în acel timp pe aceea a abatelui de Mably¹. Locuind cândva la fratele lui, avusesem oarecum legături cu el, însă nu prea strânse, și am temeieri să cred că simțămintele lui față de mine își schimbaseră natura de când eu căpătasem mai multă celebritate decît el. Dar abia cînd au apărut *Scrisorile de la munte* am avut primul semn al pizmei ce mi-o purta. Circula la Geneva o scrisoare către doamna Saladin, ce-i era atribuită lui, și în care vorbea despre această lucrare ca despre niște îndemnuri la răzvrătire făcute de un demagog neînfrînat. Stima ce-o aveam pentru abatele de Mably și respectul ce-l arătam luminilor lui nu mă lăsară nici o clipă să cred că acea năstrușnică scrisoare îi aparținea lui. Luai într-aceasta hotărîrea pe care mi-o inspiră sinceritatea mea. I-am trimis o copie a scrisorii, atrăgîndu-i atenția că-i era atribuită lui. Nu-mi dădu nici un răspuns. Această tăcere mă surprinse ; dar închipuiască-și oricine surprinderea mea cînd doamna de Chenonceaux îmi spuse că scrisoarea era cu adevărat a abatelui, și că a mea îl pusese în mare încurcătură. Căci, chiar dacă ar fi avut dreptate, cum putea el să motiveze un demers zgomotos și public, făcut cu tot dinadinsul, fără să fie silit, fără să fie nevoie, cu unicul scop de a-l doborî, tocmai în culmea nenorocirilor, pe un om căruia îi arătase totdeauna bunăvoință și care nu-i greșise niciodată cu nimic ? La cîtva timp după aceea apărură *Dialogurile lui Phocion*, în care n-am văzut decît o compilație a scrierilor mele, făcută fără măsură și fără

¹ Fratele filozofului Condillac (n.t.).

ruşine. Am simţit, la lectura acestei cărţi, că autorul îşi dădea arama pe faţă în privinţa mea, şi că de aici încolo nu voi avea un duşman mai înrăit. Cred că nu mi-a iertat nici *Contractul social*, mai presus de puterile lui, nici *Pacea perpetuă*, şi că nu dorise să fac un extras din scrierea abatelui de Saint-Pierre decât presupunînd că n-o voi scoate atît de bine la capăt.

Cu cît înaintez în povestirile mele, cu atît mai puţin pot să pun ordine şi şir în ele. Zbuciumul din restul vieţii mele n-a lăsat împlinţurilor timpul de a se orîndui în mintea mea. Au fost prea multe, prea învîlmăşite, prea neplăcute, spre a putea fi depănate fără a le amesteca. Singura întipărire puternică pe care mi-au lăsat-o este aceea a cumplitului mister ce le învăluie cauza şi a stării vrednice de plîns în care m-au adus. Povestirea mea nu mai poate înainta decît la împlinţare şi după cum gîndurile îmi răsar în cap. Mi-aduc aminte că în vremea de care vorbesc, preocupat numai de aceste confesiuni, vorbeam despre ele, foarte neprevăzător, la toată lumea, neînchipuindu-mi că cineva ar avea interesul, sau voinţa, sau puterea de a pune piedică împlinţurii lor ; şi chiar de-aş fi crezut-o, n-aş fi fost mai tăcut, din neputinţa totală a firii mele de a ţine ascuns nimic din ceea ce simt şi ceea ce gîndesc. Această lucrare o dată cunoscută, fu, atît cît pot să-mi dau seama, adevărata cauză a furtunii ce se suîrni spre a mă expulza din Elveţia şi de a mă arunca în mîini care să mă împiedice de a o realiza.

Mai aveam şi altă intenţie, ce nu era privită cu ochi mai buni de către cei ce se temeau de prima : era aceea a unei ediţii generale a scrierilor mele. Această ediţie mi se părea necesară pentru a indica acelea dintre cărţile ce-mi purtau numele care erau cu adevărat ale mele, şi de a da publicului putinţa de a le deosebi de acele scrieri pseudonime pe care duşmanii

mei mi le atribuiau spre a mă discredita și a mă umili. Afară de asta, această ediție era un mijloc simplu și cinstit de a-mi asigura pîinea, și era singurul, deoarece, renunțînd de a mai scrie cărți, iar Memoriile neputînd să apară în timpul vieții mele, și necîștigînd măcar un sol în alt fel, dar cheltuind mereu, îmi vedeam resursele sfîrșite o dată cu sleirea venitului adus de ultimele mele scrieri. Acest motiv m-a grăbit să public *Dictionarul muzical*, încă nepus la punct. El îmi aduse o sută de ludovici bani gheață și o sută de scuzi rentă viageră, dar era ușor de văzut că acești o sută de ludovici aveau să se topească repede cînd cheltuiești mai mult de șaizeci pe an, iar cei o sută de scuzi rentă erau ca și nimica pentru un om asupra căruia nechemai și cerșetorii se năpusteau fără încetare ca niște corbi.

O asociație de negustori din Neuchâtel se oferî pentru înfăptuirea ediției generale, iar un tipograf, sau librar, din Lyon, pe nume Reguillat, veni, nu știu cum, să se amestece printre ei spre a o pune pe roate. Înțelegerea se făcu în chip convenabil și îndeajuns ca să-mi ating scopul. Aveam, atîu ca opere tipărite cît și ca lucrări în manuscris, cu ce să umplu șase volume in quarto; mă angajam, pe deasupra, să îngrijesc ediția: lucru pentru care ei trebuiau să-mi facă o pensie viageră de o mie șase sute livre franceze și un dar de o mie scuzi plătiți dintr-o dată.

Contractul era încheiat, nu încă semnat, cînd apărură *Scrisorile de la munte*. Formidabila explozie ce izbucni împotriva acestei cărți infernale și împotriva groaznicului ei autor înspăimîntă asociația și totul căzu baltă. Aș asemui efectul acestei ultime lucrări cu acela al *Scrisorii despre muzica franceză*, dacă această scrisoare, atrăgîndu-mi ura și expunîndu-mă primejdiei, nu mi-ar fi adus cel puțin considerație și stimă. Dar, după această ultimă lucrare,

se părea că mulți se mirau la Geneva și la Versailles că mai era lăsat să respire un monstru ca mine. Consiliul, ațîtat de rezidentul Franței și condus de procurorul general, dădu o declarație despre opera mea, prin care, cu calificările cele mai îngrozitoare, o declară nedemnă de a fi arsă de călău, și adăugă, cu o destoinicie ce ține de burlesc, că nu poate, fără a se dezonora, să-i răspundă, ba nici măcar să facă vreo mențiune despre ea. Aș vrea să pot transcrie aici acea curioasă piesă ; dar din păcate n-o am și nici nu-mi mai amintesc vreun cuvînt din ea. Doresc din tot sufletul ca vreunul din cititorii mei, însufletit de zelul adevărului și al dreptății, să recitească în întregime *Scrisorile de la munte* ; va vedea, citez a o spune, stoica moderație ce domnește în această lucrare, după dureroasele și crudele insulte ce-au fost aruncate cu nemiluita asupra autorului. Dar dușmanii mei, neputînd răspunde ofenselor, fiindcă nici vorbă nu era de așa ceva, nici temeiurilor, fiindcă ele erau fără răspuns, s-au hotărît să pară prea mîniați pentru a mai răspunde, și e adevărat că dacă luau argumentele de neînvins drept ofense, trebuie să se fi socotit foarte ofensați.

Deputații, departe de a ridica vreo plîngere împotriva acelei mîrșave declarații, urmară drumul pe care li-l arăta ea, și în loc să facă un trofeu din *Scrisorile de la munte*, de care se agățară spre a-și face un scut, avură lașitatea de a nu da nici cîste nici dreptate acestei scrieri întocmită pentru apărarea lor și la cererea lor, și nici n-o citară, nici n-o numiră, cu toate că-și scoseseră din ea toate argumentele lor, și cu toate că exactitudinea cu care urmaseră sfatul prin care se încheie această lucrare a fost singura cale a salvării și victoriei lor. Îmi impuseseră ei înșiși această datorie ; și mi-o îndeplinisem ; slujisem pînă la capăt patria și cauza lor. I-am rugat să o părăsească pe a mea și să nu se mai gîndească decît la ei

în certurile lor. Mi-au urmat cuvîntul, și nu m-am mai amestecat în treburile lor decît spre a-i îndemna fără încetare să se împace, neîndoindu-mă că, dacă n-o vor face, vor fi striviți de Franța. Așa ceva nu s-a întîmplat: înțeleg motivul, dar nu este aci locul să-l spun.

Efectul *Scrisorilor de la munte* fu la început foarte potolit, la Neuchâtel. I-am trimis un exemplar domnului de Montmollin; îl primi bine și-l citi fără obiecțiuni. Era bolnav, la fel ca și mine; cînd se în-sănătoși îmi făcu o vizită prietenească și nu-mi spuse nimic. Dar tărăboiul începea; cartea fu arsă nu știu unde. De la Geneva, de la Berna, și poate de la Versailles, focarul ațîțarilor trecu în curînd la Neuchâtel, și mai ales în Val-de-Travers, unde, înainte chiar ca burghezimea să fi făcut vreo mișcare vizibilă, se începu prin a asmuți poporul prin metode subterane. Trebuie, îndrăznesc să o spun, că eram iubit de poporul din această regiune, cum am fost iubit de toți cei în mijlocul cărora am trăit, căci dădeam milele cu amîndouă mîinile, nu lăsam fără ajutor pe nici un om nevoiaș, nu refuzam nimănui nici un serviciu pe care-l puteam face și care nu contravenea dreptății, mă împrieteneam poate prea mult cu toată lumea și mă scuturam din toată puterea de orice înălțare ce putea să stîrnească pizma. Toate acestea nu împiedică însă ca norodul, întăritat pe ascuns nu știu de cine, să se pornească treptat-treptat împotriva mea, ajungînd pînă la furie, și să mă jignească în public la lumina zilei, nu numai la cîmp și pe drumuri, dar chiar în plină stradă. Cei cărora le făcusem mai mult bine erau cei mai îndîrjiți, și chiar oamenii cărora continuam să le fac bine, neîndrăznind să se arate pe față, îi ațîtau pe ceilalți și păreau că vor să se răzbune în felul acesta de umilirea de a-mi fi îndatorati. Montmollin părea că nu vede nimic și nu se

manifesta încă. Dar, cum ziua comuniunii se apropia, veni la mine spre a mă sfătui să nu mă prezint, asigurându-mă că pentru rest nu-mi purta nici o rîcă și că mă va lăsa liniștit. Găsii vorbele lui ciudate; ele îmi aminteau de scrisoarea doamnei de Boufflers, și nu puteam să pricep cine avea un interes atît de mare să mă prezint sau nu la comuniune. Cum priveam această îngăduire din partea mea ca un act de lașitate, și cum, pe deasupra, nu vroiam să dau poporului un nou prilej de a țipa că-s necredincios, l-am refuzat scurt pe pastor, și el s-a întors mofluz acasă, dîndu-mi a înțelege că o să-mi pară rău.

El nu mă putea opri de la comuniune numai prin autoritatea lui; trebuia și aceea a consistoriului care mă admisesse, și atîta vreme cît consistoriul nu spusese nimic, puteam să mă prezint fără sfială, netemîndu-mă că voi fi respins. Montmollin se însărcină în numele enoriașilor să mă cheme la consistoriu spre a-mi mărturisi acolo credința, și să mă excomunică în caz de refuz. Această excomunicare nu se putea face ~~mei~~ ea decît de consistoriu și cu majoritate de voturi. Dar țărani care, sub numele de „bătrîni“, formau această adunare, prezidată și, cum e ușor de ghicit, dirijată de pastor, nu puteau, firește, să fie de altă părere decît a lui, în special în problemele teologice, pe care le înțelegeau și mai puțin ca el. Fui deci chemat și m-am hotărît să mă înfățișez.

Ce prilej fericit și ce triumf pentru mine, dacă aș fi știut să vorbesc, și dacă aș fi avut, ca să zic așa, pana în gură! Cu cîtă superioritate, cu cîtă ușurință l-aș fi doborât pe acel biet pastor în mijlocul celor șase țărani ai lui! Setea de dominare făcînd clerul protestant să uite toate principiile reformei, era destul spre a i le aminti și a-l reduce la tăcere, să comentez primele mele *Scrisori de la munte*, asupra cărora avuseseră prostia să mă critice. Textul era

gata făcut, n-aveam decît să-l desfășor, și omului meu i s-ar fi înfundat. Ba încă n-aș fi fost atît de netot să rămîn în defensivă ; mi-ar fi fost ușor să devin agresor, fără ca el să bage de seamă, sau să se poată apăra. Țircovnicii lui, pe atît de zăpăciți pe cît de neștiutori, mă puseseră ei înșiși în cea mai fericită poziție pe care aș fi putut s-o doresc spre a-i zdrobi după voie. Ei, dar trebuia să vorbesc repede, să găsesc ideile, frazele, cuvintele la momentul potrivit, să am mereu spiritul încordat, să-mi păstrez singele rece, să nu mă tulbur nici o clipă ! La ce puteam să mă aștept din partea mea, care-mi cunoșteam atît de bine neputința de a mă exprima pe nepregătite ? Fusesem redus la tăcerea cea mai umilitoare la Geneva în fața unei adunări toată în favoarea mea și care era hotărîtă să mă aprobe. Aici era cu totul altceva : aveam de-a face cu un chițibușar, care punea viclenia în locul științei, care-mi întindea o sută de curse înainte ca eu să prind de veste despre una măcar, și care era hotărît să mă scoată vinovat cu orice preț. Cu cît examinai această poziție, cu atît ea mi se păru mai primejdioasă, și, simțind imposibilitatea de a mă descurca bine, m-am gîndit la un alt mijloc. Am plănuit un discurs pe care să-l rostesc în fața consistoriului, spre a-i respinge acuzațiile și a mă scuti de răspunsuri ; lucrul era foarte ușor. Am scris acest discurs și am început să-l învăț pe dinafară, cu o pasiune fără egal. Thérèse rîdea de mine, auzindu-mă mormăind și repetînd la nesfîrșit aceleași fraze spre a încerca să mi le întipăresc în minte. Speram că-mi stăpînesc, în sfîrșit, discursul ; știam că la consistoriu va asista și Castelanul, ca reprezentant al prințului ; că, în ciuda manevrelor și sforărilor lui Montmollin, cei mai mulți dintre „bătrîni“ erau în favoarea mea ; aveam de partea mea rațiunea, adevărul, dreptatea, ocrotirea regelui, autoritatea Con-

siliului de stat, glasurile tuturor bunilor patrioți pe care-i privea îndeaproape instaurarea acestei inchi-ziții; totul contribuia să mă încurajeze.

În ajunul zilei fixate îmi știam discursul pe dina-fară; l-am recitat fără nici o greșală. L-am reme-morat toată noaptea în minte: dimineța nu-l mai știam; mă împiedic la fiecare cuvânt, mă și cred în ilustra adunare, mă fîștesc, mă bilbâi, îmi pierd capul; în sfîrșit, aproape de clipa plecării, nu mai am nici un pic de curaj; rămîn acasă și mă hotărîsc să scriu consistoriului, arătînd în fugă motivele și pre-textînd stîmjenelile bolii mele, care, într-adevăr, cu greu mi-ar fi îngăduit, în starea în care mă aflam atunci, să suport ședința pînă la capăt.

Pastorul, încurcat de scrisoarea mea, amîină aface-rea pentru o altă ședință. Între timp, depuse, el și cu oamenii lui, mii de străduințe spre a-i atrage de partea sa pe aceia dintre „bătrîni” care, urmînd im-boldurile cugetului lor mai mult decît pe ale sale, nu băteau în struna lui și a burghezimii. Oricît de puternice ar fi putut fi argumentele lui, scoase din crămă, asupra acestor oameni, el nu izbuti să cîștige decît pe cei doi sau trei ce-i erau devotați și care erau socotiți sufletele lui damnable. Reprezentantul prințului și colonelul Pury, care dădu în această afa-cere dovadă de mult zel, îi făcură pe ceilalți să ră-mîină la datoria lor, și cînd Montmollin vroi să pro-cedeze la excomunicare, consistoriul lui, prin majoritate de voturi, o respinse pe de-a-ntregul. Silir atunci să recurgă la ultimul mijloc, asmuțirea noro-dului, începu împreună cu confracții lui și cu alți oameni, să lucreze pe față în acest scop, și cu atîta succes, că, în pofida multelor și repetatelor prescripții ale regelui, în pofida tuturor dispozițiilor Consiliului de stat, am fost pînă la urmă nevoit să părăsesc re-

giunea, spre a nu-l expune pe reprezentantul prin-
tului să fie asasinat el însuși, apărându-mă.

Păstrez o amintire atît de încîlcită despre această
afacere, încît îmi e cu neputință să pun vreo ordine
în ea, să fac vreo legătură între ideile ce-mi revin
și pe care nu le pot înfățișa decît împrăștiate și izo-
late, așa cum îmi răsar în minte. Îmi amintesc că
avusese loc un fel de tîrguială cu burghezimea, în
care Montmollin a fost mijlocitorul. Se prefăcu a se
teme că prin scrierile mele am să tulbur liniștea țării,
care va avea de suferit din pricina libertății mele de
a scrie. Îmi dădu a înțelege că, de-mi voi lua anga-
jamentul să părăsesc pana, se va trece cu vederea
asupra trecutului. Îmi și luasem acest angajament față
de mine însumi; n-am stat în cumpănă să-l iau și
față de burghezime, însă în mod condițional, și
numai în materie de religie. El găsi mijlocul de a
căpăta de la mine o declarație scrisă în dublu exem-
plăr, cu unele schimbări pe care le ceru: condiția pusă
de mine fiind respinsă de burghezime, i-am cerut să-mi
înapoieze declarația; el îmi dădu înapoi unul din cele
două exemplare și-l păstră pe celălalt, spunînd că-l
rătăcise. După aceea, poporul, ațîtat pe față de către
pastori, nu mai ținu seamă de prescripțiile regelui, de
hotărîrile Consiliului de stat, și-și dădu drumul. Am
fost afurisit la amvon, numit Antichrist, și hăituit pe
cîmp ca un vîrcolac. Îmbrăcămintea mea armenească
făcea să fiu recunoscut de norod; simțeam cu durere
acest neajuns, dar a o părăsi în asemenea împrejurări
mi se păru o lașitate. Nu m-am putut hotărî la asta,
și mă plimbam liniștit prin regiune cu tichia îmblănită
și caftanul meu, înconjurat de huiduielile plebei și
uneori de pietrele ei. De multe ori, trecînd prin fața
caselor, îi auzeam spunînd pe cei ce locuiau acolo :
„Dați-mi o pușcă să trag în el.“ Nu grăbeam pasul,

și asta îi înfură și mai rău ; dar se mulțumiră numai cu amenințări, cel puțin în privința armelor de foc.

În timpul acestei vînzoleli avui totuși două foarte mari bucurii de care am fost deosebit de mișcat. Prima fu de a putea face o faptă de recunoștință prin intermediul milordului Mareșal. Toți oamenii cinstiți din Neuchâtel, indignați de tratamentele la care eram supus și de manevrele a căror victimă devenisem, îi urau pe pastori, simțind că aceștia urmau impulsuri din afară și că nu erau decît sateliții altor oameni ce se ascundeau în dosul acțiunilor lor, și temîndu-se că nu cumva cazul meu să aducă după sine instaurarea unei adevărate inchiziții. Magistratii, și îndeosebi domnul Meuron, care-i urmăse domnului d'Ivernois în slujba de procuror general, depuneau toate eforturile ca să mă apere. Colonelul Pury, deși un simplu particular, făcu și mai mult, și reuși mai bine. El fu acela care-l dădu de gol pe Montmollin în consistoriul lui, ținîndu-i pe „bătrîni“ să rămîna la datoria lor. Cum se bucura de vază, se folosi de ea atît cît putu spre a opri instigația ; dar el nu avea decît autoritatea legilor, a dreptății și înțelepciunii, spre a o opune aceleia a banului și a vinului. Partida nu era egală, și în acest punct Montmollin îl învinse. Totuși, mișcat de bunăvoința și zelul lui, aș fi vroit să-i pot face serviciu contra serviciu și să mă răsplătesc față de el într-un fel oarecare. Știam că rîvnea foarte mult un loc de consilier de stat ; dar, punîndu-se rău față de Curte, în afacerea pastorului Petitpierre, era în dizgrația prințului și a guvernatorului. Am riscat totuși să-i scriu, în favoarea lui, milordului Mareșal ; am îndrăznit chiar să-i vorbesc despre slujba pe care o dorea, și într-un mod atît de norocos, că, împotriva tuturor așteptărilor, această slujbă i se conferi aproape numaidecît de către rege. Și astfel, în timp ce soarta, care m-a pus totdeauna prea sus și prea jos, continuă

să mă arunce de la o extremitate la alta, în timp ce gloata mă acoperea cu noroi, eu am făcut un consilier de stat.

Cealaltă mare bucurie fu o vizită pe care mi-o făcu doamna de Verdelin împreună cu fiica ei, pe care o dușese la băile din Bourbonne, de unde se repezi pînă la Motiers, și locui la mine două sau trei zile. Prin atențiile și grijile sale, ea sfîrși prin a-mi învinge lunga supărare, și inima mea, învinsă de mingîierile ei, îi întoarse toată prietenia pe care dînsa mi-o arătase atîta vreme. Am fost foarte impresionat de această călătorie, mai ales în împrejurările în care mă aflam, și cînd aveam mare nevoie, spre a-mi susține curajul, de consolările prieteniei. Mă temeam că jignirile ce le primeam din partea plebei o mihneau și aș fi vroit să o feresc de acest spectacol spre a n-o întrista și mai mult ; dar nu-mi fu cu putință, și cu toate că prezența ei îi înfrîna puțin pe neobrazăți în cursul plimbărilor noastre, văzu destul spre a-și da seama de ceea ce se petrecea cînd eram singur. Chiar în timpul șederii sale la mine, începui să fiu atacat noaptea în propria mea locuință. Într-o dimineață, camerista ei îmi găsi fereastra năpădită de pietre ce fuseseră aruncate peste noapte. O bancă foarte grea, ce se afla în stradă alături de poarta mea și care era bine prinsă acolo, fu desprinsă, ridicată și pusă în picioare în dreptul porții, în așa fel că, dacă n-ar fi băgat de seamă, primul care ar fi deschis poarta ca să iasă ar fi fost strivit. Doamna de Verdelin știa tot ce se petrecea ; căci, în afară de ceea ce vedea ea însăși, servitorul ei, om de încredere, umbla mult prin sat, intra în vorbă cu toată lumea, și a fost văzut discutînd chiar cu Montmollin. Totuși, ea păru a nu da atenție la nimic din cele ce mi se întîmplau, nu-mi vorbi nici de Montmollin, nici de altcineva, și răspundea puțin la ceea ce-i spuneam eu uneori. Părînd însă convinsă că șederea în Anglia

mi-ar conveni mai mult ca oricare alta, îmi vorbi pe larg despre domnul Hume, care se afla atunci la Paris, despre prietenia lui față de mine, despre dorința ce-o avea de a-mi fi de folos în patria lui. E momentul să spun cîteva cuvinte despre domnul Hume¹.

Își cîștigase o mare faimă în Franța, și mai ales printre Enciclopediști, prin tratatele lui despre negoț și politică, și în cele din urmă prin a sa *Istorie a casei de Stuart*, singura dintre scrierile lui din care citisem cîte ceva în traducerea abatelui Prévost. Întrucît nu-i citisem celelalte lucrări, păstram, din ceea ce mi se spusese despre el, convingerea că domnul Hume îmbina un suflet foarte republican cu paradoxele engleze în favoarea luxului. Cu această părere, priveam întreaga sa apologie a lui Carol I ca o pildă de nepărtinire, și îi priețuiam tot atît de mult virtutea ca și geniul. Dorința de a-l cunoaște pe acest om rar și de a-i cîștiga prietenia sporise mult ispita de a mă duce în Anglia, pe care mi-o stîrniră îndemnul doamnei de Boufflers, prietenă bună a domnului Hume. Ajuns în Elveția, am primit de la el, prin această doamnă, o scrisoare deosebit de măgulitoare, în care, la cele mai mari laude despre spiritul meu, adăuga stăruitoarea invitație de a mă duce în Anglia, oferindu-și întreaga sa trecere și a tuturor prietenilor lui spre a-mi face sederea acolo cît mai plăcută. În Elveția l-am întîlnit pe milordul Mareșal, compatriotul și prietenul domnului Hume, care-mi confirmă tot binele ce-l gîndeam despre el și care-mi povesti chiar despre dînsul o întîmplare de ordin literar ce-l impresionase mult și mă impresionă și pe mine. Wallace, care scrisese împotriva lui Hume în legătură cu poporul strămoșilor, lipsea din țară în timp ce i se tipărea lucrarea. Hume se în-

¹ David Hume (1711—1776), celebrul filozof și istoric englez (n.t.).

sărcină să facă el însuși corecturile și să îngrijească tipărirea. Această conduită se potrivea cu felul meu de a proceda. Tot astfel vîndusem și eu, cu șase soli bucata, copia unui cîntec ce fusese compus împotriva mea. Îmi făcusem deci tot felul de păreri în favoarea lui Hume, cînd doamna de Verdelin veni să-mi vorbească cu căldură despre prietenia pe care spunea el că o are pentru mine, și despre rîvna lui de a-mi face onorurile în Anglia; căci așa se exprima dînsa. Ea stăruia mult să mă folosesc de acest zel, și să-i scriu domnului Hume. Cum nu aveam prin firea mea nici o simpatie pentru Anglia și cum nu vroiam să iau această hotărîre decît în caz de forță majoră, am refuzat să scriu și să făgăduiesc ceva; dar am lăsat-o liberă să facă tot ce va crede dînsa de cuviință spre a-l menține pe Hume în bunele lui intenții. La plecarea din Motiers, ea mă lăsa convins, prin tot ceea ce-mi spusese despre acest bărbat ilustru, că se număra printre prietenii mei și că dînsa era și mai mult una dintre prietenele lui.

După plecarea ei, Montmollin își înteeți urzelile, și gloata nu mai cunoscuse nici un frîu. Eu continuam totuși să mă plimb liniștit în mijlocul huiduielilor, și gustul pentru botanică, pe care începusem să-l capăt în preajma doctorului d'Ivernois, dînd o nouă preocupare plimbărilor mele, mă făcea să colind regiunea studiind plantele, fără să mă tulbur de strigătele tuturor acelor ticăloși, cărora acest sînge rece nu făcea decît să le întărească furia. Lucru ce mă mîhni cel mai mult fu să văd familiile prietenilor mei, sau oamenii ce se socoteau ca atare, intrînd destul de fățiș în tabăra persecutorilor mei, ca familia d'Ivernois, fără a excepta pe tatăl și pe fratele Isabellei, Boy de la Tour, rudă a prietenei la care locuiam, și pe doamna Girardier, cumnata ei. Acest Pierre Boy era atît de moșic, atît de prost, și se comportă atît de urît, că, spre

a nu mă înfuria, mi-am îngăduit să-l iau peste picior, și am scris, în genul *Micului profet*, o cărțuie de câteva pagini, intitulată *Viziunea lui Pierre de la munte, zis Prezicătorul*, în care îmi băteam joc cu mult haz de minunile ce constituiau atunci marele pretext al persecuției mele. Du Peyrou tipări la Geneva acest opuscul, care nu avu în regiune decît un succes mediocru; oamenii din Neuchâtel, cu toată deșteptăciunea lor, nu pricep nici spiritul fin, nici gluma, mai ales dacă ea e un pic mai subțire.

Am depus ceva mai multă grijă pentru o altă scriere din aceeași vreme, al cărei manuscris se va găsi printre hîrțile mele și al cărei subiect se cuvine să fie povestit aici.

Cînd furia decretelor și a persecuției, era mai mare, genevezii s-au distins în mod deosebit în a mă huidui, cu toată puterea, și prietenul meu Vernes¹, între alții, cu o mărinimie într-adevăr teologică, alese tocmai acest moment pentru a publica împotriva mea niște scrisori în care pretindea a dovedi că nu eram creștin. Aceste scrisori, întocmite pe un ton de îngîmfare, nu erau mai acătării, deși se spunea că naturalistul Bonnet² dăduse o mîină de ajutor; căci numitul Bonnet, deși naturalist, nu înceta de a fi de o ortodoxie foarte intolerabilă, mai ales cînd era vorba de mine. N-am fost, firește, ispitit să răspund acestei lucrări; dar ivindu-se prilejul de a spune o vorbă despre ea în *Scrisori de la munte*, am strecurat acolo o mică notă destul de disprețuitoare, ce-l înfurie pe Vernes. El umplu Geneva cu țipetele mîniei lui, și d'Ivernois îmi spuse că nu se mai putea stăpîni. La cîtva timp după aceea

¹ Pastor genevez (1728—1790) (n.t.).

² Charles Bonnet (1720—1793), filozof și naturalist elvețian, autorul lucrării *Palingenezia filozofică* (n.t.).

apăru o fițuică nesemnată¹, care părea scrisă, în loc de cerneală, cu apă din Phlegeton². Eram învinuit în această scriere că-mi aruncasem copiii pe stradă, că țiram după mine o femeie stricată, că eram supt de desfrîu, ros de sifilis, și alte asemenea drăgălășenii. Nu-mi fu greu să-mi recunosc omul. Primul meu gând, la citirea acestui pamflet, fu să dau adevăratul lor preț la tot ceea ce se numește renume și faimă printre oameni, văzînd că e tratat drept client al bordelurilor un bărbat care n-a călcat în viața lui acolo și al cărui cel mai mare cusur e de a fi fost totdeauna timid și rușinos ca o fecioară, și văzîndu-mă taxat ca fiind ros de sifilis, eu care nu numai că n-am fost niciodată atins de nici cea mai ușoară boală de acest fel, dar pe care oamenii de artă m-au crezut astfel conformat că nici nu eram în stare s-o contractez. După ce am stat și am cumpănit lucrurile, am socotit că nu puteam să resping mai bine acest pamflet decît tipărimdu-l în orașul unde am trăit cel mai mult, și i l-am trimis lui Duchesne spre a-l tipări așa cum era, cu o prefață în care-l numeam pe domnul Vernes și cîteva scurte note pentru lămurirea faptelor. Nemulțumindu-mă numai cu tipărirea acelei foi, am trimis-o mai multor persoane, și între alții domnului prinț Louis de Wurtemberg, care se arătase foarte binevoitor cu mine și cu care eram atunci în corespondență. Acest prinț du Peyrou și alții pădură a se îndoi că Vernes era autorul acelei fițuici și mă certară că-l numisem cu prea multă ușurință. La dojenile lor, mă muștră cugetul, și i-am scris lui Duchesne să distrugă acea foaie. Guy îmi scrisese că a distrus-o ; nu știu dacă a făcut-o ; l-am prins de atîtea ori cu minciuna, încît aceasta în plus n-ar fi o surpriză ; și, de atunci, sînt învăluit de aceste

¹ Se intitula *Simțămintele Cetățeanului*, și Rousseau i-o atribuia lui Vernes, deși, în realitate, era scrisă de Voltaire (n.t.).

² Rîu în Infern cu valuri de flăcări (n.t.).

adînci tenebre de-a lungul cărora îmi este cu neputință să descifrez vreo urmă de adevăr.

Domnul Vernes suportă această învinuire cu o moderație mai mult decît uimitoare la un om care n-ar fi meritat-o, mai ales după furia ce-o arătase mai înainte. Îmi trimise două sau trei scrisori foarte cum-pătate, al căror scop nu părea a fi de a încerca să vadă, prin răspunsurile mele, dacă știam ceva și dacă aveam vreo dovadă împotriva lui. I-am trimis două răspunsuri scurte, seci, aspre în conținut, dar fără ne-cuviințe în termeni, și de care el nu se supără. La a treia scrisoare a lui, văzînd că vroia să lege un fel de corespondență, n-am mai răspuns ; atunci mi s-a adresat prin d'Ivernois. Doamna Cramer îi scrisese lui du Peyrou că ea era sigură că pamfletul nu era al lui Vernes. Toate astea nu-mi zdruncinară convinge-rea ; dar cum puteam, la urma urmelor, să mă înșel și cum, în acest caz, îi datoram lui Vernes o reparație îndreptățită, i-am trimis vorbă prin d'Ivernois că i-o voi face în așa fel, încît să fie mulțumit, dacă îmi va putea indica adevăratul autor al pamfletului, sau dacă-mi va dovedi, cel puțin, că nu era el. Am mers și mai departe : înțelegînd că, pînă la urmă, dacă nu era vinovat, n-aveam dreptul să-i cer să-mi dove-dească ceva, am luat hotărîrea de a așterne într-un memoriu destul de amplu motivele convingerii mele și de a le supune judecății unui arbitru pe care Vernes nu-l putu respinge. N-o să se ghicească cine a fost acest arbitru pe care l-am ales : Consiliul Genevei. Declaram la sfîrșitul memoriului că, după ce-l va fi studiat și va fi făcut cercetările ce le va socoti nece-sare, și pe care era în măsură să le întreprindă cu succes, dacă Consiliul se va pronunța că domnul Ver-nes nu era autorul pamfletului, voi înceta numaidecît de a crede că el este acela, și mă voi duce să mă arunc la picioarele lui, cerîndu-i iertare pînă cînd o voi ob-

ține. Îndrăznesc să o spun, nicideată zelul meu fierbinte pentru dreptate, nicideată cinstea, nicideată generozitatea sufletului meu, nicideată încrederea în această iubire de dreptate, înnăscută în toate inimile, nu se arătară mai deplin, mai emoționant ca în acest înțelept și mișcător memoriu, în care luam fără șovăire pe cei mai neînduplecați dușmani ai mei ca arbitri între calomniator și mine. I-am citit acest document lui du Peyrou : el fu de părere să nu-l înaintez, și nu l-am înaintat. El mă sfătui să aștept dovezile pe care Vernes le făgăduia : le-am așteptat și le mai aștept încă ; mă sfătui să tac în timp ce voi aștepta ; am tăcut și voi tăcea pînă la sfîrșitul vieții, muștrat că am aruncat asupra lui Vernes o vină gravă, falsă și fără dovezi, deși în sinea mea rămîn încredințat, convins, ca de propria mea existență, că el este autorul pamfletului. Memoriul se află în mîinile domnului du Peyrou. Dacă va vedea vreodată lumina zilei, se vor găsi în el motivele mele și se va cunoaște, sper, sufletul lui Jean-Jacques, pe care contemporanii mei au ținut atît de puțin să-l cunoască.

E timpul să vorbesc despre catastrofa mea de la Motiers și despre plecarea din Val-de-Travers, după doi ani și jumătate de ședere acolo și opt luni de răbdare neclătinată de a îndura cele mai nedemne tratamente. Îmi e cu neputință să-mi amintesc limpede amănuntele acestei perioade neplăcute ; dar ele se găsesc în relatarca pe care a publicat-o du Peyrou, și la care mă voi referi mai departe.

După plecarea doamnei de Verdelin, fierberea se întee, și, cu toate prescripturile repetate ale regelui, cu toate ordinele dese ale Consiliului de stat, cu toate măsurile Castelanului și ale magistraților locului, poporul, privindu-mă pur și simplu ca un Antichrist și văzînd că toate țipetele lui sînt zadarnice, păru a vroi să treacă în cele din urmă la fapte ; pe drum, pietrele

începură să se rostogolească după mine, aruncate totuși ceva mai de departe ca să mă poată atinge. În sfârșit, în noaptea bîlciului de la Motiers, care se ține la începutul lui septembrie, fui atacat la locuința mea, în așa fel că era pusă în primejdie viața celor ce stăteau acolo.

La miezul nopții am auzit un mare tărăboi în gangul din spatele casei. O ploaie de pietre aruncate în fereastra și în ușa ce dădeau în acel gang se dezlănțui cu atîta vuiet, încît cîinele meu, care dormea în gang și care începuse să latre, tăcu înspăimîntat și se retrase într-un colț, rozînd și zgîriind scîndurile spre a încerca să fugă. Mă trezesc la auzul zgomotului ; tocmai vroiam să ies din cameră spre a trece în bucătărie, cînd o piatră aruncată de o mînă puternică străbătu bucătăria, după ce-i spărsese fereastra, lovi în ușa camerei, o deschise, și căzu la picioarele patului ; dacă m-aș fi ridicat numai cu o clipă mai devreme, m-aș fi pomenit cu piatra în piept. Mi-am spus că tărăboiul fusese făcut spre a mă scoate din casă și piatra era aruncată spre a mă întîmpina la ieșire. Mă reped în bucătărie. Acolo dau de Thérèse, care se sculase și ea și alerga, tremurînd, la mine. Ne-am lipit de un perete în afara razei ferestrei spre a ne feri de loviturile pietrelor și a chibzui asupra a ceea ce aveam de făcut : căci a ieși și a striga după ajutor ar fi însemnat să fim omorîți. Din fericire, îngrijitoarea unui bătrîn ce stătea sub locuința mea, se sculă la auzul zgomotului și alergă să-l cheme pe domnul Castellan, cu care eram vecini. El sări din pat, își puse halatul la repezeală și veni numaidecît cu garda, care, cu prilejul bîlciului, făcea rondul în noaptea aceea și se nimerise să fie în apropiere. Castelanul văzu stricăciunile cu o asemenea groază, că păli ; zărint pietrele ce umpleau gangul, strigă : „Doamne, ce pietrăraie !“ Ieșind afară, văzurăm că ușa ce dădea într-o curticică fusese spartă și că cineva încercase să intre

în casă prin gang. Cercetînd pentru ce garda nu auzise sau nu împiedicase zarva, aflară că cei din Motiers ținuseră cu tot dinadinsul să facă ei de gardă în noaptea aceea, deși nu era rîndul lor, ci al unui alt sat. A doua zi, Castelanul trimise raportul său la Consiliul de stat, care, peste două zile, îi trimise ordinul de a da relații despre această întîmplare, de a făgădui o răsplată și tăinuirea celor ce-i vor denunța pe vinovați, și de a pune, pînă una-alta, pe cheltuiala prințului, paznici la casa mea și la cea a Castelanului, lipite una de alta. A doua zi, colonelul Pury, procurorul general Meuron, castelanul Martinet, administratorul Guyenet, vistiernicul d'Ivernois și tatăl său, într-un cuvînt, toți oamenii de vază din partea locului veniră să mă vadă și-si reuniră rugămintele spre a mă face să mă înclin în fața furtunii și de a pleca, măcar pentru un timp, dintr-o parohie unde nu mai puteam trăi în siguranță și nici în onoare. Am observat că însuși Castelanul, îngrozit de furia acestui popor turbat, și temîndu-se ca ea să nu ajungă pînă la el, ar fi fost foarte bucuros să mă vadă plecînd cît mai repede, spre a nu fi silit să mă apere, și spre a putea pleca apoi și el, așa cum a făcut în urma mea. Am cedat deci, și chiar cu ușurință ; căci spectacolul urii poporului îmi pricinuia o sfîșiere de inimă pe care n-o mai puteam îndura.

Aveam de ales între mai multe refugii. După întoarcerea sa la Paris, doamna de Verdelin îmi vorbise în cîteva scrisori despre un domn Walpole, căruia ea îi spunea Milord și care, cuprins de o mare dragoste pentru mine, îmi propunea, la una din moșiile lui, un adăpost despre care ea îmi făcea descrierile cele mai frumoase, intrînd, în privința locuinței și a subsistenței, în amănunte ce arătau cît de mult se ocupa numitul milord Walpole, împreună cu ea, de acest proiect. Milordul Mareșal mă sfătuisese totdeauna pentru Anglia

sau Scoția, și-mi oferise, de asemenea, un adăpost acolo, pe moșiile lui ; dar el îmi mai oferea unul ce mă ispitea și mai mult, la Potsdam, alături de dînsul. Îmi vorbise de o propunere pe care i-o făcuse regele cu privire la mine și care era un fel de invitație de a mă duce acolo, iar doamna ducesă de Saxe-Gotha se bizuia atît de mult pe această călătorie, încît îmi scrisese să mă duc s-o văd, în drum, și să mă opresc cîtva timp la ea ; dar eu mă simțeam atît de legat de Elveția, încît nu mă puteam hotărî s-o părăsesc atîta vreme cît îmi va fi cu putință să trăiesc aici, și am petrecut acest interval de timp spre a înfăptui un proiect la care mă gîndeam de cîteva luni și despre care n-am putut să vorbesc pînă acum ca să nu tai firul povestirii.

Acest proiect consta în a mă duce să mă stabilesc în insula Saint-Pierre, domeniu al spitalului din Berna, în mijlocul lacului Bienné. Într-un pelerinaj pedestru pe care-l făcusem vara precedentă cu du Peyrou, vizitasem împreună această insulă și fusesem atît de încîntat, că nu încetasem de atunci de a mă gîndi la mijloacele de a-mi face sălașul acolo. Cea mai mare piedică era că insula aparținea bernezilor, care, cu trei ani mai înainte, mă izgoniseră mișelește dintre ei, și, în afară că mîndria nu-mi îngăduia să mă întorc la niște oameni ce mă primiseră atît de rău, aveam motive să mă tem că ei nu mă vor lăsa în această insulă mai liniștit decît o făcuseră la Yverdon. L-am consultat în această privință pe milordul Mareșal care, gîndind ca și mine că bernezii ar fi bucuroși să mă vadă surghiunit în această insulă și să mă țină acolo ca zălog pentru scrierile ce-aș putea fi ispitit să la întocmesc, puse să le încerce în acest sens intențiile printr-un oarecare domn Sturler, fostul lui vecin de la Colombier. Domnul Sturler se adresa unor conducători ai statului și, pe baza răspunsului lor, îl asigură

pe milordul Mareșal că bernezii, rușinându-se de purtarea lor din trecut, nu doreau decît să mă vadă locuind în insula Saint-Pierre și să mă lase în pace acolo. Ca surplus de prevedere, înainte de a risca să mă instalez acolo, am căutat să capăt noi informații prin colonelul Chaillet, care îmi confirmă aceleași lucruri ; iar administratorul insulei primind de la stăpînii lui dezlegarea de a mă găzdui acolo, am crezut că nu mai risc nimic ducîndu-mă să mă stabilesc la el, cu încuviințarea tacită atît a suveranului, cît și a proprietarilor ; căci nu mă așteptam ca domnii din Berna să-și recunoască pe față nedreptatea ce mi-o făcuseră și să păcătuiască astfel împotriva celui mai nezdruccinat precept al tuturor suveranilor.

Insula Saint-Pierre, numită la Neuchâtel insula Motte, în mijlocul lacului Bienné, are de jur-împrejur un țărm de circa o jumătate de leghe ; dar în acest mic spațiu ea dă toate principalele produse necesare vieții. Are ogoare, pășuni, livezi, păduri, vii, și totul, favorizat de un teren variat și muntos, formează o alcătuire cu atît mai plăcută, cu cît părțile ei, neivindu-se toate deodată ochiului, se pun în valoare unele pe altele, încît te fac să crezi că insula e mai mare decît este în realitate. Un tăpșan, foarte ridicat, formează partea apuseană, ce privește spre Gleresse și Bonneville. Pe acest tăpșan a fost plantată o lungă alee tăiată la mijloc de o mare pajiște, unde în timpul culesului viilor lumea se adună duminicile de pe toate țărmurile vecine să încingă hore și să se veselească. În insulă nu e decît o singură casă, dar mare și comodă, unde locuiește administratorul, și așezată într-o adîncitură ce-o adăpostește de vînturi.

La cinci sau șase sute de pași de insulă, în partea dinspre miazăzi, se află o altă insulă, mult mai mică, necultivată și pustie, ce pare a fi fost ruptă cîndva din cea mare de niște uragane, și prin ale cărei prun-

dişuri nu cresc decît sălcii şi puricariţe, dar unde se înalţă o movilă uriaşă, acoperită de iarbă, şi foarte plăcută la vedere. Forma lacului este un oval aproape regulat. Malurile lui, mai puţin bogate decît cele ale lacurilor de la Geneva şi Neuchâtel, formează o privelişte preafrumoasă, mai ales în partea apuseană, care e foarte populată şi mărginită de vii la poalele unui lanţ de munţi, oarecum ca la Côte-Rôtie, dar care nu dau un vin atît de bun. Mergînd dinspre sud spre nord, treci prin orăşelele Saint-Jean, Bonneville, Bienne şi Nidau, la capătul lacului, totul fiind presărat cu sate foarte atrăgătoare.

Aşa arăta refugiul pe care mi-l pregătisem şi unde m-am hotărît să mă stabilesc după plecarea din Val-de-Travers. Această alegere era atît de potrivită cu dorul meu de linişte, cu firea mea singuratică şi înclinată către lenevie, încît am socotit-o printre dulcile reverii pe care le-am rîvnit cel mai mult. Mi se părea că în această insulă voi fi mai depărtat de oameni, mai adăpostit de jignirile lor, mai uitat de ei, mai predispus, într-un cuvînt, să gust plăcerile trîndăvicii şi ale vieţii contemplative. Aş fi vroit să fiu atît de izolat în această insulă, încît să nu mai am nici o legătură cu muritorii, şi e sigur că am luat toate măsurile cu putinţă spre a mă sustrage nevoii de a-i întîlni.

Se puna problema traiului, şi, atît prin scumpetea alimentelor, cît şi prin greutatea transporturilor, viaţa era scumpă în această insulă, unde, de altfel, eram la buna voie a administratorului. Acest impas fu învins printr-o înţelegere pe care du Peyrou binevoi să o încheie cu mine, el luînd locul asociaţiei ce plănuise şi părăsise întocmirea ediţiei mele generale. I-am dat toate materialele acestei ediţii. I-am alcătuit cuprinsul şi ordinea lucrărilor. Am adăugat la acestea angajamentul de a-i lăsa Memoriile vieţii mele şi l-am făcut depozitarul tuturor hîrtilor mele, cu condiţia ex-

presă de a nu le folosi decît după moartea mea, dorind să-mi sfîrşesc în linişte viaţa, fără a mai răscoli amintirea publicului despre mine. În schimbul acestora, pensia viageră pe care el se însărcina să mi-o plătească îmi ajungea pentru traiul de toate zilele. Milordul Mareşal, recăpătîndu-şi toate bunurile sale, îmi oferise un subsidiu de o mie două sute de franci, pe care nu-l acceptasem decît reducîndu-l la jumătate. El a vroit să-mi trimiată această sumă, dar eu am refuzat, neştiind în ce s-o investesc. I-a trecut acest capital lui du Peyrou, în mîinile căruia a rămas şi care-mi plăteşte renta viageră pe baza înţelegerii încheiate. Punînd laolaltă deci contractul cu du Peyrou, subsidiul milordului Mareşal, din care două treimi îmi reveneau Thérèsei după moartea mea, şi renta de trei sute de franci pe care o aveam la Duchesne, puteam să mă bizui pe o viaţă onestă, atît pentru mine cît şi, după moartea mea, pentru Thérèse, cărcia îi lăsam o rentă de şapte sute de franci din subsidiul lui Rey şi din acela al Mareşalului milord : astfel, nu mai aveam a mă teme că-i va lipsi pîinea, şi că nu-mi va lipsi nici mie. Dar era scris ca simţul onoarei să mă silcască a respinge toate înlesnirile pe care norocul şi munca mea mi le puneau la îndemîină, şi că voi muri tot aşa de sărac precum am trăit. Oricine poate judeca dacă, afară doar de nu eram ultimul dintre ticăloşi, am putut încheia înţelegeri pe care ceilalţi au avut grijă să le prezinte ca fiind ruşinoase, răpindu-mi orice alt mijloc de a trăi, spre a mă forţa să consimt la dezonoarea mea. Cum ar fi putut să bănuiască ei hotărîrea pe care aveam să o iau în această alternativă ? Dumnealor mi-au judecat totdeauna inima după a lor.

Liniştit în privinţa subsistenţei, nu mai aveam nici o altă grijă. Cu toate că lăsam cîmpul liber duşmanilor mei, dădeam, prin nobila înflăcărare ce-mi dictase scrierile şi prin neclintita statornicie a principiilor

mele, o mărturie despre sufletul meu ce corespundea cu aceea pe care întreaga mea conduită o făcea despre firea mea. Nu aveam nevoie de altă apărare împotriva celor ce mă calomniau. Ei puteau să înfățișeze sub numele meu un alt om ; dar nu puteau să-i înșele decît pe aceia ce vroiau să fie înșelați. Puteam să le dau întreaga mea viață s-o descoasă de la un capăt la altul : eram sigur că de-a lungul greșelilor și slăbiciunilor mele, de-a lungul neputinței de a purta vreun jug, nu vor găsi decît un om drept, bun, fără fiere, fără ură, fără pizmă, dispus să-și recunoască propriile păcate, mai dispus încă să le uite pe cele ale altora, căutîndu-și fericirea în pasiunile gingașe și blînde, și ducînd în orice lucru sinceritatea pînă la nechibzuință, pînă la cea mai de necrezută dezinteresare.

Îmi luam deci într-un fel rămas bun de la veacul și contemporanii mei și spuneam adio lumii, înfundîndu-mă în acea insulă pentru tot restul vieții ; căci aceasta era hotărîrea mea, și aici aveam de gînd să înfăptuiesc, în sfîrșit, marele proiect al unei vieți înclinată către lenevie și căruia îi consacrasem în zadar pînă atunci puțină trudă de care cerul mă învrednicise. Această insulă avea să devină pentru mine prea-fericitul loc unde se doarme în voie :

Unde se face mai mult, unde nu se face nimic.

Acest *mai mult* era totul pentru mine, căci totdeauna am regretat prea puțin somnul ; lenea îmi era de ajuns, și, dacă e să nu fac nimic, prefer să visez treaz, decît dormind. Vîrsta năzuințelor literare fiind trecută, iar fumul gloriei mai mult zăpăcindu-mă decît măgulindu-mă, nu-mi rămînea, ca ultimă nădejde, decît aceea de a trăi nestingherit, într-un veșnic răgaz. Este viața celor fericiți pe lumea cealaltă, și eu îmi făceam de pe acum din ea fericirea supremă pe lumea aceasta.

Cei care mă învinuiesc de atâtea contradicții nu vor pierde prilejul de a mă învinui aci de încă una. Am spus că lenevia din cercurile de societate mi le făcea de nesuportat, și iată-mă căutînd singurătatea numai spre a mă deda leneviei. Totuși, ăsta sînt eu ; dacă e aici o contradicție, ea se datorește naturii, nu mie ; dar e atît de puțină, încît tocmai prin asta eu sînt totdeauna eu. Lenevia din cercurile de societate e uci-gătoare, fiindcă este o nevoie. Aceea a singurătății e termecătoare, fiindcă e liberă și pornită din proprie voință. Într-o societate e un chin să nu fac nimic, fiindcă acolo sînt forțat la asta. Trebuie să stau ținut pe un scaun sau în picioare, țeapăn ca un țăruș, fără să mișc nici genunchiul nici piciorul, neîndrăznind să alerg, să sar, să cînt, să țip, să dau din mîini cînd am chef, neîndrăznind nici măcar să visez, îndurînd în același timp tot chinul trîndăviei și tot năduful constringerii, obligat să fiu atent la toate neroziile ce se spun și la toate laudele ce se fac, și a-mi stoarce fără încetare mintea ca să nu rămîn dator de a rosti la rîndul meu o glumă proastă sau o minciună. Și numiți asta lenevie ? E o muncă de ocaș.

Lenevia care-mi place nu este aceea a unui trîndav care stă cu brațele încrucișate într-o inactivitate totală și care nu gîndește mai mult decît nu activează. Este aceea a unui copil ce se foiește fără încetare pentru a nu face nimic ; și totodată aceea a unui flecar ce bate cîmpii, în timp ce brațele-i stau nemișcate. Îmi place să-mi pierd vremea făcînd nimicuri, să încep o sută de lucruri și să nu termin nici unul, să umblu înapoi și încolo după cum mă taie capul, să trec în fiecare clipă de la o treabă la alta, să urmăresc o muscă în toate mișcările ei, să doresc a smulge din rădăcini o stîncă spre a vedea ce este dedesubtul ei, să pornesc cu sete la o muncă de zece ani și să o părăsesc fără părere de rău după zece minute, să casc gura,

în sfîrșit, toată ziua fără rost și fără șir, și să nu urmez în orice lucru decît toana momentului.

Botanica, așa cum am privit-o totdeauna eu, și așa cum începea să devină o pasiune pentru mine, era tocmai un studiu lenevos, menit să-mi umple tot timpul gol, fără a lăsa loc delirurilor imaginației și nici plictiselii unei totale lipse de lucru. A rătăci nepăsător prin pădure și pe cîmp, a rupe distrat, ici și colo, ba o floare, ba o ramură, a-mi paște iarba aproape la împlinire, a cerceta de mii și mii de ori aceleași lucruri, și totdeauna cu același interes, fiindcă le uitam mereu, aveam cu ce să-mi petrec veșnicia fără să mi se urască nici o clipă. Oricît de perfectă, oricît de admirabilă, oricît de variată este structura plantelor, ca nu atrage îndestul un ochi neștiutor spre a-l interesa. Această permanentă asemănare, și totuși această varietate miraculoasă ce domnește în alcătuirea lor, nû-i încîntă decît pe cei ce au o oarecare idee despre sistemul vegetal. Ceilalți n-au, în fața tuturor acestor comori ale naturii, decît o admirație searbădă și fără farmec. Ei nu văd nimic în amănunt, fiindcă nu au nici o idee despre lanțul de raporturi și combinații ce copleșesc cu minunățiile lor spiritul observatorului. Eram un astfel de observator, și memoria mea slabă avea să mă țină mereu în acest fericit punct de a ști destul de puțin pentru ca totul să-mi fie nou, și destul pentru ca totul să mă impresioneze. Diversele soluri cu care insula, deși mică, era presărată, îmi ofereau o suficientă varietate de plante pentru studiu și pentru desfătarea întregii mele vieți. Nu vroiam să las un fir de iarbă fără să-l analizez, și mă pregăteam să scriu, pe baza unei imense culegeri de observații curioase, o *Flora Petrinsularis*.

Am chemat-o pe Thérèse, cu toate cărțile și hainele mele. Am intrat în pensiune la administratorul insulei. Soția lui își avea surorile la Nidau, de unde veneau

s-o vadă cu rîndul, și ele îi țineau de urît Thérèsei. Am încercat să înjghebez acolo o viață plăcută în care a fi vroit să mi-o petrec pe a mea, dar al cărei gust, după ce-l căpătasem, nu servi decît să mă facă să simt și mai adînc amărăciunea aceleia ce avea să-i urmeze atît de repede.

Am iubit totdeauna cu patimă apa, și vederea ei mă aruncă într-o reverie plină de vrajă, deși adesea fără obiect determinat. În fiecare zi, cînd mă sculam, și dacă era vreme frumoasă, alergam pe tăpșan să respir aerul sănătos și proaspăt al dimineții și să-mi plimb ochii pe deasupra acestui minunat lac, ale cărui maluri și munții ce-l înconjurau îmi încîntau privirea. Nu găsesc o mai vrednică laudă adusă Divinității decît această admirație mută pe care o stîrnește contempla-rea creațiilor sale, și care nu se exprimă prin acte desfășurate. Înțeleg că locuitorii orașelor, care nu văd decît ziduri, străzi și crime, au puțină credință ; dar nu pot să înțeleg cum cei de la țară, și mai ales solitarii, se poate să nu aibă de loc. Cum de sufletele lor nu se înalță de o sută de ori pe zi în extaz către autorul minunățiilor ce-i înconjoară ? Pe mine, mai ales cînd mă scol, obosit de insomnii, o lungă obișnuință mă îndeamnă la aceste înălțări ale inimii, care nu impun nici un efort de gîndire. Dar pentru asta trebuie ca ochii să-mi fie uluiți de încîntătorul spectacol al naturii. În odaia mea mă rog mai rar și cu mai puțină căldură ; dar la vederea unei frumoase priveliști mă simt cutremurat, fără să știu de ce anume. Am citit că un episcop înțelept, umblînd prin dioceza lui, a întîlnit o bătrînă care, drept orice rugăciune, nu știa să spună decît „O !“ El i-a spus : „Măicuță, continuă să te rogi mereu astfel ; rugăciunea dumitale face mai mult decît ale noastre.“ Această rugăciune ce face mai mult este și a mea.

După micul dejun mă grăbeam să aștern pe hîrtie, în silă, cîteva scrisori chinuitoare, năzuind cu patimă la fericitul moment de a arunca pana din mînă. Mă foiam cîteva clipe prin jurul cărților și hîrțiilor mele, mai mult pentru a le despacheta și orîndui, decît pentru a le citi, și această orînduire, ce devenea pentru mine truda Penelopei, îmi oferea plăcerea de a pierde astfel cîteva minute, după care mă plictiseam și-o părăseam, spre a petrece cele trei sau patru ceasuri ce-mi rămîneau din cursul dimineții cu studiul botanicei, și mai ales al sistemului lui Linnaeus¹, pentru care am prins o pasiune de care nu m-am mai putut lecuî nici chiar după ce i-am simțit partea slabă. Acest mare cercetător este, după părerea mea, singurul, împreună cu Ludwig, care privise pînă atunci botanica și ca naturalist și ca filozof ; dar el a studiat-o mai mult în șoproane și în grădini, și prea puțin în mijlocul naturii însăși. Eu, care socoteam drept o grădină insula întregă, de îndată ce aveam nevoie să fac sau să verific vreo observație, dădeam fuga în pădure sau pe pajiște, cu cartea sub braț ; acolo, mă întindeam pe pămînt lîngă planta în chestiune spre a o cerceta în felul acesta pe îndelete. Această metodă m-a ajutat mult să cunosc vegetalele în starea lor naturală, înainte ca ele să fi fost cultivate sau denaturate de mîna oamenilor. Se zice că Fagon, primul medic al lui Ludovic al XIV-lea, care denumea și cunoștea perfect toate plantele din Grădina Regală, era de o asemenea nepricepere la cîmp, că nu-mai cunoștea nimic. Eu sînt tocmai contrariu ; cunosc cîte ceva din făptuirile naturii, dar nimic din cele ale grădinarului.

După-amiezile mi le consacram cu totul înclinărilor mele către lenevie și visare, urmînd fără nici o regulă imboldurile momentului. Adesea, cînd văzduhul era

¹ Carol Linnaeus (1711—1783), botanist suedez, autorul celei de-a doua clasificări a plantelor (n.t.).

liniștit, de cum mă ridicam de la masă, mă aruncam singur într-o bărcuță pe care administratorul mă învățase s-o conduc cu o singură lopată ; și mă avântam spre mijlocul apei. Momentul când mă desprindeam de țărm îmi producea o bucurie ce mergea pînă la înfiorare, a cărei cauză îmi este cu neputință s-o spun sau s-o înțeleg, dacă nu era cumva o fericire tainică de a mă ști acolo departe de orice atingere a celor răi. Rătăceam apoi singur pe lac, apropiindu-mă uneori de mal, dar fără să acostez. Adesea, lăsîndu-mi barca în voia vîntului și-a apei, mă cufundam în reverii fără obiect, și care, oricît de lîncede ar fi fost, nu erau totuși mai puțin dulci. Cîteodată strigam, sugrumat de emoție : „O, natură ! O, mamă ! Iată-mă sub paza ta ! Aici nu e nici un om viclean și mișel care să se interpună între mine și tine !“ Mă depărtam astfel de pămînt pînă la o jumătate de leghe ; aș fi vroit ca acel lac să fie un ocean. Dar, spre a-i face pe voie cîinelui meu, căruia nu-i plăcea, ca mie, șederi atît de lungi pe apă, luam de obicei o țintă a plimbării ; aceasta era să debarc în insula cea mică, să mă preumblu pe acolo o oră sau două, ori să mă întind pe iarbă în vîrfurile movilei, spre a mă sătura de plăcerea de a admira lacul și împrejurimile lui, spre a cerceta și analiza toate plantele ce se găseau la îndemîna mea, și spre a-mi construi, ca un alt Robinson, un sălaș imaginar în această mică insulă. Mă îndrăgostisem foarte mult de această colină. Cînd puteam să le duc acolo pe Thérèse și pe soția administratorului cu surorile ei, cît de mîndru eram să fiu barcagiul și călăuza lor ! Duceam acolo, cu mare alai, iepuri, spre a popula insula : altă desfătare pentru Jean-Jacques ! Această semîntie îmi făcu insulița și mai interesantă. De-atunci mă duceam acolo mai des și cu o plăcere și mai mare, spre a constata urmele înmulțirii acestor noi locuitori.

La aceste bucurii adăugam una ce-mi amintea dulcea viață de la Charmette, și la care vara mă îmbia cu deosebire. Era o rămășiță a preocupărilor rustice pentru culesul legumelor și poamelor și din care noi ne făceam o plăcere, Thérèse și cu mine, de a le împărți cu administratoarea și familia sa. Mi-amintesc că un bernez, numit Kirkebergher, venind să mă vadă o dată, m-a găsit cocoțat într-un pom înalt, cu un sac legat la brâu, și atât de încărcat de mere, că nici nu puteam să mă mai mișc. Nu m-am supărat de această vizită și de altele la fel. Speram că bernezii, văzînd cum îmi folosesc timpul, nu se vor mai gîndi să-mi tulbure liniștea și mă vor lăsa în pace în singurătatea mea. Aș fi preferat chiar să fiu exilat acolo din voința lor, nu din a mea : aș fi fost mai asigurat că astfel nu mi se va mai tulbura tihna.

Iată încă una din acele mărturii asupra cărora sînt dinainte sigur de neîncrederea cititorilor, porniți să mă judece totdeauna după ei înșiși, cu toate că au fost siliți să vadă în cursul vieții mele mii de înclinări lăuntrice care nu se aseamănă cu ale lor. Ceea ce este mai ciudat este că, refuzîndu-mi orice simțăminte bune sau nepărtinitoare pe care nu le au ei, sînt totdeauna gata să-mi atribuie unele atât de rele, că nici nu pot trece măcar prin inima unui om ; și atunci găsesc foarte simplu să mă pună în contradicție cu natura și să facă din mine un monstru cum nu s-a mai pomenit. Nici o absurditate nu li se pare de necrezut de îndată ce vor să mă defăimeze ; nimic neobișnuit nu li se pare cu puțință atunci cînd vor să mă onoreze.

Dar, orice-ar putea să creadă sau să spună ei, eu nu voi înceta de a depăna cu sinceritate ceea ce a fost, a făcut și a gîndit J.-J. Rousseau, fără a explica sau a justifica singularitatea ideilor și simțămintelor lui, și nici a cerceta dacă alții au gîndit ca el. Am prins

atita gust pentru insula Saint-Pierre și șederea acolo îmi convenea atît de mult, că, pe măsură ce-mi legam toate dorințele de această insulă, mi-am făurit-o pe aceea de a nu mai ieși de loc din ea. Vizitele pe care le aveam de întors prin vecinătate, drumurile pe care trebuia să le fac la Neuchâtel, la Bienne, la Yverdun, la Nidau mă oboseau numai gîndindu-mă la ele. O zi petrecută în afara insulei mi se părea tăiată din fericirea mea, iar a ieși din incinta acestui lac însemna pentru mine a ieși din elementul meu. De altminteri, experiența trecutului făcuse să fiu fricos. Era destul ca o bucurie să-mi mîngîie inima, spre a mă aștepta să o pierd, și dorința fierbinte de a-mi sfîrși zilele în această insulă era nedespărțită de teama de a fi silit să plec de aici. Luasem obiceiul de a mă duce să mă așez seara pe mal, mai ales cînd lacul era învolburat. Simțeam o plăcere deosebită să văd valurile spărgîndu-se la picioarele mele. Îmi făuream atunci imaginea zbuciumului lumii și a liniștii locuinței mele ; uneori această dulce idee mă înduioșa pînă la a-mi da lacrimi în ochi. Tihna de aici, de care mă bucuram cu patimă, nu era tulburată decît de neliniștea de a o pierde ; dar această neliniște mergea pînă la a-i spulbera dulceața. Îmi simțeam situația atît de nesigură, că nu îndrăzneam să mă bizui pe ea. Ah, îmi spuneam, cît de bucuros aș schimba libertatea de a ieși de aici, la care nici nu mă gîndesc, cu asigurarea de a putea rămîne totdeauna aci ! În loc de a fi îngăduit de milă, de ce nu sînt deținut aici cu forța ? Cei care nu fac decît să mă îngăduie aici au oricînd putința să mă izgonească, și pot oare spera că persecutorii mei, văzîndu-mă atît de fericit aici, au să mă lase să fiu mai departe fericit ? Ah, e prea puțin că mi se dă voie să trăiesc în acest loc, aș vroi să fiu condamnat aici, aș vroi să fiu silit să rămîn, pentru a nu fi silit să plec ! Mă uitam cu invidie la fericitul

Michel Ducrêt care, liniştit în castelul din Arberg, nu avea decît să vrea să fie fericit, pentru a fi.¹ În sfîrşit, pe măsură ce mă cufundam în aceste gânduri şi în presimţămintele neliniştitoare ale noilor furtuni totdeauna gata să se abată asupra mea, am ajuns să doresc, dar cu o patimă de necrezut, ca, în loc de a mi se tolera doar să locuiesc în această insulă, ea să mi se transforme într-o închisoare perpetuă, şi pot să jur că, de-ar fi depins numai de mine ca să fiu condamnat la aşa ceva, aş fi făcut-o cu cea mai mare bucurie, preferînd de mii de ori osînda de a-mi petrece aici restul zilelor, primejdiei de a fi alungat.

Această teamă nu rămase multă vreme neîntemeiată. Într-un moment cînd mă aşteptam cel mai puţin la asta, primii o scrisoare de la domnul primar din Nidau, în circumscripţia căruia se afla insula Saint-Pierre; prin acea scrisoare el îmi aducea la cunoştinţă, din partea excelenţelor-lor, ordinul de a pleca din insulă şi din statele lor. Credeam că am un vis urît, citind-o. Nimic mai puţin firesc, mai puţin înţelept, mai puţin de prevăzut ca un asemenea ordin: căci eu privisem presimţămintele mele mai degrabă ca temerile unui om speriat de nenorocirile lui, decît ca o prezicere care să poată avea cel mai mic temei. Măsurile pe care le luasem spre a-mi asigura îngăduinţa tacită a suveranului, liniştea în care mă lăsaseră să mă stabilesc aici, vizitele mai multor bernezi şi a primarului însuşi, care mă copleşise cu laude şi atenţii, asprimea anotimpului, cînd era barbar să alungi un om bolnav, totul mă făcu să cred, dimpreună cu alţi oameni, că în acest ordin era o neînţelegere şi că răuvoitorii aleseseră anume perioada culesului viilor şi a vacanţei senatului spre a-mi da dintr-o dată această lovitură.

¹ Michel Ducrêt era deţinut în fortăreaţa din Arberg (n.t.).

Dacă aş fi urmat primul impuls al indignării, aş fi plecat numaidecât. Dar unde să mă duc ? Încotro s-o apuc, în pragul iernii, fără țință, fără pregătiri, fără însoțitor, fără trăsură ? Chiar de-aş fi lăsat totul baltă, hîrtille, lucrurile, toate preocupările mele, mi-ar fi trebuit timp spre a mă pregăti, şi în ordin nu se spunea dacă mi se acorda sau nu un răgaz. Continuitatea nenorocirilor începea să-mi înăbuşe curajul. Pentru prima dată îmi simţii mîndria înăscută încovoindu-se sub jugul nevoii, şi, cu toate că inima nu mă îmboldea la aşa ceva, a trebuit să mă înjosesc spre a cere o amîinare. M-am adresat domnului de Graffenried, care îmi trimisese ordinul, spre a-i descifra rostul. Scrisoarea lui conţinea o foarte vie dezaprobare a acestui ordin, pe care nu mi-l aducea la cunoştinţă decît cu cel mai mare regret, şi mărturiile de îndurerare şi de stimă de care era plină mi se părură tot atîtea îndemnuri blînde de a-i vorbi cu inima deschisă : am făcut-o. Nici nu mă îndoiam că scrisoarea mea nu va deschide ochii acestor oameni nedrepti asupra barbariei lor şi că dacă nu se va revoca un ordin atît de crud, mi se va acorda cel puţin o amîinare convenabilă, poate pentru iarna întreagă, spre a mă pregăti de retragere şi spre a-mi găsi un loc.

În aşteptarea răspunsului, am început să reflectez asupra situaţiei mele şi să deliberez ce hotărîre să iau. Vedeam atîtea greutăţi de tot felul, mîhnirea mă copleşise atît de tare şi starea sănătăţii îmi era în acel moment atît de rea, încît m-am lăsat cu totul înfrînt, iar rezultatul descurajării mele fu de a-mi istovi şi puţinele forţe ce puteau să-mi rămînă în spirit spre a alege calea cea mai bună cu putinţă în această tristă situaţie. În orice loc aş fi vroit să mă refugiez, era limpede că nu puteam fi liniştit nicăieri, din cauza celor două metode ce fuseseră folosite spre a mă expulza. Una, ridicînd împotriva mea gloata prin ma-

nevre subterane ; cealaltă, izgonindu-mă în chip fățiș, fără a se invoca nici un motiv. Nu puteam deci să mă bizui pe nici o retragere sigură, decît doar ducîndu-mă s-o caut mai departe decît puterile mele, și anotimpul păreau să mi-o îngăduie. Toate acestea mă întoarseră la gîndurile despre care am mai vorbit, și cutezai a dori și a propune că mai bine să fiu ținut într-o captivitate perpetuă, decît a mă face să rătăcesc fără încetare pe pămînt, alungîndu-mă rînd pe rînd din toate refugiile pe care le-aș fi ales. La două zile după prima scrisoare, i-am trimis domnului de Graffenried o a doua, rugîndu-l să facă această propunere excelențelor-lor. Răspunsul Bernei și la una și la cealaltă fu un ordin conceput în termenii cei mai direcți și mai drastici de a părăsi insula și întregul teritoriu propriu și apropiat al Republicii, în decurs de douăzeci și patru de ore, și de a nu mă mai întoarce nicio dată aici, sub amenințarea celor mai aspre pedepse.

Momentul acela fu îngrozitor. Trecusem pînă atunci prin cele mai crunte neliniști, dar niciodată printr-o atît de mare încurcătură. Ceea ce mă întrista însă cel mai mult era de a fi silit să renunț la planul ce mă făcuse să doresc a petrece iarna în insulă. E timpul să povestesc întîmplarea fatală ce-a pus vîrf nenorocirilor mele și care a tîrît în ruina mea un popor nefericit, ale cărui virtuți născînde făgăduiau să le egaleze într-o zi pe cele ale Spartei și ale Romei.

Vorbisem în *Contractul social* despre corsicani ca despre un popor nou, singurul din Europa ce nu fusese călit pentru legiuire, și-mi exprimasem marea speranță ce se putea pune într-un asemenea popor, dacă ar avea fericirea să găsească un dascăl înțelept. Cartea mea fusese citită de cîțiva corsicani ce fură măguliți de modul onorabil în care vorbeam despre ei, și situația în care se găseau de a lucra pentru înființarea Republicii lor, îi făcu pe conducătorii lor să-mi

ceară părerile asupra acestei însemnate înfăptuiri. Un domn Buttafuoco, dintr-una din familiile cele mai de vază ale țării, și căpitan în Franța în regimentul regal-italian, îmi scrisese în acest scop și-mi procură mai multe documente pe care i le cerusem spre a mă pune la curent cu istoria națiunii și cu starea țării. Domnul Paoli¹ îmi scrisese, de asemenea, de mai multe ori, și cu toate că simțeam o asemenea sarcină mai presus de puterile mele, am socotit că nu puteam refuza să le dau sprijinul la o înfăptuire atât de mare și frumoasă, după ce voi fi căpătat toate cunoștințele de care aveam nevoie pentru aceasta. În sensul acesta i-am răspuns și unuia și altuia, și această corespondență a continuat până la plecarea mea.

Tocmai atunci am aflat că Franța trimitea trupe în Corsica și că încheiase un tratat cu genevezii. Acest tratat, această trimitere de trupe mă neliniștise, și fără a-mi trece prin cap că aș putea avea vreo legătură cu toate acestea, mi-am spus că e caraghios și cu neputință să te străduiești pentru o operă care cere o atât de adâncă pace, cum este înstituirea așezămintelor unui popor, într-un moment când el urmează poate să fie subjugat. Nu i-am ascuns temerile mele domnului Buttafuoco, și el mă liniștea prin convingerea că, dacă în acel tratat ar fi lucruri contrare libertății națiunii sale, un atât de bun cetățean ca el n-ar rămîne, așa cum o făcea, în serviciul Franței. Într-adevăr, zelul său pentru legiferarea corsicanilor și legăturile lui strînse cu domnul Paoli nu puteau să-mi lase nici o bănuială în privința lui, și când am aflat că făcea dese călătorii la Versailles și la Fontainebleau, și că avea relații cu domnul de Choiseul, n-am dedus altceva decît că avea despre adevăratele

¹ Pascal Paoli (1726—1807), eliberatorul Corsicii de sub genezezi (n.t.).

intenții ale Curții Franței asigurări pe care el mă lăsa să le înțeleg, dar pe care nu vroia să le exprime deschis într-o scrisoare.

Toate acestea mă liniștiră în oarecare măsură. Toți, neînțelegînd nimic din această trimitere de trupe franceze, neputînd gîndi în mod chibzuit că ele erau acolo pentru a proteja libertatea corsicanilor, ce erau destul de în stare să și-o apere singuri împotriva genovezilor, nu mă puteam liniști pe deplin, și nici să mă amestec cu tot dinadinsul în legiuirea propusă, pînă cînd n-aș fi căpătat dovezi puternice că totul nu era doar un joc spre a mă face de rîs. Aș fi vroit foarte mult să am o întrevedere cu domnul Buttafuoco ; era cel mai bun mijloc de a căpăta lămuririle de care aveam nevoie. El mă făcu să o sper, și-o așteptam cu nerăbdarea cea mai mare. În ce-l privește, nu știu dacă a avut cu adevărat această intenție ; dar chiar dacă ar fi avut-o, nenorocirile mele m-ar fi împiedicat de a profita de ea.

Cu cît meditam mai mult la înfăptuirea propusă, cu cît înaintam în cercetarea documentelor ce le aveam în mînă, cu atît simțeam mai mult nevoia de a studia îndeaproape și poporul ce trebuie legiferat, și pămîntul pe care-l locuia, și raporturile sub care urma să-și însușească această legiferare. Cu fiecare zi îmi dădeam tot mai bine seama că-mi era cu neputință să capăt de la depărtare toate luminile necesare spre a mă îndruma. I-am scris lui Buttafuoco : înțelese și el asta, și, dacă n-am luat chiar hotărîrea de a mă duce în Corsica, mă ocupam mult de mijloacele de a face această călătorie. I-am vorbit în acest scop domnului Dastier, care, servind altădată în această insulă, sub domnul de Maillebois, trebuia s-o cunoască. El nu cruță nimic spre a-mi scoate din cap acest gînd, și mărturisesc că descrierea îngrozitoare ce mi-o făcu despre corsicani și despre țara lor îmi po-

toli mult dorința ce-o aveam de a mă duce să trăiesc în mijlocul lor.

Dar cînd persecuțiile de la Motiers făcură a mă gîndi să părăsesc Elveția, această dorință se reaprinse în mine prin speranța de a găsi, în sfîrșit, la acei insulari odihna pe care nimeni nu vroia să mi-o îngăduie nicăieri în altă parte. Un singur lucru mă speria în această călătorie : anume, lipsa de aptitudine și repulsia pe care am avut-o totdeauna pentru viața activă la care urma să fiu condamnat. Făcut ca să meditez după plac în singurătate, nu eram cîtuși de puțin în stare să vorbesc, să activez, să tratez afaceri printre oameni. Natura, care mă înzestrase cu prima în-sușire, mi-o refuzase pe cealaltă. Totuși, simțeam că, fără a lua parte în mod direct la treburile publice, voi fi nevoit, de îndată ce mă voi afla în Corsica, de a mă pune în slujba poporului și de a conferi foarte adesea cu șefii lui. Scopul însuși al călătoriei mele cerea ca, în loc de a căuta retragerea, să caut, în sînul națiunii, luminile de care aveam nevoie. Era limpede că nu voi mai putea dispune de mine însumi și că, prins fără voia mea într-un vîrtej pentru care nu eram de loc născut, voi duce acolo o viață cu totul contrară gustului meu, și nu mă voi înfățișa acolo decît în paguba mea. Prevedeam că, susținînd rău prin prezența mea părerea ce și-o putuseră face din cărțile mele despre destoinicia mea, mă voi discredita la corsicani, și voi pierde, atît în dauna lor cît și a mea, încrederea ce mi-o acordaseră și fără de care nu puteam înfăptui cu succes opera pe care ei o așteptau de la mine. Eram sigur că, ieșind astfel din sfera mea, lor le voi deveni de prisos, iar mic îmi voi pricinui numai necazuri.

Chinuit, zgîlțit de furtuni de tot felul, obosit de călătorii și de persecuții ce se țineau lanț de mai mulți ani, simțeam cu putere nevoia odihnei, de care bar-

barii mei dușmani își făceau un joc în a mă lipsi ; tînjeam mai mult ca oricînd după acea plăcută lenevie, după acea blîndă tihnă a spiritului și a trupului pe care o rîvnisem atîta și la care inima mea, lecuită de himerele iubirii și ale prieteniei, își mărginea acum suprema ei fericire. Nu întrezăream decît cu groază muncile pe care le aveam de săvîrșit, viața frămîntată la care aveam să mă înham ; și dacă măreția, frumusețea, folosul scopului îmi însufleteau curajul, neputința de a plăti cu persoana mea izbînda, mi-l înăbușea cu totul. Douăzeci de ani de meditare adîncă, în lumea mea, m-ar fi costat mai puțin decît șase luni de viață activă în mijlocul oamenilor și al treburilor, și încredințat că nu voi reuși.

M-am gîndit la un mijloc ce părea potrivit a împăca totul. Urmărit în toate refugiile mele de uneltirile subterane ale dușmanilor mei tainici, și nevăzînd decît Corsica unde aș putea spera pentru zilele bătrîneții odihna pe care nu vroiau să mi-o lase nicăieri în altă parte, m-am hotărît să mă duc acolo, cu îndrumările lui Buttafuoco, de îndată ce-mi va sta în putință ; dar, spre a trăi liniștit, să renunț, cel puțin în aparență, la opera de legiuire, și să mă mărginesc, pentru a plăti într-un fel ospitalitatea gazdelor mele, la a scrie acolo istoria lor, fără a înceta de a culege în tăcere informațiile necesare ca să le fiu cîndva și mai folositor, dacă-mi va fi dat să ajung ziua aceea. Începînd astfel prin a nu mă angaja la nimic, speram să pot medita în taină, și pe îndelete, un plan care să le convină, și asta fără a renunța prea mult la scumpa mea singurătate, nici să mă supun unei vieți care-mi este de neîndurat și pentru care nu am nici o înzestrare.

Dar această călătorie, în situația mea, nu era un lucru ușor de îndeplinit. După felul cum domnul Dastier îmi vorbise despre Corsica, nu puteam să gă-

sesc acolo, dintre cele mai simple înlesniri ale vieții, decît ceea ce aveam să duc eu însumi : lenjerie, haine, veselă, ustensile de bucătărie, hîrtie, cărți, toate trebuia să le car cu mine. Spre a mă muta acolo cu „guvernanta“ mea, trebuia să trec Alpii și, pe un traseu de două sute de leghe, să tîrăsc după mine un întreg calabalîc ; trebuia să străbat statele mai multor suverani, și, după tonul dat de întreaga Europă, trebuia să mă aștept, firește, după atîtea nenorociri, a întîlni peste tot greutăți și a-l vedea pe fiecare făcîndu-și o onoare din a mă copleși cu vreo nouă dizgrație și a încălca față de mine toate drepturile oamenilor și ale omenirii. Cheltuielile foarte mari, oboselile, primejdiile unei asemenea călătorii mă obligau să prevăd de la început și să cîntăresc bine toate greutățile. Gîndul de a mă trezi la urmă singur, fără mijloace de trai la vîrsta mea și departe de toate cunoștințele mele, la cheremul acestui popor barbar și sîngeros, după cum mi-l descriesese domnul Dastier, era potrivit pentru a mă face să chibzuiesc bine o asemenea hotărîre înainte de a o trece în fapt. Doream cu nerăbdare întrevăderea pe care Buttafuoco mă făcuse s-o sper, și așteptam rezultatul ei pentru a mă hotărî cu adevărat.

În timp ce mă cumpăneam astfel, avură loc persecuțiile de la Motiers, care mă siliră să plec. Nu eram pregătit pentru o călătorie lungă, și mai ales pentru aceea în Corsica. Așteptam vești de la Buttafuoco ; m-am refugiat în insula Saint-Pierre, de unde am fost izgonit la începutul iernii, cum am spus mai înainte. Alpii acoperiți de zăpadă făceau atunci cu neputință pentru mine această emigrare, mai ales în răstimpul foarte scurt ce mi s-a prescris. E adevărat că năstrușnicia unui asemenea ordin ducea la imposibilitatea de a-l executa : căci, din mijlocul acelei singurătăți închisă în mijlocul apelor, neavînd decît douăzeci și

pauru de ore după primirea ordinului pentru a mă pregăti de plecare, pentru a găsi bărci și căruțe spre a ieși din insulă și din întregul teritoriu, chiar de-aș fi avut aripi, mi-ar fi fost greu să mă pot supune. I-am scris domnului primar din Nidau, răspunzându-i la scrisoarea lui, și m-am grăbit să plec din această țară a nedreptății. Iată cum a trebuit să renunț la planul meu drag și cum, neputînd obține în descu-rajarea mea să se dispună altfel cu mine, am luat hotărîrea, la invitația milordului Mareșal, de a mă duce la Berlin, lăsînd-o pe Thérèse să ierneze la Saint-Pierre unde rămîneau și lucrurile și cărțile mele și încredințîndu-mi hîrțiile în mîinile lui du Peyrou. Am făcut totul cu atîta grabă, că, chiar a doua zi dimineața, am plecat din insulă și am ajuns la Bienne încă înainte de amiază. Puțin a lipsit să nu-mi sfîrșesc călătoria aici, printr-o întîmplare a cărei povestire nu se cuvine să fie omisă.

De cum se răspîndi vestea că promisem ordin să părăsesc refugiul meu, mă pomenii cu o mulțime de vizite de prin împrejurimi, și mai ales de bernezi ce veneau cu cea mai dezgustătoare falsitate să mă tîmîieze, să mă mîngîie și să-mi spună că se alesese mo-mentul vacanței și întreruperii ședințelor Senatului spre a se ticlui și emite acel ordin, de care, spuneau ei, cei Două-Sute erau cu toții indignați. Printre grămada de binevoitori, erau cîțiva din orașul Bienne, mic stat liber alipit de acela al Bernei, și, între alții, un tînăr numit Wildremet, a cărui familie deținea primul rang și avea cea mai mare trecere în acest mic oraș. Wildremet mă conjura călduros, în numele concetățenilor lui, de a-mi alege retragerea în mijlocul lor, asigurîndu-mă că doreau cu nerăbdare să mă primească la ei ; că-și vor face o glorie și o datorie din a mă ajuta să uit persecuțiile pe care le-am îndurat ; că nu aveam a mă teme acolo de nici o influență a

bernezilor ; că Bienne era un oraș liber ce nu primea legi de la nimeni, și că toți cetățenii lui erau în unanimitate hotărâți să nu asculte nici o poruncă ce mi-ar putea fi potrivnică.

Wildremet, văzînd că nu mă putea face să-mi schimb părerea, luă în sprijinul lui mai multe persoane, atît din Bienne și din împrejurimi, cîu chiar și din Berna, și între alții pe acel Kirkebergher de care am mai pomenit, care căutase să intre în legătură cu mine de cînd mă retrăsesem în Elveția și ale cărui talente și principii făceau să-l privesc cu interes. Dar, îndemnuri mai puțin prevăzute și mai pline de greutate fură acelea ale domnului Barthès, secretarul ambasadei Franței, care veni să mă vadă împreună cu Wildremet, mă rugă mult să fiu oaspetele lui și mă uimi prin grija vie și duioasă ce părea să mi-o poarte. Nu-l cunoșteam de loc pe domnul Barthès ; totuși, îl vedeam punînd în vorbele sale căldura, zelul prieteniei, și vedeam că ținea cu adevărat din toată inima să mă convingă a mă stabili la Bienne. Îmi făcu elogiul cel mai înflăcărat al acestui oraș și al locuitorilor lui, de care se arăta atît de strîns legat, că-i numi de mai multe ori în fața mea patronii și părinții lui.

Acest demers al lui Barthès îmi răsturnă toate presupunerile. Îl socotisem totdeauna pe domnul de Choiseul de a fi autorul ascuns al tuturor persecuțiilor pe care le înduram în Elveția. Purtarea rezidentului Franței la Geneva, aceea a ambasadorului de la Soleure îmi confirmau și mai mult aceste bănuieli ; vedeam Franța conducînd din umbră tot ceea ce mi se întîmpla la Berna, la Geneva, la Neuchâtel, și nu credeam să am în Franța alt dușman puternic în afară de ducele de Choiseul. Ce puteam deci să gîndesc despre vizita lui Barthès și despre caldul interes ce părea să-l aibă pen-

tru soarta mea ? Nenorocirile nu-mi distruseseră încă acea încredere firească inimii mele, iar încercările nu mă învățaseră încă să văd peste tot curse învăluite în faldul mîngîierilor. Cercetam cu surprindere motivul acestei bunăvoințe a lui Barthès ; nu eram atît de nătîng să cred că făcea acest demers din proprie inițiativă ; vedeam în el o trîmbițare în public și chiar o dragoste ce trăda o intenție ascunsă ; căci eram departe de a fi întîlnit vreodată la acești mici subalterni acea pornire generoasă care, într-un post asemănător, mie îmi înfierbîntase adesea inima.

Îl cunoscusem cîndva pe cavalerul de Beauteville¹ la domnul de Luxembourg ; el îmi arătase oarecare bunăvoință ; de cînd era ambasador îmi dăduse unele semne că-și amintea de mine, și chiar mă invită să mă duc să-l văd la Soleure : invitație de care, fără să mă fi dus, fusesem mișcat, nefiind obișnuit să fiu tratat cu atîta cînstă de oameni puși în slujbe mari. Presupuneam deci că domnul de Beauteville, silit să urmeze dispozițiile sale cu privire la treburile Genevei, deplîngîndu-mă însă pentru nenorocirile mele, îmi pregătise pe căi particulare acel refugiu la Bienne, spre a putea trăi acolo în liniște, sub auspiciile lui. Fui măgulit de această atenție, dar n-am vroit să mă folosesc de ea, și, hotărît să mă duc la Berlin, așteptam cu nerăbdare momentul de a-l reîntîlni pe milordul Mareșal, convins că numai alături de el voi găsi o adevărată liniște și o fericire trainică.

La plecarea din insulă, Kirkebergher mă însoți pînă la Bienne. Acolo îl găsii pe Wildremet și alți cîțiva bienezi ce mă așteptau la coborîrea din barcă. Am mîncat cu toții la han, și, de cum ajunsei, prima mea grijă fu să cer să mi se caute o caleașcă, vroidnd să por-

¹ Ambasadorul Franței la Soleure, oraș și canton în Elveția (n.ed.fr.).

nesc la drum chiar a doua zi dimineată. În timpul mesei, acești domni își reluă stăruințele lor de a mă opri printre ei, și asta cu atîta căldură și cu făgăduinți atît de mișcătoare că, în ciuda tuturor hotărîrilor mele, inima-mi, care n-a putut să reziste niciodată măguliilor, se lăsă pătrunsă de ale lor ; de cum mă văzură că stau pe gînduri, ei își înteriră atît de mult silințele că, pînă la urmă, mă lăsaî convins, și am consimțit să rămîn la Bienne, cel puțin pînă în primăvara viitoare.

Numaidecît Wildremet se repezi să-mi facă rost de o locuință, și-mi laudă ca pe o mare descoperire o păcătoasă de cămăruță într-o fundătură, la catul al treilea, dînd într-o curte, unde aveam drept priveliște tarabele cu piei împutite ale unui argășitor. Gazda mea era un omuleț schimonosit și destul de pungaș, despre care am aflat a doua zi că era desfrînat, cartofor și foarte rău văzut în mahala ; nu avea nici nevastă, nici copii, nici servitori, și, închis în camera mea mohorîtă, mă aflam, în cea mai surîzătoare țară din lume, instalat în așa fel ca să mor de melancolie în cîteva zile. Ceea ce mă duru cel mai mult, în ciuda a tot ce mi se spusese despre bucuria locuitorilor de a mă primi printre ei, fu să nu zăresc, trecînd pe străzi, nici un semn de respect față de mine în comportările lor, nici un fel de bunăvoință în privirile lor. Eram totuși hotărît să rămîn acolo, cînd am aflat, am văzut și-am simțit, chiar din ziua următoare, că în oraș domnea o fierbere cumplită în privința mea ; mai mulți binevoitori veniră să mă prevină, îndatoritori, că chiar a doua zi urma să mi se notifice, în modul cel mai aspru cu putință, un ordin de a pleca numaidecît din stat, adică din oraș. Nu aveam pe nimeni căruia să mă destăinuiesc ; toți cei ce mă opriseră

acolo se făcuseră deodată nevăzuți ; Wildremet dispăruse, despre Barthès n-am mai auzit, și nu se părea că recomandarea lui să mă fi pus în mare favoare pe lângă patronii și părinții ce și-i atribuisse față de mine. Un oarecare domn de Vau-Travers, bernez, ce avea o frumoasă casă în apropierea orașului, îmi oferî totuși un adăpost acolo, sperînd, îmi spunea el, că la dînsul aş putea fi ferit să fiu ucis cu pietre. Fericirea aceasta nu mi se păru însă destul de atrăgătoare spre a mă ispitii să-mi prelungesc șederea la un popor atît de ospitalier.

Totuși, pierzînd trei zile cu această întîrziere, depășisem cu mult cele douăzeci și patru de ore pe care bernezii mi le acordaseră ca să plec din toate statele lor, și, cunoscînd asprimea lor, nu încetam de a fi oarecum îngrijorat asupra modului cum mă vor lăsa să le străbat, cînd domnul primar din Nidau veni tocmai la timp să mă scoată din încurcătură. Cum dezaprobase cu tărie procedeul violent al excelențelor-lor, el socoti, în mărinimia lui, să-mi dovedească în văzul lumii că n-avea nici un amestec în această, și nu se temu să iasă din urbea lui spre a veni să-mi facă o vizită la Bienne. Veni în ajunul plecării mele ; și, departe de a veni pe ascuns, o făcu chiar cu ceremonial, veni *in fiocchi*¹ în trăsură sa, cu secretarul său, și-mi aduse un pașaport în numele lui, spre a străbate statul Bernei în voie și fără teama de a fi hărțuit. Vizita mă mișcă mai mult decît pașaportul. N-aș fi fost mai puțin impresionat dacă ar fi avut ca obiect pe altcineva decît pe mine. Nu cunosc nimic care să aibă mai multă putere asupra inimii mele decît un act de curaj făcut la timp, în favoarea celui slab și pe nedrept asuprit.

¹ În văzul lumii (it.).

În sfîrșit, după ce-mi procurasem cu mare greutate o caleașcă, plecai a doua zi dimineata din această țară vrăjmașă, înainte de sosirea deputăției ce trebuia să mă onoreze, înainte chiar de a fi putut s-o revad pe Thérèse, pe care o anunțasem să vină lîngă mine, atunci cînd crezusem că rămîn la Bienne, și pe care abia avui timpul s-o înștiințez să stea pe loc, vestindu-i noua mea nenorocire. Se va vedea în partea a treia a acestei lucrări, dacă voi avea puterea s-o scriu vreodată, cum, crezînd că plec la Berlin, am plecat de fapt în Anglia, și cum cele două doamne care vroiau să dispună de mine, după ce mă izgoniseră, prin intrigi, din Elveția, unde nu eram în destulă măsură la cheremul lor, izbutiseră să mă dea pe mîna prietenului lor.¹

Am adăugat cele ce urmează după lectura acestei scrieri pe care am făcut-o în fața domnului și doamnei contese d'Egmont, a domnului prinț Pignatelli, a doamnei marchize de Mesme și a domnului marchiz de Juigné :

Am spus adevărul. Dacă cineva știe lucruri contrare celor ce am expus, fie ele de o mie de ori dovedite, acela știe minciuni și falsuri, și dacă refuză să le adîncească și să le lămurească dimpreună cu mine, atîta timp cît sînt în viață, acela nu iubește nici dreptatea, nici adevărul. În ce mă privește, o declar cu tărie și fără teamă : oricine, chiar fără să-mi fi citit operele, va cerceta cu ochii săi proprii firea mea, caracterul meu, moravurile, înclinările, plăcerile, tabie-

¹ Doamnele de Boufflers și de Verdelin, care-i puseseră în legătură pe David Hume și Rousseau (n.t.).

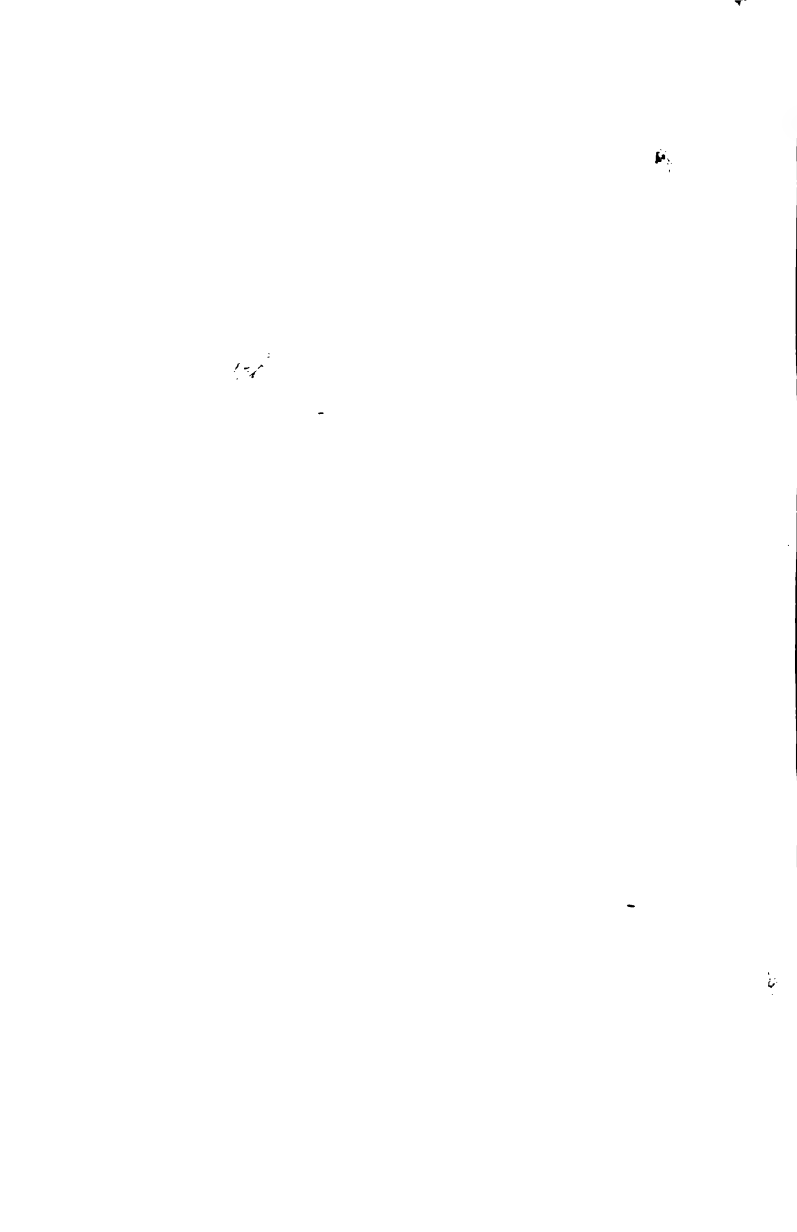
turile mele, și va putea crede că sînt un om necinstit, este el însuși un om demn de dispreț.

Astfel mi-am încheiat lectura, și toată lumea tăcu. Numai doamna d'Egmont mi se păru emoționată ; ea tresări vizibil, dar se stăpîni repede și păstră tăcerea, la fel ca toți ceilalți. Acesta a fost rodul pe care mi l-a adus acea lectură și declarația mea.¹

¹ Rousseau se referă aci la lectura părții a doua a *Confesiunilor*, pe care a făcut-o în iarna din 1770—1771. După o primă lectură la contesa d'Egmont, a mai făcut încă două, la alte persoane. Partea a treia n-a mai scris-o. A murit la 2 iulie 1778. Cele douăsprezece cărți ale *Confesiunilor*, scrise între 1765 și 1770, au apărut postum, între 1781—1788 (n.t.).

VISĂRILE UNUI HOINAR
SINGURATIC

.

ÎNȚIIA PLIMBARE

Iată-mă deci singur pe pământ. Nici frate nu mai am, nici semen, nici prieten : pe nimeni cu care să schimb o vorbă în afară de mine însumi. Omul cel mai sociabil și mai iubitor a fost izgonit dintre oameni prin consensul tuturor. În ura lor rafinată, au găsit cauza cea mai cruntă pentru sufletul meu simțitor, și au rupt cu brutalitate orice legătură dintre mine și ei. Aș fi fost în stare să-i iubesc în pofida lor. Doar încetînd să mai fie oameni, au izbutit să scape de dragostea mea. De vreme ce așa au vrut, iată-i deci străini, necunoscuți, într-un cuvînt inexistenți pentru mine. Ci eu însumi, desprins de ei și de toate, ce sînt eu de fapt ? E ceea ce-mi rămîne de cercetat. Înainte de a răspunde la această întrebare, trebuie din păcate să arunc o privire asupra situației mele. Pe calea aceasta trebuie să apuc neapărat pentru a ajunge de la ei la mine.

De cincisprezece ani și mai bine mă aflu în strania situație de acum, și încă mi se pare un vis urît. Îmi închipui mereu că mă supără o indigestie, că sînt scufundat într-un somn greu, dar că am să mă trezesc și, izbăvit de suferință, am să mă pomenesc din nou în mijlocul prietenilor mei. Da, am făcut, desigur, fără să-mi dau seama, un salt din trezie în somn

sau, mai bine zis, din viață în moarte. Smuls, nici eu nu știu cum, din rînduiala lumii, m-am pomenit aruncat într-un haos de neînțeles, în care nu disting nimic ; și cu cît mă gîndesc mai mult la situația mea prezentă, cu atîta pricep mai puțin unde mă aflu.

Și cum aș fi putut să prevăd soarta ce mă aștepta ? Chiar și acuma, cînd sînt lăsat în voia ei, cum aș putea s-o concep ? Puteam oare bănuî, cu mintea întreagă, că într-o bună zi, eu, același om care am fost și care sînt încă, voi trece fără umbră de îndoială drept un monstru, un corupător, un asasin, că voi deveni lepădătura neamului omenesc, obiectul de batjocură al ticăloșilor, că trecătorii mă vor scuipa în loc să mă salute, că o generație întreagă va găsi în unanimitate că are haz să mă îngroape de viu ? Luat prin surprindere, am fost întîi zdruncinat, cînd s-a produs această stranie întorsătură. Prin frămîntări și indignare m-am prăbușit într-o stare de delir, cărcia, ca să se potolească, i-au trebuit nu mai puțin de zece ani ; căzînd din greșeală în greșeală, din păcat în păcat, din prostie în prostie, am dat, din nesocotință, pe mîna stăpînilor soartei mele unelte de care s-au folosit cu dibăcie pentru a mi-o pecetlui definitiv.

Multă vreme m-am zbatut, pe cît de cumplit pe atît de zadarnic. Fără îndemîinare, fără artă, fără vicleșug, fără prudență, sincer, deschis, înfrigurat, mînios, n-am făcut, zbatîndu-mă, decît să mă încurc și mai tare în laț și să le dau mereu noi prilejuri — de care au avut grijă să profite — de a lovi în mine. Înțelegînd în cele din urmă că toate strădaniile-mi sînt zadarnice, că mă frămînt fără rost, m-am hotărît s-o apuc pe singura cale ce-mi rămăsese, aceea de a mă supune destinului, fără să mă mai împotrivesc. Resemnîndu-mă, am fost despăgubit pentru toate necazurile prin liniștea dobîndită, care nu s-ar fi putut

niciodată îmbina cu neîncetata caznă a împotrivirii — și trudnică, și lipsită de roade.

A mai contribuit și altceva la această liniște. Dintre perfidiile rafinate dictate de ură, persecutorii mei au omis una, pe care însăși înverșunarea lor i-a făcut s-o uite : aceea de a-și drămuia acțiunea în așa fel, încît să-mi poată întreține și înnoi neîncetat suferințele, aducîndu-mi mereu noi prejudicii. Dacă ar fi avut îndemînarea de a-mi mai lăsa cîte o rază de nădejde, m-ar avea și acuma la mîină ; — m-ar mai putea mînuia ca pe o jucărie cu ajutorul vreunei amăgiri pentru a mă răni apoi printr-o lovitură mereu nouă, înșelîndu-mi așteptările. Dar ei și-au epuizat dintr-o dată toate resursele ; nelăsîndu-mi nimic, s-au lipsit și ei de toate. Defăimarea, înjosirea, batjocura, ocară cu care m-au copleșit nu mai pot fi înțețite, nici îndulcite ; sîntem deopotrivă de neputincioși : ei, să le agraveze ; eu, să le ocolesc. S-au grăbit într-atît să-mi umple măsura nenorocirilor, încît toate puterile omenești, ajutate de toate vicleșugurile iadului, nu le-ar mai putea adăuga nimic. Pînă și durerea fizică, în loc să-mi mărească suferințele, mi-ar lua gîndul de la ele. Smulgîndu-mi poate, țipete, mi-ar cruța gemetele, și sfîșierile trupului ar face ca cele ale inimii să înceteze între timp.

Ce mi-a mai rămas de temut din parte-le, de vreme ce au făcut tot ce-au putut ? Nemaiputîndu-mi înrăutăți situația, ei nu mă mai sperie. Îngrijorarea și spaima sînt rele de care m-au scăpat pe veci : e și asta o ușurare. Nenorocirile reale mă ating prea puțin : mă împac ușor cu cele pe care le îndur, nu însă cu cele de care mă tem. Imaginația mea înfricoșată le combină, le întoarce pe toate fețele, le extinde și le mărește. Așteptate, mă chinuie de o sută de ori mai tare decît prezente, și îndur mai greu amenințarea decît loviturile. Îndată ce survin, rea-

lizarea le reduce la o justă măsură, dezvărîndu-le de tot ce le adăugase imaginația. Atunci le găsesc mult mai neînsemnate decît mi le închipuisem, așa că în toiul suferinței mă simt ușurat. În această stare, eliberat de orice nouă temere, scăpat de neliniștea pe care o dă speranța, simpla obișnuință ajunge pentru a face suportabilă, pe zi ce trece, o situație pe care nimic n-o mai poate înrăutăți ; pe măsură ce simțirea mi se tocește prin chiar trecerea vremii, ei nu mai au cum s-o trezească din nou la viață. Iată binele pe care mi l-au făcut persecutorii azvîrlind asupra-mi fără de măsură săgețile înverșunării. Ei înșiși au făcut așa încît nu mă mai pot ține în puterea lor ; cît despre mine, de-acum înainte îmi pot bate joc de ei.

Nici două luni n-au trecut de cînd inima mi s-a liniștit în sfîrșit pe deplin. De multă vreme nu mă mai temeam de nimic, dar mai speram încă, și această speranță, cînd întreținută, cînd înșelată, era unealta cu ajutorul căreia mii de patimi mă tulburau fără încetare. Nu de mult, un eveniment pe cît de trist pe atît de neprevăzut a stîns în sfîrșit această slabă licărire de speranță și mi-a dezvăluit soarta, pe veci pecetluită pe acest pămînt. De atunci m-am resemnat în întregime și mi-am regăsit pacea.

Cum am început să întrevăd complotul în toată întinderea lui, am și renunțat definitiv la gîndul de a schimba, încă din timpul vieții, părerea publicului despre mine ; de vreme ce această întoarcere tot nu poate fi reciprocă, la ce mi-ar mai folosi ? De s-ar îndrepta oamenii spre mine, tot nu m-ar mai găsi. Din cauza disprețului pe care mi l-au inspirat, tovarășia lor mi s-ar părea scarbădă, ba chiar mi-ar fi o povară, și sînt de o sută de ori mai fericit în singurătate decît aș putea fi trăind laolaltă cu ei. Mi-au smuls din inimă toate plăcerile vieții. La vîrsta mea, ele nu mai pot încolți din nou ; e prea tîrziu.

Orice mi-ar face, fie bine, fie rău, nepăsător rămîn acum la tot ce poate veni din partea lor ; orice mi-ar face, contemporanii mei nu vor mai însemna niciodată nimic pentru mine.

Dar mai aveam încredere în viitor, și nădăjduiam că o generație mai bună, scrutînd mai atent atît judecățile emise de cea actuală asupra mea cît și purtarea ei față de mine, va ști să deslușească ușor uneltilile celor ce o conduc și mă va vedea în sfîrșit așa cum sînt. Această speranță m-a determinat să-mi scriu *Dialogurile* ; ea mi-a sugerat miile de încercări nebunești de a le face să parvină posterității. Speranța aceasta, deși îndepărtată, mă menținea într-o agitație asemănătoare cu cea în care eram cînd mai căutam încă în lume un suflet cinstit, iar nădejtile, cu toate încercările mele zadarnice de a le alunga, mă transformau și ele într-o jucărie a oamenilor de azi. Am spus în *Dialoguri* pe ce-mi întemeiam așteptarea. M-am înșelat. Din fericire mi-am dat seama la timpul cuvenit, așa încît să-mi mai rămîină înainte de ceasul morții o perioadă de liniște interioară și de împăcare desăvîrșită. Această perioadă a început în epoca de care vorbesc și am toate motivele să cred că nu va mai fi întreruptă.

Arar trec zile fără ca noi cugetări să vină să mă întărească în convingerea că amarnic mă înșelam cînd credeam în întoarcerea publicului spre mine, fie și într-o epocă mai tîrzie, de vreme ce e condus — în ceea ce mă privește — de călăuze mereu reînnoite ale unor grupări ce de mult prinseseră ură împotriva-mi. Indivizii mor, dar nu și colectivitățile. În ele, patimile se păstrează ; ura lor arzătoare, nepieritoare ca și demonul care i-a dat naștere, rămîne mereu activă. Cînd toți dușmanii mei personali vor fi murit, tot vor mai fi pe lume oratorieni și medici ; și de n-aș avea drept persecutori decît aceste două

tagme, încă aş putea fi sigur că nu vor hărăzi mai multă pace amintirii mele când voi fi mort, decât hărăzesc persoanei mele acumă când trăiesc. Poate, cu trecerea timpului, medicii, pe care într-adevăr i-am jignit, se vor împăca; dar oratorienii pe care i-am iubit şi i-am stimat, în care am avut toată încrederea şi pe care nu i-am jignit niciodată, oratorienii, oameni ai bisericii, pe jumătate călugări, vor rămîne pe veci neiertători; propria lor nelegiuire constituie crima pe care amorul lor propriu nu mi-o va ierta niciodată, iar publicul, în care vor avea grijă să întreţină înverşunarea şi s-o reînvie neîncetat, nu se va potoli nici el.

Pentru mine totul s-a sfîrşit pe pămînt. Nu mi se mai poate face nici bine nici rău. Nu-mi mai rămîne nimic de nădăjduit, nici de temut pe această lume, şi iată-mă liniştit, în fundul prăpăstiei, biet muritor fără noroc, dar neclintit ca însuşi Dumnezeu.

Tot ce-mi este exterior mi-e străin de acum înainte. Nu mai am pe lume nici aproape, nici semeni, nici fraţi. Mă aflu pe pămînt ca pe o planetă străină pe care aş fi căzut din aceea care-mi fusese sălaş. Dacă mai desluşesc ceva în jurul meu, sînt cel mult fapte care mă întristează sau îmi sfîşie inima, şi nu-mi pot arunca ochii pe ceea ce mă atinge, şi mă înconjoară fără a găsi un motiv de dispreţ, care mă indignează, sau de durere, care mă mîhneşte. Să înlăturăm deci din minte toate lucrurile neplăcute, de care m-aş ocupa doar cu durere şi fără de folos. Singur pînă la sfîrşitul vieţii, de vreme ce nu găsesc decît în mine alinare, speranţă şi pace, nu trebuie şi nici nu vreau să mă mai ocup de altceva decît de mine. Cu asemenea gânduri reiau examenul sever şi sincer pe care l-am numit odinioară *Confesiunile* mele. Îmi închin zilele cercetării proprii conştiinţe şi pregătirii din bună vreme a socotelii pe care în curînd urmează s-o dau în privinţa

-mea. Să mă dedau deci în întregime mîngîierii de a sta de vorbă cu sufletul meu, de vreme ce e singurul lucru pe care oamenii nu mi-l pot lua. Dacă tot cuge-tînd asupra înclinărilor mele reușesc să le așez la locul lor și să îndrept răul ce mai poate dăinui în mine, meditațiile acestea nu vor fi fost în întregime inutile, și, deși nu mai sînt bun de nimic pe pămînt, nu-mi voi fi irosit cu totul ultimele zile de viață. Răgazurile plimbărilor zilnice mi-au fost adesea ocupate de contemplații pline de farmec, a căror amintire am pierdut-o, spre părerea mea de rău. Pe cele ce-mi vor veni în minte le voi așterne pe hîrtie ; și de cîte ori le voi reciti mă voi bucura de ele din nou. Voi uita de ne-cazuri, persecutori și oprobriu, gîndindu-mă la prețu-irea pe care ar fi meritat-o inima mea.

Filele acestea nu vor fi, la drept vorbind, decît un inform jurnal al visărilor mele. Va fi mult vorba de mine, pentru că un om singuratic care cugetă, în mod necesar se ocupă mult de propria-i persoană. De alt-fel, toate gîndurile străine ce-mi trec prin cap în tim-pul hoinărelilor își vor găsi de asemenea loc aici. Voi spune tot ce gîndesc așa cum îmi vine și cu tot atît de puțină legătură cîtă au de obicei gîndurile din ajun cu cele din ziua următoare. Totuși o nouă cunoaștere a firii și atitudinii mele va ieși la iveală din cunoaș-terea sentimentelor și gîndurilor care îmi bîntuie zil-nic spiritul în ciudata stare în care mă aflu. Aceste file pot fi deci considerate ca un adaos la *Confesiuni*, dar nu le mai dau același titlu, nemaisimțînd imboldul de a spune lucruri care să-l justifice. Inima mea s-a pu-rificat în creuzetul restriștilor, și numai cu greutate, sondînd-o cu grijă, mai găsesc în ea cîte o rămășiță a vreunei înclinări condamnabile. Ce confesiuni aș mai avea de făcut, cînd toate pornirile pămîntești mi-au fost smulse din inimă ? Nu am nici de ce să mă laud, nici de ce să mă mustru : sînt inexistent de

acum înainte printre oameni și nu pot altfel, nemai-avînd cu ei relații reale, de adevărată comunitate. Nemaiputînd face nici un bine care să nu se întoarcă spre rău, nemaiputînd acționa fără a dăuna altcuiva sau mie însumi, singura-mi datorie este să mă țin deoparte și, în măsura în care depinde de mine, o împlinesc întocmai. Dar, în această inacțiune a trupului, sufletul nu rămîne pe loc, ci dă naștere, în continuare, la sentimente și idei; viața lui interioară și morală pare să se fi intensificat și mai mult prin moartea oricărui interes pămîntesc și vremelnic. Pentru mine, trupul nu mai e decît o piedică, ceva ce mă încurcă, și în măsura în care-mi stă în putință mă desprind de el încă de pe acum.

O situație atît de deosebită merită desigur să fie examinată și descrisă, și acestei examinări vreau să-i închin ultimele mele răgazuri. Pentru a o săvîrși cu folos, ar trebui să procedez cu ordine și metodă, dar sînt incapabil de o astfel de muncă; mai mult: ea m-ar abate de la scopul meu, acela de a-mi da seama de schimbările ce se petrec în suflet și de succesiunea lor. Într-un anumit fel, voi face asupra-mi operațiile pe care fizicienii le fac asupra aerului pentru a-i cunoaște starea zilnică. Voi aplica inimii mele un barometru, și aceste operații bine conduse și multă vreme repetate îmi vor oferi poate rezultate tot atît de sigure ca ale lor. Totuși nu-mi voi împinge atît de departe investigațiile. Mă voi mulțumi să țin registrul operațiilor fără a căuta să le strîng într-un sistem. Întreprind același lucru ca și Montaigne, dar cu un scop cu totul opus; el își scria *Eseurile* numai pentru ceilalți, eu îmi scriu visările doar pentru mine. Dacă în zilele bătrîneții mele, cînd plecarea va fi aproape, voi fi rămas, după cum sper, în aceeași stare de spirit în care mă aflu acum, recitirea lor îmi va redeștepta alinarea pe care o gust scriindu-le și, reînviind pen-

tru mine vremile trecute, mă va face să trăiesc îndoit. În pofida oamenilor, voi ști să gust din nou farmecul societății și, neputincios, voi trăi cu mine însumi într-o altă epocă, așa cum aş trăi în tovărășia unui prieten, mai puțin vîrstnic.

Confesiunile și Dialogurile le-am scris îngrijorat mereu ca nu cumva să cadă în mîinile hrăpărețe ale persecutorilor mei, pentru a le transmite pe cît posibil altor generații. În legătură cu scrierile de acum nu mă mai frămîntă aceeași temere, știu că ar fi de prisos; dorința de a fi mai bine cunoscut de oameni fiind stinsă, nu mi-a mai rămas în inimă decît o profundă nepăsare, și față de soarta scrierilor mele adevărate, și față de soarta documentelor ce-mi dovedesc nevinovăția, care s-ar putea de altfel să fi fost distruse toate, pentru totdeauna. De azi înainte, mi-e totuna dacă faptele-mi sînt pîndite, dacă aceste file vor fi însușite de alții, tipărite, falsificate. Nici nu le ascund, nici nu le arăt. Dacă mi se răpesc încă din timpul vieții, nu mi se vor răpi prin asta nici plăcerea de a le fi scris, nici amintirea a ceea ce cuprind, nici meditațiile solitare al căror rod sînt — și al căror izvor nu poate pieri decît o dată cu inima mea. Dacă de la primele calamități suferite aş fi știut să nu mă împotrivesc destinului, ci să-l privesc cu ochii de azi, toată înverșunarea oamenilor, toate groaznicele lor mașinațiuni ar fi rămas fără efect asupra-mi: ei nu mi-ar mai fi tulburat liniștea cu toate uneltirile, așa cum nu mi-o mai pot tulbura de azi înainte cu toate succesele lor. N-au decît să se bucure în voie de faptul că am rămas de ocară, dar nu mă pot împiedica să mă bucur de nevinovăția mea, nici să-mi sfîrșesc zilele în pace — în pofida lor.

A DOUA PLIMBARE

După ce m-am hotărît să descriu starea de fiecare zi a sufletului meu în cea mai ciudată situație în care un muritor se poate găsi vreodată, n-am întrezărit un mijloc mai simplu și mai sigur de a-mi duce la bun sfârșit proiectul decât de a ține o socoteală exactă a plimbărilor mele singuratice, dădora de visări ori de câte ori dau frâu liber minții și-mi las gândurile să alerge în voie, fără să le opun vreo rezistență sau piedică. Acele ceasuri de singurătate și meditație sînt singurele în care mă identific în întregime cu mine însumi, fără diversiune, fără impediment, și în care pot susține că sînt într-adevăr așa cum a vrut natura.

Curînd am simțit că prea mult amînasem punerea în practică a proiectului meu. Imaginația mi-e mai puțin vie acum; nu se mai înflăcărează ca altă dată contemplîndu-și obiectul; mă îmbată mai puțin extazul visării; e mai multă reminiscență decât creație în ceea ce produce acum visarea, o moliciune caldută îmi sleiește puterile, suflul vieții se stinge în mine treptat; sufletul numai cu greu se mai avîntă peste învelișul său trecător, și dacă n-aș nădăjdui să mă ridic la starea la care aspir știind că mi se cuvine, n-aș mai exista decât prin amintiri. Astfel, pentru a mă vedea pe mine însumi înainte de declin, trebuie

să mă întorc cu cel puțin cîțiva ani în urmă, la acea vreme în care, pierzînd orice speranță în această lume și nemaigăsind inimii mele nici o hrană pe pămînt, mă obișnuiam încet, încet s-o hrănesc din propria ei substanță și să-i caut întreaga hrană în-lăuntrul meu.

Aceste resurse, de care mi-am dat seama prea tîrziu, deveniră atît de fecunde, că ajunseră curînd să mă despăgubească de tot restul. Obiceiul de a mă scufunda în mine m-a făcut pînă la urmă să pierd simțămîntul și aproape și amînarea nenorocirilor mele ; am învățat astfel, din propria mea experiență, că izvorul adevăratei fericiri se află în noi și că nu e în puterea oamenilor să-l facă nefericit pe cine știe să vrea să fie fericit. De patru sau cinci ani gust în mod obișnuit desfătările lăuntrice pe care le găsesc în contemplație sufletele iubitoare și blinde. Încîntările¹, extazele pe care le simțeam cîteodată blimbîndu-mă astfel singur erau bucurii datorate persecutorilor mei ; fără ei n-aș fi găsit și cunoscut niciodată comorile pe care le purtam în mine. Înconjurat de atîtea bogății, cum să le mai ții socoteala exactă ? Vrînd să-mi reamintesc atîtea dulci visări, în loc să le descriu recădeam în ele. Visarea e o stare în care, evocînd, recazi și pe care, dacă ai înceta s-o simți, ai înceta s-o mai cunoști.

Mi-am dat seama bine de acest fapt în cursul plimbărilor făcute după ce-mi propusesem să scriu urmarea *Confesiunilor* și mai ales cu ocazia plimbării de care voi vorbi, cînd un accident neprevăzut a rupt firul ideilor mele, dîndu-le pentru cîtva timp alt curs.

¹ În literatura spirituală a vremii, termenul *ravissement* are sensul de rapt mistic. Noi l-am tradus aici prin *încîntare*, deoarece sensul de care vorbeam există în cuvîntul următor : *extaz* (n.t.).

Joi, 24 octombrie 1776, după masă, am luat-o de-a lungul bulevardelor pînă la strada Chemin-Vert, pe unde am ajuns la înălțimile de la Ménilmontant; de-acolo, apucînd-o pe poteci printre vii și livezi, am străbătut pînă la Charonne peisajul prietenos care separă cele două sate, apoi am făcut un ocol pentru a mă întoarce pe un alt drum, prin aceleași livezi. Mă distram să le parcurg cu plăcerea și atenția pe care mi le-au insuflat întotdeauna priveliștile agreabile, oprindu-mă de cîteva ori pentru a privi mai pe-ndelete unele plante. Am remarcat două destul de rare în împrejurimile Parisului, dar aflate pe acolo din belșug. Una era *picris hieracioides*, din familia compozelor, cealaltă un *bupleurum falcatum* din cea a ombeliferelor. Această descoperire m-a bucurat și m-a distrat îndelung, și a fost urmată de alta, a unei plante și mai rare, mai ales într-un ținut situat la o oarecare altitudine, și anume *cerastium aquaticum*, pe care, în pofida accidentului întîmplat în aceeași zi, am regăsit-o într-una din cărțile ce le aveam la mine și am așezat-o în ierbar.

În fine, după ce am studiat cu de-amănuntul și alte plante, care mai erau înflorite, și a căror înfățișare și enumerare, deși îmi erau cunoscute, îmi făceau totuși plăcere, am abandonat cu timpul aceste observații mărunte pentru a mă lăsa năpădit de impresia, nu mai puțin plăcută, dar mai emoționantă, pe care o făcea asupra mea ansamblul priveliștii. De cîteva zile se isprăvisese culesul viilor. Orașenii care obișnuiau să se plimbe pe aici dispăruseră; și țărani părăsiseră cîmpurile pînă la arăturile de toamnă. Cîmpia, încă verde și surîzătoare, dar desfrunzită în parte și aproape pustie, oferea pretutindeni imaginea singurătății și a apropierii iernii. Înfațișarea ei sugera un amestec de emoții făcut din duioșie și întristare, prea asemănător cu vîrsta și soarta mea pentru ca

să nu le pun în legătură. Mă vedeam la apusul unei vieți nevinovate și nefericite, cu sufletul încă plin de sentimente vii și cu mintea încă împodobită de câteva flori, ofilite însă de tristețe și uscate de necazuri. Singur și părăsit, simțeam cum vine frigul primelor înghețuri, și imaginația mea istovită nu-mi mai umplea singurătatea cu ființe plătuite după chipul și asemănarea inimii mele. Îmi spuneam suspinînd : ce-am făcut oare în această lume ? Am fost făcut ca să trăiesc, și eu mor fără a ști să fi trăit. Dar cel puțin n-a fost din vina mea, și voi aduce creatorului ființei mele, dacă nu prin osul faptelor bune pe care n-am fost lăsat să le fac, măcar tributul bunelor mele intenții, al unor sentimente sănătoase, dar private de eficacitate și al unei răbdări care a rezistat la greaua încercare a disprețului oamenilor. Mă înduioșam la aceste gânduri ; recapitulam pornirile sufletului meu începînd din tinerețe pînă la maturitate, apoi în epoca în care am fost lipsit de societatea oamenilor și în timpul îndelungii pustnicii în care trebuie să-mi sfîrșesc zilele. Mă complăceam să revin asupra tuturor afecțiunilor sufletului meu, asupra legăturilor atît de duioase, dar atît de oarbe, asupra ideilor mai curînd alinătoare decît triste cu care mi s-a hrănit sufletul de cîtiva ani încoace, și mă pregăteam să le evoc atît cît trebuia pentru a le descrie cu o plăcere aproape egală cu cea resimțită atunci cînd le-am trăit din plin. După-amiază a trecut în aceste pașnice meditații, și mă întorceam foarte mulțumit de felul cum îmi petrecusem ziua cînd, în toiul visării, am fost smuls din ea de întîmplarea ce-mi rămîne de povestit.

Coboram pe la ora șase de pe Ménilmontant, aproape în dreptul lui „Galant Jardinier“, cînd niște oameni care mergeau înaintea mea s-au dat brusc

La o parte, și am văzut gonind spre mine un câine danez mare, care, repezindu-se cât îl țineau picioarele în fața unei trăsurii, n-a mai avut timp nici să-și încetinească goana nici să mă ocolească în clipa în care m-a zărit.

Am socotit că singurul mijloc de a evita să fiu trântit la pământ era să fac un salt mare, astfel încât câinele să treacă pe sub mine în timp ce eram în aer. Această idee, ca fulgerul de iute, pe care n-am avut timp nici s-o gîndesc și nici s-o pun în practică, a fost ultima de care-mi aduc aminte înainte de accident. N-am simțit nici lovitura, nici căderea, și nimic altceva pînă în clipa cînd m-am dezmeticit.

Era aproape noapte cînd m-am trezit de-a binelea. Mă aflu în brațele a trei sau patru tineri care mi-au povestit cele întîmplate. Câinele danez, neputîndu-și reține elanul, s-a ciocnit de picioarele mele și, izbindu-mă cu toată greutatea și viteza, m-a făcut să cad cu capul înainte ; astfel încît, pe un caldarîm cu pietrele inegale, am căzut cu toată greutatea corpului pe maxilarul superior ; și căzătura a fost cu atît mai violentă cu cît, aflîndu-mă pe pantă, capul a căzut mai jos decît picioarele.

Trăsura de care ținea câinele îl urma de aproape, și ar fi trecut peste mine dacă vizitiul n-ar fi oprit caii numaidecît. Iată ce am aflat din istorisirea celor care m-au ridicat și care mă mai sprijineau cînd mi-am venit în fire. Starea în care mă găseam atunci era prea ciudată ca să n-o descriu.

Se lăsase noaptea. Am zărit cerul, cîteva stele și puțin frunziș. Această primă senzație a fost delicioasă. De mine nu știam decît prin ea. Parcă mă nășteam atunci ; mi se părea că existența mea firavă umplea tot ce vedeam. Dăruit complet acelei clipe, nu-mi aduceam aminte de nimic ; n-aveam nici o noțiune clară despre persoana mea, nici cea mai

mică idee de ceea ce mi se întâmplase ; nu știam nici cine sînt, nici unde mă aflu ; nu simțeam nici durere, nici teamă, nici neliniște. Îmi vedeam sîngele curgînd așa cum aș fi văzut curgînd un rîuleț, fără măcar să mă gîndesc că acest sînge mi-ar aparține cumva. Simțeam în întreaga ființă o liniște încîntătoare, căreia, ori de cîte ori îmi aduc aminte de ea, nu-i găsesc asemănare printre toate plăcerile cunoscute.

M-au întrebat unde locuiesc ; mi-a fost imposibil să răspund. Am întrebat unde mă aflu : mi s-a răspuns : pe Haute-Bonne ; era ca și cum mi s-ar fi răspuns : pe muntele Atlas. A trebuit să întreb, pe rînd, despre ținutul, orașul și cartierul în care mă aflam. Dar nici asta n-a fost deajuns ca să mă orientez ; a trebuit să fac tot drumul pînă la bulevard pînă să-mi reamintesc unde stau și cum mă numesc. Un domn pe care nu-l cunoșteam și care s-a milostivit să mă însoțească o bucată de drum, aflînd că locuiam așa departe, m-a sfătuit să iau la Temple o trăsură ca să mă ducă acasă. Umblam foarte bine, foarte ușor, fără să simt nici durerea nici rana, deși scuipam încă mult sînge. Dar mă treceau fiori reci ca gheața, care mă făceau să clănțanesc tare neplăcut din dinții sfărîmați. Ajuns la Temple, m-am gîndit că, de vreme ce umblam fără efort, era mai bine să-mi continui drumul pe jos decît să risc să îngheț într-o trăsură. Am străbătut astfel jumătatea de leghe dintre Temple și strada Plâtrière, umblînd fără greutate, ferindu-mă de obstacole și trăsuri, urmîndu-mi drumul ca și cum aș fi fost perfect sănătos. Sosesec, descui lacătul de la ușa dinspre stradă, urc scările pe întuneric și intru fără alt accident în afară de căzătura și urmările ei de care nici nu-mi dădeam încă bine seama.

Tipetele soției mele cînd m-a văzut m-au făcut să înțeleg că fusesem stîlcit mai rău decît crezusem.

Noaptea a trecut fără să-mi dau încă seama de ceea ce mi se întâmplase. Iată ce am simțit și văzut a doua zi. Buza superioară era tăiată în interior pînă la nas : în afară, pielea o apăraseră mai bine împiedicînd-o să se desfacă chiar cu totul ; patru dinți din maxilarul superior înfundați, toată partea feței care-l acoperă peste măsură de umflată și contuzionată, degetul mare de la mîna dreaptă scrîntit și umflat, iar cel de la mîna stîngă grav rănit, brațul stîng scrîntit, genunchiul stîng, umflat și el foarte tare, nu-l puteam îndoi de loc din pricina unei lovituri puternice și foarte dureroase. Dar, deși zdrobit în halul acesta, n-aveam nimic rupt, nici măcar un dinte — noroc aproape miraculos într-un asemenea accident.

Iată pățania mea povestită întocmai. În cîteva zile povestea s-a răspîndit în tot Parisul, atît de schimbată și falsificată, că era de nerecunoscut. Ar fi trebuit să prevăd această metamorfoză ; dar i s-au adăugat atîtea împrejurări bizare, atîtea vorbe în doi peri și reticențe o însoțeau, mi se vorbea de accident cu aere de discreție atît de ridicole, încît pînă la urmă toate aceste mistere au început să mă îngrijoreze. Am urît întotdeauna tenebrele ; ele îmi inspiră o groază firească pe care nici cele cu care sînt înconjurat de atîția ani nu au putut-o micșora. Dintre toate ciudățeniile din epoca aceea voi consemna una singură, după care pot fi judecate și celelalte.

Domnul Lenoir, locotenent general al Poliției, cu care nu avusesem nici un fel de relații, și-a trimis secretarul să se intereseze de sănătatea mea și să-mi ofere cu stăruință serviciile, care nu mi se părură în atare împrejurare de prea mare folos pentru ușurarea mea. Secretarul a insistat pînă într-atîta să profit de aceste propuneri, încît a ajuns să-mi spună că, dacă nu aveam încredere în el, puteam să-i scriu direct domnului Lenoir. Marea amabili-

tate și aerul confidențial ce o însoțea m-au făcut să înțeleg că existau aici niște dedesubturi misterioase pe care încercam zadarnic să le pătrund. Nu era nevoie de mare lucru pentru a mă înspăimînta, mai ales în acea stare de agitație provocată de accident și de febra ce-i urmă. M-am dedat la mii de presupuneri îngrijorătoare și triste, și asupra a tot ce se întîmpla în jurul meu făceam comentarii dictate mai degrabă de delirul febrei decît de sîngele rece al unui om căruia nu-i mai pasă de nimic.

O altă întîmplare mi-a alungat cu desăvîrșire liniștea. De cîtiva ani încoace doamna d'Ormoy îmi căutase tovărășia fără să pot bănuî motivul. Mici cadouri nefirești, dese vizite, fără scop și fără plăcere, îmi indicau destul de limpede că exista aici un țel ascuns, dar nu mi-l precizau. Îmi vorbise de un roman pe care vroia să-l scrie spre a-l prezenta reginei. Îi spusese părerea mea despre femeile scriitoare. Mi-a dat să înțeleg că acest proiect urmărea refacerea averii sale, pentru care avea nevoie de protecție; n-aveam ce răspunde la asta. Mi-a spus mai tîrziu că, neavînd acces la regină, era decisă să-și ofere cartea publicului. Nu mai era cazul să-i dau sfaturi pe care de altfel nu mi le cerea și pe care nu le-ar fi urmat. Îmi spusese că ar vrea să-mi arate manuscrisul. Am rugat-o să nu facă acest lucru și, într-adevăr, nu mi l-a dat.

Într-o bună zi, în timpul convalescenței, am primit de la ea cartea gata tipărită și chiar legată, și am citit în prefață laude atît de exagerate la adresa mea, într-un mod atît de întristător trîntite acolo și atît de afectate, că am fost neplăcut impresionat. Grosolana linguşire care se remarcă nu se asocia cu nici o bunăvoință : inima mea nu se poate înșela în privința asta.

Peste cîteva zile, doamna d'Ormoy a venit să mă vadă împreună cu fiica ei. Mi-a adus vestea că romanul făcea mare vîlvă datorită unei note. Aproape că nu observasem acea notă parcurgînd repede cartea. Am recitit-o după plecarea doamnei d'Ormoy, am examinat stilul și am crezut că întrevăd motivul vizitelor, lingușirilor și al laudelor excesive din prefață și am ajuns la concluzia că toate acestea n-aveau alt scop decît să determine publicul să-mi atribuie mie nota aceea și, în consecință, să atragă asupra-mi blamul pe care-l putea aduce celui ce a scris-o în împrejurările în care a fost publicată.

N-aveam nici un mijloc să risipesc acest zvon și impresia pe care putea s-o facă ; singurul lucru ce-mi stătea în putință era să nu le întretin suportînd mai departe vizitele deșarte și ostentative ale doamnei d'Ormoy și ale fiicei sale. Iată biletul pe care l-am scris în acest scop mamei :

„Rousseau, neprimind la el nici un autor, mulțumește doamnei d'Ormoy pentru amabilitățile de pînă acum și o roagă să nu-l mai onoreze cu vizitele sale.”

Ea îmi răspunse printr-o scrisoare cuviincioasă ca formulare, dar adusă din condei ca toate cele care mi se scriu în atare împrejurări. Împlîntasem în mod barbar un pumnal în inima-i atît de sensibilă și ar fi trebuit să cred, după tonul scrisorii, că avînd pentru mine simțăminte atît de vii și ade-vărate, nu va suporta această ruptură fără să moară. Iată cum cinstea și sinceritatea în orice domeniu sînt socotite drept crime îngrozitoare în societate ; și așa apărea rău și sălbatic în ochii contemporanilor mei, chiar dacă n-aș avea altă crimă la activul meu decît aceea de a nu fi prefăcut și perfid ca ei.

Apucasem să ies de cîteva ori în oraș, și mă plimbam chiar destul de des pe la Tuileries, cînd

observînd mirarea mai multora dintre cei cu care mă întîlneam, mi-am dat seama că se mai iscase în privința mea cine știe ce zvon de care nu aflasem nimic. Mi s-a spus, în sfîrșit, că se zvonise că aș fi murit în urma accidentului, și această veste se răspîndise atît de repede și cu atîta tenacitate, încît două săptămîni după ce-o aflasem, regele și regina mai vorbeau încă de ea ca despre ceva sigur. *Curierul din Avignon* — lucru pe care au avut grijă unii să mi-l comunice — anunțînd această știre fericită, n-a lăsat să-i scape ocazia de a-și divulga anticipat, în chip de cuvîntare funebră, tributul de ocări și defăimări care se pregătesc amintirii mele de după moarte.

Această știre a fost însoțită de o împrejurare și mai ciudată, de care n-am aflat decît din întîmplare și fără nici un amănunt. Anume, că s-a deschis în același timp o subscripție pentru tipărirea manuscriselor care vor fi fost găsite la mine. Am înțeles din asta că există pregătită dinainte o culegere de scrieri fabricate dinadins pentru a mi se atribui după moarte: căci să cred că se va tipări în mod fidel vreuna măcar din cele ce s-ar fi găsit într-adevăr, ar fi o prostie pe care n-ar putea-o concepe un om cu mintea întregă, o prostie de care cincisprezece ani de experiență m-au ferit.

Aceste observații, făcute una după alta, și urmate de multe altele la fel de uimitoare, mi-au înfricoșat din nou imaginația pe care o credeam amorțită; iar bezna întetită dinadins în juru-mi mi-a trezit din nou toată groaza pe care și așa mi-o înspiră întunericul. Mă oboseam făcînd mii de reflecții în legătură cu toate și încercînd să înțeleg taine care deveniseră de nepătruns pentru mine. Singurul rezultat sigur al atîtor enigme a fost confirmarea tuturor concluziilor mele de mai înainte, și anume,

că soarta mea și a reputației mele a fost de comun acord pecetluită de întreaga generație de azi, și că nici un efort din parte-mi nu m-ar putea sustrage ei, de vreme ce îmi e cu totul imposibil să transmit altor vremi vreun document fără ca el să treacă în vremea de azi prin mâini interesate să-l distrugă.

Dar de data aceasta am mers mai departe. Îngrămădirea atîtor împrejurări întîmplătoare, situația înaltă a tuturor dușmanilor mei crunți, parcă anume vrută de noroc — toți cei care conduc statul, toți cei care dirijează opinia publică, toți oamenii sus-puși, toată lumea ce se bucură de credit, aleși parcă cu grijă printre cei care au vreo animozitate secretă împotriva mea pentru a colabora la complotul comun — această unanimă înțelegere e prea extraordinară pentru a fi pur întîmplătoare. Un singur om care să fi refuzat să fie complice, un singur eveniment care să-i fi fost potrivnic, o singură împrejurare neprevăzută care să-i fi pus stavilă ajungea ca să-l facă să eșueze. Dar toate voințele conjugate, toate fatalitățile, întîmplarea și toate întorsăturile au întărit opera oamenilor, și un concurs de împrejurări atît de frapant, aproape miraculos, nu se poate să nu mă facă să mă îndoiesc că reușita lor n-ar fi scrisă în decretale eterne. Nenumărate observații particulare, fie în trecut, fie în prezent, mi-au confirmat părerea că nu mă pot opri să consider de aci înainte ca una din tainele cerului, de nepătruns pentru mintea omenească, lucrul pe care-l privisem pînă azi ca un rod al răutății oamenilor.

Această idee, departe de a mi se părea crudă și sfîșietoare, mă mîngîie, mă liniștește și mă ajută să mă resemnez. Nu merg atît de departe ca sfîntul Augustin, care s-ar fi consolât să fie osîndit și la chinurile iadului, dacă asta ar fi fost voia lui Dumnezeu. Resemnarea mea pornește dintr-un izvor

mai puțin dezinteresat, e adevărat, dar nu mai puțin pur și, după părerea mea, nu mai puțin demn de Ființa desăvârșită pe care o slăvesc. Dumnezeu e drept ; el vrea ca eu să sufăr ; și știe că sînt nevinovat ; iată motivul încrederii mele. Inima și mintea îmi strigă că ea nu va fi înșelată. Să lăsăm deci oamenii și destinul să acționeze ; să învățăm să suferim fără a crîcni ; pînă la urmă totul trebuie să intre în ordine și rîndul meu va veni și el, mai devreme ori mai tîrziu.

A TREIA PLIMBARE

„Îmbătrînesc învățînd mereu.“

Solon își spunea adesea acest vers la bătrînețe. Are un sens în care l-aș putea spune și eu la bătrînețe ; dar tristă de tot e știința pe care, de douăzeci de ani încoace, mi-a dat-o experiența : neștiința ar fi de preferat. Restriștea e fără îndoială un mare învățător, dar lecțiile ei se plătesc scump, și adesea folosul ce-l aduc nu se ridică la prețul ostinelilor. De altfel, pînă să-ți însușești învățămintele primite prin niște lecții atît de tîrzii, prilejul de a le folosi a și trecut. Învățarea înțelepciunii e o treabă a tinereții ; bătrînețea cată s-o pună în practică. Experiența te învață oricînd, recunosc ; dar ea nu-ți aduce foloase decît pentru timpul pe care-l mai ai în față. În clipa morții, mai e oare cazul să afli cum ar fi trebuit să trăiești ?

La ce-mi folosesc cunoștințele căpătate atît de tîrziu — și cu prețul atîtor dureri — asupra destinului meu și asupra pasiunilor celorlalți, din care acest destin a izvorît ? N-am ajuns să cunosc mai bine oamenii decît pentru a simți și mai tafe mizeria în care m-au aruncat, fără ca această cunoaștere, dezvăluindu-mi capcanele lor, să mă ajute prin asta să le ocolesc. De ce nu mi-am păstrat mereu stupida dar dulceă încredere care, atîția ani la rînd, a făcut

din mine prada și jucăria zgomotoșilor mei prieteni, fără să mă facă să bănuiesc măcar uneltirile de care eram înconjurat ? Am fost tras pe sfoară, am fost victima lor, e adevărat ; dar mă credeam iubit, și inima mea se bucura de prietenia pe care mi-o inspirau făcându-mă să cred că încearcă și ei, față de mine, același sentiment. Aceste dulci iluzii s-au risipit. Tristul adevăr, pe care mi l-au dezvăluit timpul și rațiunea, făcându-mă să-mi simt nenorocul, m-a convins că este fără leac și că nu-mi rămîne decît să mă resemnez. Toată experiența vârstei mele este, așadar, lipsită de vreo utilitate în starea în care mă aflu și fără nici un folos pentru viitor.

Intrăm în luptă cînd ne naștem și o părăsim cînd murim. La ce bun să înveți să-ți conduci mai bine căruța cînd ai ajuns la capătul drumului ? Nu-ți mai rămîne atunci decît să te gîndești cum să cobori din ea. Studiul cel mai potrivit pentru un moșneag, dacă mai are cînd, e numai și numai să învețe a muri, și tocmai acest studiu se practică cel mai puțin la vîrsta mea ; la toate te gîndești, afară de asta. Toți bătrînii țin la viață mai mult decît copiii și o părăsesc mai anevoie decît tinerii. Asta fiindcă toată truda le-a fost îndreptată spre viață, iar la capătul ei își dau seama că osteneala le-a fost zadarnică. Toate strădaniile, toată agoniseala, toate roadele veghilor grele, pe toate trebuie să le părăsească cînd se duc. Nu s-au gîndit să adune în timpul vieții ceva ce să poată lua cu dînșii cînd vor muri.

Toate acestea mi le-am spus cînd trebuia, și dacă n-am știut să trag mai multe foloase din cuge-tările mele, nu e pentru că aș fi omis să le fac la timp, ci fiindcă nu le-am asimilat cum s-ar fi cu-venit. Zvîrlit încă din copilărie în vârtejul lumii, am învățat de timpuriu din experiență că nu eram făcut pe potrivea lumii și că niciodată n-aveam să

ajung în starea de care inima mea avea nevoie. Încetînd deci să caut printre oameni fericirea pe care ştiam că printre ei n-o pot găsi, închipuirea mea arzătoare făcu un salt pe deasupra vieţii cîtă o apucasem, ca peste un teren străin, ca să se sprijine pe un pămînt sigur, unde să mă pot fixa.

Acest sentiment, pe care educaţia l-a împlîntat în mine încă din copilărie şi pe care, de-a lungul întregii vieţi, l-au întărit nesfîrşitele-mi restrişti şi nenorociri, m-a făcut să caut la fiecare pas să cunosc natura şi destinaţia fiinţei mele cu mai mult interes şi cu mai multă grijă decît oricine altcineva, după cîte-mi pot da seama. Am cunoscut destui care filozofau mult mai savant decît mine, dar filozofia lor era ca să zic aşa străină. Vrînd să fie mai învăţaţi decît alţii, studiau universul pentru a şti cum e alcătuit, cam cum ar fi studiat vreo maşină oarecare, din pură curiozitate. Studiau firea omenească pentru ca s-o poată zugrăvi cu vorbe mai alese, nu pentru a se cunoaşte pe sine ; munceau să-i înveţe pe alţii, nu pentru ca ei înşişi să se lumineze pe dinlăuntru. Mulţi dintre ei nu vroiau decît să întocmească o carte, oricum ar fi fost, numai să fie bine primită. Cînd era gata şi publicată, conţinutul ei nu-i mai interesa de loc, cel mult ca să-i facă pe alţii să-l accepte sau ca să-l apere de eventuale atacuri ; dar pentru ei înşişi nu trăgeau din el nici un folos şi puţin le păsa dacă era fals sau adevărat, cu condiţia să nu fie combătut. În ce mă priveşte, cînd am dorit să învăţ a fost ca să ştiu eu însumi, nu ca să predau ; întotdeauna am crezut că înainte de a-i învăţa pe alţii trebuie să ştii destul pentru tine, şi din toate studiile pe care m-am străduit să le fac în cursul vieţii mele printre oameni nu există unul singur pe care să nu-l fi făcut aidoma chiar dac-aş fi trăit în singurătate pe o insulă pustie, sur-

ghiunit pentru tot restul vieții. Ceea ce trebuie să faci depinde mult de ceea ce trebuie să crezi, și în toate cele ce nu țin de nevoile elementare ale firii, părerile ne sînt reguli pentru fapte. Conform cu acest principiu, căruia i-am fost întotdeauna credincios, am căutat adeseori și îndelung să cunosc, pentru a mă conduce așa cum trebuie în viață, adevăratul ei scop, și în curînd m-am consolât de faptul că aveam prea puține aptitudini de a mă strecura abil printre oameni, simțind că nu acolo trebuie căutat scopul vieții.

Născut într-o familie în care domneau bunele moravuri și evlavia; crescut apoi cu blîndețe în casa unui pastor plin de înțelepciune și cucernicie, primisem din fragedă copilărie principii, maxime, alții ar zice prejudecăți, care nu m-au părăsit niciodată în întregime. Copil încă și lăsat de capul meu, atras de mîngîieri, sedus de vanitate, momit de speranță, silit de necesitate, am devenit catolic, dar am rămas tot creștin și în curînd, prins în mrejele obișnuinței, sufletul meu s-a atașat sincer de noua mea religie. Învățămintele și exemplul dat de doamna de Warens mi-au întărit acest atașament. Singurătatea rustică în care mi-am petrecut anii cei mai frumoși ai tinereții, studiul cărților bune, căruia m-am dedat trup și suflet, au întărit în preajma ei înclinarea mea firească spre afecțiune, și m-au făcut evlavios aproape în felul lui Fénelon. Meditația în singurătate, studiul naturii, contemplarea universului, îl silesc pe omul retras să se avînte neîncetat spre creatorul lucrurilor și să caute, cu o dulce neliniște, scopul a tot ce vede și cauza a tot ce simte. Cînd destinul m-a azvîrlit în vîltoarea vieții, nimic n-am mai găsit în lume care să-mi mîngîie cît de cît inima. Dorul dulcilor răgazuri de pe vremuri mă urmărea pas cu pas și acoperea cu indiferență și dezgust tot ce-mi era la îndemîină, tot ce

m-ar fi putut purta spre succese și onoruri. Stăpînit de dorințe fără contur, am sperat puțin, am obținut și mai puțin și, chiar cînd norocul îmi surîdea, simteam că, dacă aș fi obținut tot ce credeam a căuta, încă n-aș fi găsit fericirea de care inima mi-era însetată fără să știe a desluși bine ce dorea. Totul a contribuit, așadar, ca afecțiunea să mi se desprindă de lume încă înainte de nenorocirile care urmau să mă înstrăineze de ea cu desăvîrșire. Am ajuns la vîrsta de patruzeci de ani oscilînd între sărăcie lucie și bogăție, între înțelepciune și rătăcire, plin de vicile obișnuinței, fără a avea însă vreo înclinare spre rău în inimă, trăind la împlinire, lipsit de principii bine stabilite de rațiune, distras de la datorii fără a le disprețui, dar adesea fără a le cunoaște prea bine.

Încă din tinerețe, mi-am fixat vîrsta de patruzeci de ani ca termen al strădaniilor de a parveni și de a-mi satisface pretențiile de toate felurile. Eram ferm hotărît, o dată ce voi fi atins această vîrstă, în orice situație m-aș găsi, să nu mă mai zbat pentru a ieși din ea și să-mi petrec restul zilelor trăind de azi pe mîine fără a mă mai sinchisi de viitor. Cînd a sosit termenul, m-am ținut fără greutate de această hotărîre, deși pe vremea aceea norocul părea a fi pe cale să se așeze pe o bază mai stabilă; am renunțat nu numai fără părere de rău, dar cu o reală plăcere. Eliberîndu-mă de toate momelile, de toate speranțele deșarte, m-am dedat din plin nepăsării și odihnei spiritului, de care am fost întotdeauna atras mai mult decît de orice și care a fost înclinația mea cea mai statornică. Am părăsit lumea și deșertăciunile ei, am renunțat la orice podoabă: nici sabie, nici ceasornic, nici ciorapi albi, nici lucruri aurite, nici pieptănătură gătită, doar o perucă simplă, un costum de haine de stofă grosolană, și, mai mult decît atît, mi-am smuls cu rădăcină cu

tot din inimă poftele și lăcomiile care dăduseră valoare tuturor lucrurilor pe care le părăseam. Am renunțat la locul pe care-l ocupam atunci, și pentru care nu eram apt, și m-am apucat să copiez note muzicale cu atîta pagina, ocupație care-mi plăcuse întotdeauna.

Nu mi-am mărginit reforma la lucrurile din afară. Am simțit că ea cerea și o altă reformă, mai grea, fără îndoială, dar mai necesară, aceea a convingerilor, și, hotărît să n-o fac pe jumătate, m-am apucat să supun cele dinlăuntru ale mele unui examen sever care să le orînduiască pentru restul vieții în chipul în care vroiam să mi le găsesc în ceasul morții.

O mare revoluție săvîrșită în mine, o altă lume morală dezvăluită privirilor mele, smintitele judecăți ale oamenilor, a căror absurditate o întrezăream cu toate că nu știam încă în ce măsură le voi cădea victimă, nevoia mereu crescîndă a unui alt bun decît gloriola literară ale cărei fumuri abia mă atinseseră și mă și scîrbiseră, în fine, dorința de a-mi trasa pentru restul vieții o cale mai puțin nesigură decît aceea pe care umblasem în prima ei jumătate, totul m-a îndemnat la marea trecere în revistă a cărei nevoie de mult o simteam. Am început-o deci și nimic din ce depinde de mine ca s-o duc la bun sfîrșit nu voi neglija.

Din epoca aceea pot să datez întreaga mea renunțare la lume și acea înclinare vie spre singurătate, care de atunci nu m-a mai părăsit. Lucrarea întreprinsă nu se putea duce la capăt decît în izolare completă ; cerea îndelungi și liniștite meditații, pe care tumultul vieții în societate nu le îngăduie. De aceea am fost silit să adopt cîtva timp un alt gen de viață, care mi-a prins atît de bine, încît nu l-am mai întrerupt de atunci încoace decît silit fiind și doar pentru puține clipe, și l-am reluat cu toată inima, limitîndu-mă la el

fără greutate îndată ce mi-a fost cu putință ; cînd mai pe urmă m-au silit oamenii să trăiesc singur, am găsit că, surghiunindu-mă ca să mă fac nefericit, au făcut mai mult pentru fericirea mea decît mă pricepusem să fac eu însumi.

M-am dedicat lucrării întreprinse cu un zel potrivit și cu importanța ei și cu nevoia pe care o aveam de ea. Trăiam pe atunci cu filozofi moderni care nu se-mănau de loc cu cei vechi. În loc să-mi risipească îndoielile și să-mi fixeze nehotărîrea, ei zdruncinară pînă la una certitudinile în legătură cu punctele pe care înainte de toate voiam să le cunosc ; căci, misionari înflăcărați ai ateismului și dogmatici intoleranți, imperioși, poruncitori, ei nu sufereau fără mînie ca cineva să îndrăznească a gîndi altfel decît ei asupra oricărei probleme, oricît de neînsemnată. Mă apăsasem adesea destul de slab, din ură pentru discuție și din lipsă de talent pentru argumentații, dar niciodată n-am adoptat doctrina lor dezolantă, și rezistența aceasta, pe care o opuneam unor oameni atît de intoleranți, care de altfel urmăreau niște scopuri precise, a fost una din cauzele, nu lipsite de importanță, care le-au ațîțat ura.

Nu mă convinseseră, dar mă neliniștiseră. Argumentele lor mă tulburaseră fără să mă convingă vreodată ; nu le găseam un răspuns potrivit, dar simteam că un răspuns trebuie să existe. Mă învinovăteam singur mai degrabă de prostie decît de eroare, iar inima mea le răspundea mai bine decît rațiunea.

În cele din urmă mi-am spus : oare am să mă las în veci aruncat de colo-colo de sofisme ale celor mai iscușiți la formulare, ale celor despre care nici măcar atîta nu știu, dacă părerile pe care le propovăduiesc și pe care cu atîta înfocare vor să le impună celorlalți, sînt într-adevăr și ale lor ? Pasiunile care le comandă doctrina, interesul lor de a face să se creadă cutare

sau cutare lucru fac cu neputință deslușirea a ceea ce cred ei cu adevărat. Poți căuta buna-credință la niște șefi de partide? Filozofia lor e ticluită pentru ceilalți; mie mi-ar trebui una gândită pentru mine. Hai s-o caut din răputeri pînă se mai poate, ca să am o regulă fixă de comportare pentru cîte zile îmi mai rămîn de trăit. Iată-mă ajuns în puterea vîrstei, la punctul cel mai de sus al înțelegerii. Încă puțin, și începe declinul. Dacă mai aștept, nu voi mai fi, în deliberările mele tîrzii, în posesiunea tuturor forțelor; facultățile mele intelectuale își vor fi pierdut energia, voi face mai puțin bine ceea ce astăzi pot face cît mai bine cu putință. Să prind acest moment favorabil; momentul prefacerii mele exterioare și materiale să fie și cel al reformei mele intelectuale și morale. Hai să-mi stabilesc odată pentru totdeauna părerile, principiile și să fiu de azi înainte ceea ce voi găsi că trebuie să fiu după ce mă voi fi gândit bine.

Am pus în practică această hotărîre încet și în repetate rînduri, dar cu toată strădania și cu toată atenția de care eram în stare. Simțeam intens că pacea zilelor ce-mi rămăseseră de trăit și toată soarta mea depindeau de asta. La început m-am văzut într-un asemenea labirint de încurcături, de greutate, de obiecții, de încîlceli, de tenebre, încît, ispitit de douăzeci de ori să las totul baltă, eram cît p-aci — renunțînd la cercetări zadarnice — să țin seama, în meditațiile mele, numai de regulile prudenței obișnuite, fără a mai căuta altele în principiile pe care atît de greu le deslușeam. Dar chiar această prudență îmi era atît de străină, mă simțeam atît de puțin apt să mi-o însușesc, încît a o lua ca fir conducător nu era altceva decît a pretinde să cauți în largul mării, în mijlocul furtunii, fără cîrmă, fără busolă, un far aproape inaccesibil și care nu semnala nici un port.

Am perseverat; pentru prima oară în viață am avut curaj; datorită lui am putut îndura soarta îngrozitoare care de atunci încoace m-a urmărit fără s-o bănuiesc măcar. După cercetările, poate cele mai înflăcărate și sincere pe care un muritor le-a întreprins vreodată, am hotărât, pentru toată viața, ce sentimente trebuia să am, și dacă în rezultate am putut da greș, sînt sigur cel puțin că eroarea nu-mi poate fi imputată ca o vină, căci am făcut tot ce am putut ca să mă feresc de ea. Nu mă-ndoiesc, e adevărat, că prejudecățile moștenite din copilărie și dorințele tainice ale inimii mele au făcut ca balanța să se încline în partea care-mi aducea cea mai mare mîngîiere. Îți vine greu să nu crezi în ceea ce dorești cu atîta înfocare, și cine se poate îndoi de faptul că interesul de a admite sau de a respinge judecățile vieții de apoi determină credința majorității oamenilor pe măsura speranțelor sau temerilor lor? Toate acestea puteau să-mi fascineze judecata, recunosc, dar nu să-mi altereze buna-credință: căci în orice lucru mă temeam să nu mă înșel. Mă interesa să știu dacă totul constă în întrebuintărea pe care o dăm vieții acesteia, pentru ca cel puțin să scot din asta, cît mai era vreme, folosul cel mai mare ce-mi sta în putință, și să nu fiu întru totul păcălit. Dar lucrul de care mă temeam cel mai mult în dispoziția în care mă aflam era să risc destinul veșnic al sufletului meu în schimbul bucuriilor lumesti, care nu mi s-au părut niciodată de mare preț.

Mai mărturisesc că nu rezolvam întotdeauna în mod mulțumitor toate aceste dificultăți care mă încurcau și cu care filozofii noștri mi-au împuiat capul de atîtea ori. Dar, hotărît să ajung, în sfîrșit, la o părere fermă asupra acestor lucruri pe care mintea omenească le cuprinde atît de anevoie și găsind peste tot taine de nepătruns și obiecții de neînlăturat, am adoptat în legătură cu fiecare chestiune atitudinea ce mi se

părea mai întemeiată, mai de crezut în sine, fără a mă opri asupra obiecțiilor pe care nu le puteam în-lătura, dar cărora le răspundeau alte obiecții nu mai puțin puternice din sistemul opus. Tonul dogmatic în aceste chestiuni nu convine decât șarlatanilor; ceea ce importă este să ai o atitudine a ta, și s-o alegi după toată matura chibzuință de care ești în stare. Dacă ai cădea — cu toate acestea — în eroare, n-ai putea fi pedepsit după regulile justiției, fiindcă n-ai purta vină. Iată principiul de neclintit care formează baza siguranței mele.

Rezultatul dificilelor mele cercetări a fost cam acela pe care l-am consemnat apoi în profesiunea de credință a *Vicarului Savoyard*, lucrare terfelită în mod nedemn și profanată de generația actuală, dar care într-o zi poate răsturna felul de a vedea al oamenilor, dacă va renaște vreodată în ei bunul-simț și buna-credință.

De-atunci, rămânând liniștit la principiile adoptate după o meditație atât de îndelungă și de bine gândită, mi-am făcut din ele o regulă imuabilă de comportament și de credință, fără a mă mai sinchisi nici de obiecțiile nerezolvate, nici de cele pe care nu le prevăzusem și care din când în când se prezentau ca noi minții mele. Ele m-au neliniștit uneori, dar niciodată nu m-au clintit. Mi-am spus mereu: toate acestea nu sînt decît chițibușării și subtilități metafizice care nu trag greu la cîntar în comparație cu principiile fundamentale adoptate de rațiune, confirmate de inimă și purtînd, toate, pecetea armoniei interioare, izvorîta din tăcerea patimilor. În chestiuni care întrec atât de mult puterea minții omenești, poate oare o obiecție pe care mi-e peste mîna s-o rezolv să răstoarne o întregă doctrină constituită și solidă, atât de bine legată și obținută prin atîta meditație și grijă, atît de potrivită rațiunii mele, inimii mele, întregii mele ființe și în-

tărită de acordul interior a cărui lipsă o simt în toate celelalte? Nu, argumentările goale nu vor distruge niciodată potrivirea pe care o observ între natura mea nemuritoare și constituția acestei lumi și ordinea fizică pe care o văd domnind în ea. În ordinea morală care le corespunde, și al cărei sistem este rezultatul cercetărilor mele, găsesc sprijinul de care am nevoie pentru a suporta nenorocirile proprii mele vieți. În orice alt sistem aș trăi fără resurse și aș muri fără speranță. Aș fi cea mai nefericită ființă. Să rămân deci la acela care mă ferește, în pofida nenorocului și a oamenilor.

Această dezbatere interioară și concluzia trasă din ea nu par oare dictate de providența însăși, pentru a mă pregăti destinului ce mă aștepta și a mă face în stare să-l îndur? Ce aș fi devenit, ce aș mai deveni, în frământările îngrozitoare care mă așteptau și în situația de necrezut la care sînt redus pentru restul vieții, dacă, rămas fără un azil unde să mă pot sustrage nemiloșilor mei persecutori, fără despăgubire pentru ocările suferite din partea lor și fără speranța de a mi se face vreodată dreptatea ce mi se cuvine, m-aș fi văzut cu totul prada celui mai îngrozitor destin pe care l-a suferit vreodată un muritor pe acest pămînt? În timp ce, liniștit, căci mă știam fără de prihană, nu mi-am închipuit că voi primi altceva din partea oamenilor decît stimă și bunăvoință; în timp ce inima-mi sinceră și încrezătoare se deschidea în fața prietenilor și fraților, trădătorii mă prindeau pe tăcute în lanțuri făurite în fundul iadului. Pomenindu-mă cu cele mai neprevăzute nenorociri și cu cele mai cumplite pentru un suflet mîndru, tăvălit în noroi fără a ști vreodată de către cine și de ce, scufundat într-o prăpastie a mîrșăviei, învăluit de înfiorătoare tenebre în care nu zăream decît lucruri sinistre, luat prin surprindere, am fost întîi zdrobit și nu mi-aș fi

revenit niciodată din starea de descurajare în care m-a aruncat acest gen neprevăzut de nenorociri dacă n-aş fi avut grijă din vreme să păstrez forţa necesară pentru a mă ridica după aceste căderi.

Numai după ani de frământare, revenindu-mi în sfîrşit şi reintrînd, cu încetul, în mine însumi, am simţit valoarea resurselor pe care mi le păstrasem pentru vremi de restrişte. Avînd o părere hotărîtă în privinţa tuturor lucrurilor pe care ţineam să le judec, mi-am dat seama, aplicîndu-mi maximele la situaţie, că acordam o importanţă mult prea mare judecăţilor neroade ale oamenilor şi micilor evenimente ale scurtei noastre vieţi. Şi de vreme ce viaţa asta nu e decît un lung şir de încercări, ce importanţă mai are dacă aceste încercări sînt de un fel sau de altul ; important este numai ca din ele să rezulte efectul dorit ; aşadar, cu cît încercările sînt mai mari, mai grele şi mai numeroase, cu atît e mai spre folosul nostru să le ştim îndura. Pînă şi cele mai mari dureri îşi pierd puterea asupra celui ce întreveşte, în ele şi prin ele, o mare şi sigură despăgubire ; şi certitudinea unei asemenea despăgubiri a fost cel mai de seamă rod al meditaţiilor mele de pînă atunci.

E adevărat că, în mijlocul ofenselor fără număr şi al mîrşăviilor fără măsură de care mă simţeam copleşit din toate părţile, epoci de nelinişte şi de îndoielă surveneau din cînd în cînd, zguduindu-mi speranţa şi tulburîndu-mi liniştea. Puternicele obiecţii pe care nu ştiusese să le rezolv se prezentau atunci minţii mele cu mai multă forţă şi reuşeau să mă doboare tocmai în momentele cînd, apăsător de povara destinului, eram gata să cad în descurajare. Adesea argumente noi pe care le auzeam îmi reveneau în minte pentru ca să le întărească pe cele ce mă chinaseră. Ah ! îmi spuneam atunci cu o strîngere de inimă ce ameninţa să mă sufocă, cine mă va feri de disperare dacă, de

groaznica-mi soartă copleșit, nu voi vedea decît himere în mîngîierile pe care mi le aduce rațiunea ; dacă, distrugîndu-și propria operă, ea va răsturna tot ce clădise, cînd eram obidit, ca să mă sprijine prin speranță și încredere ? Ce sprijin pot găsi în niște iluzii cu care numai eu singur pe lume mă nutresc ? Toată generația actuală vede numai erori și prejudecăți în sentimentele pe care eu singur le cultiv ; ea găsește adevărul, evidența, în sistemul contrar sistemului meu, ba chiar pare incapabilă să creadă că-l adopt cu bunăcredință ; pînă și eu, care mă dăruiesc cu tot dinadinsul acestui sistem, găsesc în el greutatea de neînvins ; mi-e peste putință să le rezolv, dar asta nu mă împiedică să rămîn la el. Oi fi oare singurul înțelept, singurul luminat dintre muritori ? Ca să cred că lucrurile stau așa, ajunge oare să-mi convină ? Pot pune temei pe niște aparențe care n-au nimic solid în ochii celorlalți oameni și care mie mi s-ar părea iluzorii dacă inima n-ar sări în ajutorul minții ? N-ar fi fost mai bine să-mi combat persecutorii cu arme egale, adoptîndu-le maximele, decît să rămîn la himerele care izvorăsc din propriile-mi maxime, pradă lor, fără să acționez pentru a le respinge ? Mă cred înțelept și nu sînt decît păcălit, victimă și martir al unei erori deșarte.

În astfel de clipe de îndoială și nesiguranță, de cîte ori n-am fost gata să mă las pradă deznădejzii ! Dacă aș fi rămas vreodată o lună încheiată într-o astfel de stare, praful s-ar fi ales și de viața mea și de mine însumi. Dar aceste crize, destul de dese pe vremuri, au fost totuși întotdeauna de scurtă durată, iar acum, deși nu m-am eliberat încă de ele în întregime, sînt atît de rare și de scurte, că nu mai au puterea să-mi tulbure liniștea. Nu sînt decît ușoare neliniști care nu-mi tulbură adîncul sufletului, cum nu poate o pană ce cade într-un rîu să schimbe cursul apei. Aș simți

că readucerea pe tapet a aceluiași chestiuni, în legătură cu care luasem mai de mult o atitudine, echivala cu presupunerea că am alte cunoștințe, noi, sau un fel de a judeca mai matur, sau mai mult zel în căutarea adevărului decît avusesem pe vremea cercetărilor mele. Neaflîndu-mă în nici unul din aceste cazuri, nu aveam nici un motiv serios de a prefera niște păreri care în prăpastia disperării mă atrăgeau doar ca să-mi mărească suferința, unor convingeri pe care, în puterea vîrstei și în deplină maturitate a spiritului, le-am adoptat după un examen îndelung chibzuit, într-o vreme cînd viața mea, bine așezată, nu comporta nici o altă preocupare mai importantă decît cunoașterea adevărului. Astăzi, cînd inima mi-e strînsă de mîhnire, sufletul apăsător de necazuri, imaginația înfricoșată, capul tulburat de atîtea groaznice mistere ce mă înconjoară, astăzi, cînd facultățile mele slăbite de bătrînețe și de frămîntări și-au pierdut resortul, am să mă apuc oare să mă lipsesc de bună voie de resursele pe care mi le-am creat și să acord mai multă încredere rațiunii mele în declin, ca să mă fac singur nefericit în mod nedrept, decît am acordat rațiunii mele în plină vigoare pentru a mă despăgubi de relele de care sufăr fără să le fi meritat? Nu, nu sînt nici mai înțelept nici mai învățat, nici mai de bună-credință decît atunci cînd am ajuns la o judecată hotărîtă asupra acestor chestiuni mari; nu ignoram pe atunci dificultățile cărora le permit astăzi să mă tulbure; ele nu m-au oprit și dacă se mai prezintă altele noi, care nu fuseseră întrezărite pe atunci, ele nu sînt decît sofisme ale unei metafizici prea subtile, care nu se pot măsura cu adevărurile veșnice, admise în toate timpurile, de toți înțelepții, ori cunoscute de toate popoarele și săpate în inima omenească cu litere de neșters. Meditînd asupra acestor chestiuni, știam că mințile omenească, mărginită de simțuri, nu le poate

cuprinde în toată întinderea lor. M-am limitat deci la ceea ce era la nivelul înțelegerii mele, fără să mă avînt spre cele ce îl depășeau. Această hotărîre era cumințe; am luat-o pe vremuri și m-am ținut de ea, punîndu-mă de acord cu inima și cu rațiunea. Pe ce bază aș renunța la ea astăzi, cînd atîtea motive puternice mă fac s-o îmbrățișez? Ce pericol întrevăd mergînd pe calea asta? Ce folos aș găsi părăsind-o? Adoptînd doctrina persecutorilor mei, le-aș adopta oare și morală? Această morală fără rădăcini și fără rod pe care ei o înfățișează pompos în cărți sau în cîte o acțiune făloasă pe scenă, fără ca ceva din ea să pătrundă vreodată în inimi și în minți; sau cealaltă morală, tănuită și plină de cruzime, doctrină secretă a tuturor inițiaților lor, căreia prima nu-i servește decît drept mască, morală pe care ei o urmează în faptele lor și pe care au aplicat-o cu atîta îndemînare față de mine? Această morală pur ofensivă nu servește la apărare ci doar la atac. La ce mi-ar folosi, în starea în care m-au adus? Numai nevinovăția îmi poate fi sprijin în mijlocul nenorocirilor; și n-aș deveni oare și mai nefericit dacă, lipsindu-mă de această unică dar puternică resursă, i-aș pune răutatea în loc? I-aș egala eu oare vreodată în arta de a face rău? Și chiar dacă aș reuși, ce rele mi-ar putea alina răul pe care li l-aș putea face? Mi-aș pierde doar stima față de mine însumi și n-aș cîștiga nimic în loc.

Discutînd astfel cu mine însumi, am ajuns să nu mă mai las zdruncinat în convingerile mele de argumente înșelătoare, de obiecții de nerezolvat și de dificultăți ce mă depășesc, și care depășesc poate și mintea omenescă în genere. A mea, rămînînd pe bazele cele mai ferme pe care m-am priceput să i le dau, s-a obișnuit într-atîta să se sprijine pe ele, ocrotită de conștiință, încît nici o doctrină străină, veche sau nouă, nu-mi mai poate răscoli sau tulbura nici măcar o clipă liniș-

tea. Căzut într-o lingoare și îngreunare a spiritului, am uitat pînă și raționamentele pe care-mi întemeiasem credința și maximele, dar nu voi uita niciodată concluziile trase din ele cu aprobarea conștiinței și rațiunii mele, și de acum înainte mă voi ține de ele. Vie toți filozofii să le combată cu argumentele lor subtile : și-ar pierde degeaba timpul și osteneala. Pînă la stîrșitul zilelor mă voi ține întru toate de ceea ce am hotărît într-o vreme cînd eram mai în măsură să aleg bine.

Bucurîndu-mă de liniște în această stare de spirit, găsesc în ea, pe lîngă mulțumirea de sine, speranța și mîngîierile de care am atîta nevoie în situația în care mă aflu. Nu e cu putință ca o singurătate atît de completă, atît de permanentă, atît de tristă (privită în sine) ; nu e cu putință ca dușmănia mereu resimțită și mereu activă a întregii generații actuale, mîrșăviile cu care mă copleșește neîncetat, să nu mă doboare uneori ; speranța zdruncinată, îndoielile descurajante revin încă din cînd în cînd să-mi tulbure sufletul și să-l copleșească de tristețe. Atunci, neputincios să-mi pun spiritul în mișcare pentru a mă încuraja singur, simt nevoia să-mi aduc aminte de vechile hotărîri ; grija, atenția, sinceritatea inimii, pe care le pusesem în funcțiune ca să le iau, mi se trezesc atunci în amintire și-mi redau toată încrederea. Mă refuz deci tuturor ideilor noi ca unor erori fatale care au o înfățișare înșelătoare și nu sînt bune decît să-mi tulbure pacea.

Prins astfel în strîmta sferă a vechilor mele cunoștințe, nu am, ca Solon, fericirea de a mă putea instrui în fiecare zi pe măsură ce îmbătrînesc, ba trebuie chiar să mă feresc de periculosul orgoliu de a vrea să învăț ceea ce nu mai sînt în stare să cuprind cum se cuvine. Dar dacă-mi rămîn puține speranțe în privința unor noi cunoștințe care să-mi fie folositoare, în schimb multe rămîn de făcut în privința virtuților

de care se simte nevoia în situația mea. În acest domeniu ar fi timpul să-mi îmbogățesc și să-mi împodobesc sufletul cu lucruri noi, pe care să le poată lua cu sine, cînd, descătușat de trupul care îl supără și-l orbește și văzînd adevărul fără vâl, își va da seama de sărăcia tuturor cunoștințelor noastre, de care falșii savanți sînt atît de mîndri. Atunci va deplînge el clipele de viață pe care le-a pierdut, în goană după cunoștințe. Însă răbdarea, blîndețea, resemnarea, cinstea, dreptatea nepărtinitoare sînt bunuri pe care le luăm cu noi, și cu care ne putem îmbogăți neîncetat, fără să ne temem că într-o zi moartea o să ne facă să le pierdem prețul. Acestui singur și folositor studiu — și numai lui — îi consacru cît mi-a mai rămas din bătrînețe, fericit dacă, prin victoriile obținute asupra-mi, învăț să ies din viață, nu mai bun, desigur, căci nu e cu putință, dar mai virtuos decît am intrat.

A PATRA PLIMBARE

Printre puținele cărți pe care le mai citesc uneori, Plutarh mă atrage și-mi folosește cel mai mult. A fost prima mea lectură în copilărie, va fi ultima la bătrânețe; e aproape singurul autor pe care nu l-am citit niciodată fără să mă aleg cu ceva. Alaltăieri, citeam tocmai în operele sale de morală tratatul *Cum poți trage foloase de pe urma dușmanilor*. În aceeași zi, orînduind niște broșuri trimise mie de autorii lor, am dat peste un număr al revistei abatelui Rosier, sub titlul căreia el pusese dedicația: *Vitam vero impendenti*¹, Rosier. Prea la curent cu felul în care acești domni știu să aducă totul din condei, nu m-am lăsat păcălit, și am înțeles că, sub acest aer de politețe, a vrut să-mi arunce un crunt contra-adevăr: dar bazat pe ce? de ce acest sarcasm? ce motiv îi dădusem oare? Pentru a pune în practică învățămintele bunului Plutarh, m-am hotărît să dedic plimbarea de a doua zi unui examen de conștiință în legătură cu minciuna și m-am apucat de el întărit în părerea la care ajunseseam, că acel *cunoaște-te pe tine însuși* de pe Templul din Delfi nu este o maximă atît de ușor de urmat pe cît crezusem în *Confesiuni*.

¹ Celui care și-a dedicat viața adevărului (lat.).

A doua zi, pornii la drum cu intenția să mă țin de hotărîrea luată ; primul gînd care mi-a venit în minte cînd am început să mă reculeg a fost o groaznică minciună din prima tinerețe, a cărei amintire m-a frămîntat toată viața și care pînă și la bătrînețe vine să-mi întristeze inima, îndurerată și așa de atîtea. Minciuna aceasta a fost o crimă mare în sine și avea fără-ndoială să devină una și mai mare prin urmările de care niciodată n-am aflat, dar pe care remușcarea m-a făcut să mi le-nchipui cît se poate de crunte. Cu toate acestea, dacă nu țin seama decît de dispoziția interioară în care mă aflu cînd am spus-o, minciuna aceea a fost doar rodul unei rușini deplasate și, de parte de a porni din intenția de a face un rău persoanei vizate, pot să jur în fața proniciei cerești că în clipa în care rușinea de nestăpînit mi-a smuls-o mi-aș fi dat bucurios tot sîngele pentru ca să-i atrag numai asupra mea urmările. Eram într-o stare de aiurare pe care n-o pot explica decît susținînd, așa cum cred, că în clipa aceea timiditatea firii mele pusesse stăpînire pe tot ceea ce-mi porunca inima.

Amintirea acelei nenorocite fapte și nestinsa părere de rău cu care m-am ales au sădit în mine o asemenea groază de minciună, încît inima mi-a rămas la adăpost de acest viciu pentru tot restul vieții. Cînd mi-am ales deviza simțeam că o merit și nu mă îndoiam de loc că eram demn de ea în clipa în care, în urma acelor cuvinte ale abatelui Rosier, am început să mă examinez mai sever.

Atunci, scotocind în mine cu mai multă grijă, am fost foarte surprins de numărul lucrurilor inventate pe care îmi amintesc a le fi dat ca adevărate în același timp în care, mîndru în sinea mea de dragostea ce-o purtam adevărului, îi jertfiam acestuia siguranța, interesele, persoana mea, cu o nepărtinire pe care n-am mai pomenit-o la nimeni.

Ceea ce m-a surprins mai mult a fost că, amintindu-mi de aceste lucruri inventate, nu resimțeam nici o urmă de adevărată remușcare. Eu, care n-am în inimă nici o altă groază la fel de mare ca groaza de falsitate ; eu, care aș înfrunta caznele dacă ar trebui să le evit mințind, prin ce ciudată inconsecvență mințisem așa de senin, fără să fiu constrîns, și fără folos, și prin ce contradicții de neconceput nu simțeam nici o părere de rău, tocmai eu, același om pe care remușcarea din pricina unei minciuni l-a întristat fără încetare timp de cincizeci de ani ? Niciodată n-am fost nărav în rele ; întotdeauna instinctul moral m-a călăuzit cum trebuia ; conștiința mea și-a păstrat integritatea de la început, și chiar dacă s-ar fi alterat cedînd intereselor, cum se face că, în împrejurări în care omul stăpînit de pașimi are cel puțin o scuză pentru slăbiciunea sa, ea se păstrează dreaptă, integră, neîncovoiată, dar își pierde integritatea tocmai față de lucruri indiferente, cînd viciul n-are nici o scuză ? Mi-am dat seama că soluția acestei probleme depindea de justetea cu care voi ști să mă judec pe mine însumi în această privință, și după ce am examinat-o bine, iată în ce fel am ajuns să mi-o explic.

Mi-aduc aminte a fi citit într-o carte de filozofie că a minți înseamnă a ascunde un adevăr ce trebuie dat în vileag. Din această definiție decurge că a trece sub tăcere un adevăr pe care nu ești obligat să-l spui nu se cheamă a minți ; dar cel care nu se mulțumește în acest caz să treacă adevărul sub tăcere, ci spune contrariul lui, minte oare sau nu ? Conform cu definiția, nu s-ar putea susține că minte. Căci dacă-i dai bani falși unui om căruia nu-i datorează nimic, îl înșală fără îndoială pe omul acela, dar nu-l fură.

Două probleme se cer aici examinate, foarte importante amîndouă. Prima, cînd și cum ești dator să spui altcuiva adevărul, de vreme ce nu întotdeauna

ești dator s-o faci. A doua, dacă există cazuri în care poți înșela cu nevinovăție. Această de a doua problemă are un răspuns foarte precis, știu prea bine ; negativ în cărți, unde morala cea mai austeră nu-l costă nimic pe autor, afirmativ în societate, unde morala din cărți trece drept pălăvrăgeală cu neputință de pus în practică. Să lăsăm deci aceste foruri care se contrazic, și să căutăm a rezolva problemele pentru mine prin propriile mele principii.

Adevărul general și abstract este cel mai prețios dintre bunuri. Fără el omul e orb ; el este ochiul rațiunii. Prin el învață omul să se comporte, să fie ceea ce trebuie să fie, să facă ceea ce e dator să facă, să tindă spre adevăratul lui scop. Adevărul particular și individual nu reprezintă întotdeauna un bine, el reprezintă uneori un rău, și foarte adesea ceva indiferent. Lucrurile importante de știut pentru un om și a căror cunoaștere e necesară fericirii lui nu sînt poate prea numeroase ; dar, oricare le-ar fi numărul, ele sînt un bun care-i aparține, pe care are dreptul să-l ceară oriunde îl găsește și de care nu-l poți lipsi fără a comite astfel cel mai nedrept dintre furturi, de vreme ce cunoașterea lor e un bun comun tuturor, a cărei împărtășire nu-l păgubește pe cel ce-o dăruiește.

Cît despre adevărurile a căror utilitate e nulă pentru îmbogățirea cunoștințelor și nulă în practică, cum ar putea fi ele bunuri datorate, de vreme ce nici măcar nu sînt bunuri ? Și de vreme ce proprietatea n-are alt temei decît utilitatea, acolo unde nu există utilitate nu poate fi vorba nici de proprietate. Poți reclama un teren, deși sterp, pentru că măcar poți locui pe acel teren ; dar pe cine-l poate interesa dacă e adevărat sau fals un fapt nefolositor, lipsit de importanță în toate privințele și fără consecințe pentru nimeni ? Tot așa ca și în ordinea fizică, nimic nu este inutil în or-

dinea morală. Nimic din ce nu-i bun de nimic nu poate fi datorat ; pentru ca un lucru să fie datorat, trebuie să fie sau să poată fi folositor. Aşa, de pildă, adevărul datorat este cel care interesează justiţia, şi pîngăreşti numele sfînt al adevărului dacă-l aplici unor lucruri vane, a căror existenţă le e tuturora indiferentă şi a căror cunoaştere este întru totul nefolositoare. Adevărul, despuiau de orice fel de utilitate, măcar posibilă, nu poate fi deci un lucru datorat ; prin urmare, cel care îl trece sub tăcere sau îl deghizează nu minte.

Dar există oare adevăruri cu desăvîrşire sterile, aşa încît să fie cu totul şi cu totul nefolositoare ? Acesta e un alt subiect de discutat, asupra căruia voi reveni îndată. Iar acum, să trecem la chestiunea a doua.

A nu spune ceea ce e adevărat şi a spune ceea ce e fals sînt două lucruri foarte deosebite, din care însă, cu toate acestea, poate decurge acelaşi efect ; căci rezultatul acesta e fără îndoială identic ori de cîte ori efectul e nul. Atunci cînd adevărul e indiferent, eroarea contrară este şi ea indiferentă ; de unde decurge că într-un asemenea caz cel care înşală spunînd contrariul adevărului nu este mai vinovat decît cel care înşală nedeclarîndu-l ; căci în materie de adevăruri inutile, eroarea nu e cu nimic mai rea decît ignoranţa. A crede că nisipul de pe fundul mării este alb sau că e roşu nu-i mai important decît să ignori ce culoare are. Nefăcînd vreun rău cuiva, cum ai putea fi vinovat, din moment ce vina constă numai şi numai în neajunsul adus altei persoane ?

Dar aceste chestiuni stabilite în mod sumar încă nu mă pot învăţa să le pun fără greş în practică în lipsa cîtorva lămuriri prealabile, necesare pentru a le aplica aşa cum trebuie, în toate cazurile ce se pot prezenta. Căci dacă îndatorirea de a spune adevărul nu are alt temei decît utilitatea, cum să mă institui judecător în chestiunea utilităţii ? Adesea folosul unuia

este spre paguba celui alt, interesul particular este aproape întotdeauna în contradicție cu interesul public. Cum să ne comportăm într-un asemenea caz ? Trebuie să jertfim interesul unui absent pentru cel al persoanei cu care stăm de vorbă ? Trebuie să trecem sub tăcere adevărul folositor unuia și dăunător altuia, sau trebuie să-l spunem ? Trebuie să cântărim tot ce e de spus numai și numai pe cântarul binelui public sau al justiției distributive, și pot oare fi sigur că, toate relațiile legate de acea chestiune, le cunosc într-adevăr încît să nu fac parte altora de luminile de care dispun decît în conformitate cu regulile echității ? Pe urmă, examinînd ceea ce datorăm altora, am examinat oare suficient ceea ce ne datorăm nouă înșine, ceea ce datorăm adevărului însuși ? Dacă nu aduc nici un neajuns altcuiva înșelîndu-l, urmează de aci că nu-mi fac nici unul mie însumi, și ajunge să nu fii niciodată nedrept pentru a fi și nevinovat ?

Cîte discuții încurcate, și ce ușor ar fi să scăpăm din nedumerire spunîndu-ne : să respectăm întotdeauna adevărul, acceptînd toate riscurile care ar putea decurge de-aici. Dreptatea însăși zace în adevărul faptelor ; minciuna este întotdeauna nelegiuire, eroarea este întotdeauna înșelăciune dacă iei ceea ce nu există drept regulă a ceea ce trebuie să faci sau să crezi ; și oricare ar fi efectul ce rezultă din adevăr, nu poți fi tras la răspundere pentru că l-ai spus, deoarece nu ai adăugat nimic de la tine.

Dar asta ar însemna să curmi întrebarea fără să-i dai răspuns. Problema nu era să decidem dacă e bine să spui întotdeauna adevărul, ci dacă ești întotdeauna la fel de dator s-o faci, și presupunînd că nu, pe baza definiției examinate, să distingem cazurile în care enunțarea adevărului este o strictă datorie, de cele în care poți să-l treci sub tăcere fără a comite o nelegiuire sau să-l deghizezi fără a cădea în minciună : căci am

găsit că asemenea cazuri există într-adevăr. Importă deci să căutăm o regulă pentru a le cunoaște și a le determina cu precizie.

Dar de unde să scoatem această regulă și dovada că este fără greș?... Toate chestiunile de morală spinoase ca cea de față, mi-a prins bine să le rezolv mai degrabă ascultînd de vocea conștiinței decît folosindu-mă de luminile rațiunii. Niciodată instinctul moral nu m-a înșelat : și-a păstrat pînă azi prospețimea în inima mea îndestul ca să mă pot încrede în el, și dacă uneori în purtarea mea pasiunile l-au redus la tăcere, în amintire el își cîștigă din nou stăpînirea asupra lor. Atunci mă judec cu aceeași asprime poate cu care voi fi judecat de judecătorul suprem după ce mă voi fi săvîrșit din această viață.

A judeca spusele oamenilor după urmările pe care le au înșeamnă adesea a le aprecia în mod greșit. Afară de faptul că aceste urmări nu se fac întotdeauna simțite și nu sînt ușor de cunoscut, ele și diferă la nesfîrșit, ca și împrejurările, de altfel, în care vorbele au fost pronunțate. Numai intenția vorbitorului le determină valoarea și gradul de răutate sau bunătate. A spune un neadevăr nu e totuna cu a minți decît dacă există intenția de a înșela, și însăși intenția de a înșela, de parte de a fi întotdeauna legată de cea de a face rău, are uneori un scop cu totul opus. Dar, pentru a face ca o minciună să fie nevinovată, absența intenției limpezi de a face rău nu ajunge ; mai e nevoie și de certitudinea că eroarea în care ai indus pe cei cu care vorbești nu le poate dăuna nici lor nici altcuiva în nici un fel. E rar și e greu să poți avea această certitudine ; de aceea e greu și e rar ca o minciună să fie perfect nevinovată. A minți spre folosul tău e o înșelăciune, a minți spre folosul altcuiva e o fraudă, a minți pentru a dăuna e calomnie ; dintre toate soiurile de minciună, acesta este cel mai josnic. A minți

fără folos nici pagubă pentru tine sau pentru alții nu este a minți : nu e minciună, e ficțiune.

Ficțiunile care au un scop moral se numesc apologuri sau fabule, și cum rostul lor nu este sau nu trebuie să fie decît de a îmbrăca niște adevăruri folositoare în forme accesibile înțelegerii și plăcute, nimeni nu se ostenește în atare caz să ascundă minciuna de fapt, care nu e decît veșmîntul adevărului, și cel care spune o fabulă dînd-o drept fabulă nu minte de loc.

Există alte ficțiuni cu totul deșarte, cum sînt majoritatea povestirilor și romanelor, care, necuprinzînd nimic cu adevărat instructiv, n-au alt scop decît distracția. Acestea, lipsite de orice utilitate morală, nu pot fi apreciate decît prin intenția celui care le-a inventat, iar dacă le povestește dîndu-le cu tot dinadinsul drept adevăruri reale, nu putem nega că sînt adevărate minciuni. Cu toate acestea, cine și-a făcut vreodată mari scrupule din pricina unor astfel de minciuni, și cine a adus vreodată o învinuire gravă celor care le practică ? Dacă de pildă *Le Temple de Gnide* are și un rost moralizator, acest rost este în mare măsură întunecat și stricat de amănunte voluptuoase și de imagini lascive. Ce a făcut autorul pentru a le acoperi cu o poleială de bună-cuviință ? Și-a dat lucrarea drept traducerea unui manuscris grec, și a istorisit descoperirea acelui manuscris într-un fel cu totul nepotrivit pentru a-și convinge cititorii de adevărul poveștii. Dacă asta nu se cheamă o minciună în toată legea, atunci să mi se spună ce înseamnă a minți ? Și cu toate acestea, s-a apucat cineva să-i facă autorului vreo vină din asemenea minciună și să-l trateze de impostor ?

În zadar mi s-ar obiecta că nu era decît o glumă, că autorul însuși, deși stăruia, n-a ținut cu adevărat să convingă pe nimeni, că de fapt n-a convins pe nimeni, și că publicul nu s-a îndoit nici o clipă că el este auto-

rul lucrării despre care pretindea că e greacă și că ar fi tradus-o doar. Voi răspunde că o asemenea glumă fără rost n-ar fi fost decît o prostie copilărească, că un mincinos nu e mai puțin mincinos cînd minte fără să convingă, că trebuie să deosebim între publicul instruit și mulțimea cititorilor simpli și încrezători care s-au lăsat păcăliți de povestea manuscrisului, istorisită de un autor serios cu un aer de sinceritate, și care au băut fără teamă, dintr-un potir de formă antică, otrava de care s-ar fi sfiit dacă le-ar fi fost oferită într-un vas modern.

Aceste deosebiri, fie că se găsesc în cărți fie că nu, iau naștere în inima oricărui om sincer cu sine însuși, care nu vrea să-și îngăduie ceva ce conștiința i-ar putea reproșa. Căci a spune un neadevăr în profitul tău nu e o minciună mai mică decît a-l spune în dauna altcuiva, deși e o minciună mai puțin criminală. A acorda un avantaj cui nu-l merită înseamnă a tulbura ordinea și dreptatea ; a atribui în mod mincinos sieși sau altcuiva un fapt din care poate decurge o laudă sau un blam, o învinuire sau o dezvinovățire, este a comite o faptă nedreaptă ; dar tot ceea ce, contrar fiind adevărului, vatămă dreptatea în orice fel, este minciună. Iată limita precisă. Însă tot ceea ce, contrar fiind adevărului, nu privește dreptatea în nici un fel, este doar ficțiune, și mărturisesc că cineva care și-ar reproșa o pură ficțiune ca pe o minciună are conștiința mai scrupuloasă decît mine.

Minciunile zise de complezență sînt adevărate minciuni, fiindcă a înșela în folosul altcuiva sau în al său propriu nu este mai puțin nedrept decît a înșela în dauna cuiva. Oricine laudă sau dojenește împotriva adevărului minte, dacă e vorba de o persoană reală. Dacă e vorba de o ființă imaginară, poți spune despre ea tot ce vrei fără a minți, afară de cazul că emiți judecăți despre moralitatea în sine a faptelor inven-

tate, și le emiți false ; căci atunci, chiar dacă nu minți de fapt, păcătuiești împotriva adevărului moral, care trebuie respectat de o mie de ori mai mult decât adevărul faptelor.

Am întâlnit oameni despre care lumea spune că respectă adevărul. Toată dragostea lor de adevăr se istovește în conversații deșarte redând întocmai locul, timpul, persoanele, fără a-și îngădui să inventeze nici cel mai mic amănunt, fără a scorni alte împrejurări, fără a exagera. În tot ce nu e legat de interesul lor, păstrează o desăvârșită exactitate în povestire. Dar de îndată ce e vorba să discute despre un lucru care-i privește, să istorisească un fapt care-i atinge, fac apel la toată gama de culori ce le stă la îndemână pentru a înfățișa lucrurile în lumina cea mai favorabilă ; iar dacă minciuna le e folositoare și se abțin s-o spună ei înșiși, o insinuează cu dibăcie și fac în așa fel, încât să fie crezută fără să le poată fi atribuită. Așa vrea prudența ; adio veracitate.

Omul pe care eu îl numesc credincios adevărului face exact contrariul. În lucrurile cu totul indiferente, adevărul atât de respectat de celălalt îl interesează prea puțin, și nu-și va face cine știe ce scrupule ca să distreze o societate cu întâmplări inventate din care nu decurge nici o judecată nedreaptă, nici în folosul, nici în dauna nimănui, fie viu, fie mort. Dar orice vorbă ce aduce folos sau pagubă, stimă sau dispreț, laudă sau blam, potrivit dreptății și adevărului, este pentru el o minciună căreia nu-i permite să se apropie de inimă, de gură sau de peniță. El e temeinic credincios adevărului, fie și împotriva intereselor personale, deși nu ține morțiș să-l respecte în convorbiri deșarte ; e credincios adevărului necăutînd să înșele pe nimeni, susținînd adevărul chiar dacă acesta îl condamnă, nu numai dacă-l onorează, și nespunînd vreun neadevăr nici pentru a trage însuși foloase, nici

pentru a dăuna vreunui dușman. Deosebirea dintre omul meu veridic și celălalt este că cel considerat ca atare de lume rămîne întru totul credincios oricărui adevăr a cărui susținere nu-l costă nimic, dar numai atît, pe cînd al meu niciodată nu-l servește cu mai mare credință ca atunci cînd trebuie să se jertfească pe sine pentru el.

Dar, o să fiu întrebat : cum acord această delăsare cu dragostea fierbinte de adevăr, pentru care-l slăvesc ? Să fie oare falsă această dragoste, de vreme ce e atît de amestecată ? Nu ; e curată și adevărată : dar nu e decît o urmare a dragostei de dreptate și nu vrea niciodată să fie falsă, deși nu rareori i se întîmplă să mai și inventeze. Dreptatea și adevărul sînt în mintea sa două cuvinte sinonime, pe care le poate întrebuința pe unul în locul celuilalt, fără deosebire. Sfîntul adevăr la care inima lui se închină nu constă în fapte indiferente și nume inutile, ci în a da în mod cinstit fiecărui om ceea ce i se cuvine în toate cele ce sînt cu adevărau ale sale, atribuindu-i faptele bune sau rele, răsplătindu-l prin stimă sau blam, prin laudă sau reprobare. El nu e fals nici față de altcineva, pentru că îl împiedică simțul dreptății și nu vrea să facă rău nimănui, nici față de sine, pentru că-l împiedică conștiința și nu ar fi în stare să-și însușească ceea ce nu-i aparține. Propria sa stimă îi este mai de preț decît orice ; ea e bunul de care nu se poate lipsi, și ar resimți ca o pierdere să cîștige stima altora și să nu se mai bucure de a sa proprie. În materii neimportante va minți deci uneori fără scrupul și fără să considere că minte, dar niciodată în dauna sau în folosul cuiva sau al său. În tot ce ține de adevărurile istorice, în toate cîte sînt legate de purtarea oamenilor, de justiție, de sociabilitate, de lămuriri utile, se va feri și-i va feri pe alții de eroare pe cîu îi e cu putință. În afară de acestea, nici o altă minciună nu trece drept min-

ciună în ochii săi. Dacă *Le Temple de Gnide* este o lucrare folositoare, povestea manuscrisului grec e doar o ficțiune nevinovată ; dacă lucrarea e periculoasă, ea este o minciună condamnabilă.

Iată regulile conștiinței mele privitoare la minciună și adevăr. Inima mea urma în mod automat aceste reguli încă dinaintea de a le fi adoptat rațiunea, iar instinctul moral le aplica. Minciuna nelegiuită a cărei victimă fusese biata Marion mi-a lăsat remușcări de neșters, care m-au ferit pentru tot restul vieții nu numai de orice minciună de acest fel, dar de oricare alta care ar fi putut atinge, cine știe cum, interesul sau reputația cuiva. Generalizînd astfel cazurile în care minciuna trebuie exclusă, n-am mai stat să cîntăresc cu mîgală paguba și cîștigul și să trasez limitele exacte ale minciunii dăunătoare și ale celei de complezență ; considerîndu-le vinovate și pe una și pe cealaltă, mi le-am interzis deopotrivă pe amîndouă.

În această privință, ca și în celelalte, temperamentul mi-a influențat puternic maximele sau mai degrabă deprinderile ; căci n-am prea acționat după reguli sau n-am prea urmat alte reguli în toate privințele decît pornirile firii mele. Niciodată nu mi-a venit în gînd să spun o minciună premediată, niciodată n-am mințit din interes ; dar adesea am mințit de rușine, pentru a ieși dintr-o încurcătură în lucruri indiferente sau care nu mă priveau decît cel mult pe mine, cînd, trebuind să întretin o conversație, încetineala ideilor sau ariditatea spuselor mele mă silea să recurg la ficțiuni pentru a avea ceva de comunicat. Cînd trebuie neapărat să vorbesc și cînd nu-mi vin în minte destul de repede adevăruri hazlii, debitez fabule pentru a nu rămîne mut ; dar, scornind astfel de fabule, am grijă, pe cît e cu putință, să nu fie minciuni, adică să nu lezeze nici dreptatea nici adevărul pe care ești dator să-l spui, și să nu fie decît ficțiuni indiferente și mie

și oricui altcuiva. Aș dori, în cele ce spun, să substituiesc cel puțin adevărului faptelor un adevăr moral, adică să redau bine în ele simțirile firești ale sufletului omenesc, și să scot întotdeauna din ele învățăminte folositoare, într-un cuvânt să le transform în niște istorisiri morale, în niște apologuri ; dar mi-ar trebui mai multă prezență de spirit decît am și mai multă ușurință în vorbire pentru a reuși să pun pălăvrăgelile convorbirii în serviciul unor învățăminte. Cursul conversației, mai rapid decît cel al ideilor mele, silindu-mă aproape întotdeauna să vorbesc înainte de a apuca să gîndesc, mi-a inspirat de multe ori prostii și ineptii dezaprobat de rațiune și osîndite de inimă pe măsură ce le scăpam din gură ; dar, luînd-o înaintea propriei mele judecăți, ele nu mai puteau fi modificate de cenzura ei.

Tot din pricina acestei spontane și irezistibile porniri temperamentale, în clipe neprevăzute și fugitive rușinea și timiditatea îmi smulg adesea minciuni la care voința nu e părtaşă, dar care i-o iau oarecum înainte din pricina nevoii în care mă aflu de a răspunde pe loc. Adîncile urme lăsate de amintirea bietei Marion sînt în stare să le rețină de fiecare dată pe cele ce ar putea dăuna altora, dar nu și pe acelea care-mi pot folosi să ies din încurcătură cînd e vorba doar de mine ; asta îmi supără conștiința și contravine principiilor mele tot atît de mult ca și minciunile ce ar putea avea vreo înrîurire asupra soartei altora.

Iau cerul ca martor că, dacă aș putea trece numai decît cu buretele peste minciuna făcută ca să mă dezvinovătească și spune adevărul care mă învinuiește fără a mă leza din nou dezmințindu-mă, aș face-o cu dragă inimă ; dar rușinea de a mă prinde singur cu ocaua mică mă reține și mă căiesc sincer de greșală, fără însă a îndrăzni s-o dreg. Un exemplu va lămuri mai bine ce vreau să spun și va arăta că nu mint nici din

interes, nici din vanitate, și cu atât mai puțin din invidie sau răutate, ci doar din zăpăceală și din rușine rău înțeleasă, știind eu însumi, uneori chiar prea bine, că minciuna e luată ca atare și deci nu-mi poate întru nimica fi de folos.

Acum câțiva timp, domnul Foulquier m-a poftit să mă duc, împotriva obiceiului meu, împreună cu soția mea, să luăm masa, în chip de pic-nic, cu el și cu prietenul său Benoit, la madame Vacassin, proprietara unui restaurant, care, împreună cu cele două fiice, a prânzit și ea cu noi. În timp ce stăteam la masă, fata cea mai mare, care e măritată și gravidă, s-a apucat să mă întrebe, așa din senin și privindu-mă cu atenție, dacă am avut vreodată copii. I-am răspuns, roșind până-n vârful urechilor, că această bucurie nu mi-a fost hărăzită. Ea zîmbi cu tîlc uitîndu-se pe rînd la ceilalți : toate astea n-au fost prea greu de înțeles, nici chiar pentru mine.

E limpede în primul rînd că nu acesta era răspunsul pe care aș fi vrut să-l dau, chiar dacă aș fi avut intenția să înșel lumea ; căci, văzînd atitudinea celei care-mi pusese întrebarea, eram sigur că răspunsul meu negativ nu schimba întru nimic părerea ei în această privință. Acest „nu“ era așteptat, ba chiar provocat pentru plăcerea de a mă sili să mint. Nu eram nici eu chiar atât de mărginit încît să nu-mi dau seama. Două minute mai tîrziu mi-a venit în minte răspunsul potrivit : „Iată o întrebare cam indiscretă din partea unei femei tinere către un bărbat care a îmbătrînit holtei“. Dacă aș fi vorbit așa, i-aș fi cîștigat pe cei ce rîdeau de partea mea, fără să mint, fără să trebuiască să roșesc, și i-aș fi dat și o mică lecție care i-ar fi retezat, firește, îndrăzneala de a mă mai descoase. Dar n-am făcut așa, n-am spus ce ar fi trebuit să spun, am spus ce nu trebuia și nu servea la nimic. E deci evident că răspunsul nu mi-a fost dictat de inteligență

nici de voință, ci a fost efectul mașinal al încurcăturii în care mă aflam. Altădată nu eram atît de încurcat și-mi mărturiseam greșelile cu mai multă sinceritate decît rușine, pentru că nu mă îndoiam că lumea va întrezări ceea ce le răscumpăra și ceea ce simțeam în mine ; dar privirile răutăcioase mă rănesc și mă dezorientează ; devenind mai nefericit, m-am făcut mai timid, și de mințit n-am mințit decît din timiditate.

Niciodată nu mi-am simțit mai tare aversiunea firească pentru minciună decît atunci cînd mi-am scris *Confesiunile* ; într-adevăr, ispitele ar fi fost atunci dese și puternice dacă aș fi avut vreo înclinație cît de mică în acest sens. Dar, departe de a fi trecut ceva sub tăcere, departe de a fi ascuns ceva ce mă învinuia, datorită unei înclinări a spiritului pe care anevoie mi-o explic și care decurge poate dintr-o repulsie pentru orice fel de imitație, mă simțeam mai degrabă îmboldit să mint în sensul contrar, și mai degrabă mă învinuiam cu prea mare severitate decît să mă scuz cu prea mare indulgență : conștiința mea mă încredințează că voi fi cîndva judecat cu mai puțină strășnicie decît m-am judecat singur. Da, o afirm și o simt cu o mîndrie înălțătoare : în scrierea aceea am împins buna-credință, veracitatea, sinceritatea tot atît de departe, chiar mai departe — cel puțin așa cred — decît a făcut-o vreodată orice alt om ; simțind că măsura binelui întrece măsura răului, aveam tot interesul să spun tot — și am spus tot.

N-am spus niciodată mai puțin, iar uneori am spus mai mult : nu în privința faptelor, ci în privința împrejurărilor ; dar acest soi de minciună a fost mai degrabă un rezultat al beției închipuirii decît un act de voință. Greșesc chiar numind-o minciună, căci nimic din ce am adăugat n-a fost minciună cu adevărat. Mi-am scris *Confesiunile* bătrîn fiind și scîrbit de

plăcerile deșarte ale vieții pe care pe toate le cunoscusem în ureacă și a căror goliciune inima mea o simțise bine. Le scriam din amintire ; dar adesea memoria avea scăpări sau îmi prezenta amintiri imperfecte ; eu umpleam lacunele cu amănunte pe care le închi-puiam spre completarea amintirii, dar care nu erau niciodată în contradicție cu ea. Îmi plăcea să stărui pe îndelete asupra clipelor fericite din viață, și le în-lrumusețam uneori împodobindu-le cu amănunte dic-tate de duioase păreri de rău. Povesteam întâmplările uitate așa cum mi se părea că trebuie să fi fost, așa cum fuseseră poate într-adevăr, niciodată însă altfel decît îmi aminteam că fuseseră. Cîteodată împrumu-tam adevărului un farmec adăugat, dar niciodată nu l-am înlocuit prin minciună ca să-mi ascund viciile sau ca să-mi atribui virtuți.

Chiar dacă uneori, fără să mă gîndesc bine, mi-am ascuns, dintr-o pornire involuntară, latura slută, descriindu-mă oarecum din profil, aceste reticențe au fost compensate pe larg de alte reticențe, mai ciudate, care m-au făcut să trec adesea sub tăcere cu mai multă grijă binele decît răul. Iată o particularitate a firii mele, și e de înțeles ca oamenii să n-o creadă, dar, așa de necrezut cum este, e totuși reală. Am mărturisit de multe ori răul făcut în toată urîciunea lui, am mărturisit rar binele făcut în toată frumusețea lui, ba de multe ori l-am trecut sub tăcere cu totul, pentru că mă onora prea mult și astfel scriindu-mi mărturi-sirile aș fi avut aerul că-mi fac elogiul. Mi-am po-vestit tinerețea nu numai fără să mă laud cu însușirile fericite cu care mi-a fosu înzestrată inima, dar supri-mînd chiar fapte care le-ar fi scos prea tare în evi-dență. Îmi vin în minte două fapte din fragedă copi-lărie, care-mi erau la-ndemîna în timp ce scriam, dar pe care le-am dat la o parte pe amîndouă pentru sin-gurul motiv pe care l-am expus.

Mă duceam aproape în fiecare duminică să petrec ziua la Pâquis, la domnul Fazy, care era căsătorit cu una din mătușile mele și avea acolo o fabrică de țesături de bumbac. Într-o zi eram la uscătorie în sala calandrului și mă uitam la cilindrul lui de fontă : strălucirea lor îmi atrăgea ochii și am fost ispitit să-mi pun degetele pe ele ; mi le plimbam cu plăcere pe suprafața lor netedă când tânărul Fazy, agățându-se de roată, a mișcat-o dându-i o optime de învîrtitură cu atîta îndemînare, încît nu mi-a prins decît vîrfurile celor două degete mai lungi ; dar atîta a fost de ajuns ca să mi le strivească și ca să-mi pierd cele două unghii. Am scos un țipăt ascuțit, Fazy a întors roata numaidecît la loc, dar unghiile-mi rămăseseră lipite de cilindru și sîngele îmi țîșnea din degete. Speriat, Fazy țipă, și el, lăsă roata, mă sărută și mă imploră să nu mai strig, fiindcă va fi vai de el. În culmea durerii m-a emoționat durerea lui, am tăcut și ne-am dus la heleșteul de crapi unde m-a ajutat să-mi spăl degetele și să opresc sîngele cu mușchi. M-a rugat cu lacrimi în ochi să nu-l spun. I-am promis și m-am ținut de cuvînt așa încît timp de peste douăzeci de ani nimeni n-a știut de unde provin cicatricile de pe degetele mele, căci cicatricile au rămas. Trei săptămîni am zăcut în pat și timp de două luni și mai bine n-am fost în stare să mă servesc de mînă, spunînd mereu că mi-a căzut o piatră mare pe degete și mi le-a stîlcit.

*Magnanima menzogna ! or quando è il vero
Si bello che si possa a te preporre ? ¹*

¹ Minciună mărinimoasă ! adevărul cînd e oare / Atît de frumos, încît să-ți fie preferat ? (Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, II, 22.)

Acest accident a fost totuși foarte dureros pentru mine atunci, căci tocmai în epoca aceea cetățenii erau scoși la manevre, iar eu, împreună cu alți trei copii de vîrsta mea, formasem un mic grup care, îmbrăcat în uniforme, trebuia să participe la exercițiile companiei din cartierul meu. M-a durut să aud toba companiei trecîndu-mi pe sub ferestre cu cei trei tovarăși ai mei, pe cînd eu zăceam în pat.

Cealaltă înțîmplare e cu totul asemănătoare, dar s-a petrecut la o vîrstă mai înaintată.

Jucam crochet la Plain-Palais cu unul din tovarășii mei de joacă pe nume Pleince. Din joc ne-am luat la ceartă, ne-am bătut, și în toiul luptei el m-a lovit cu ciocanul de crochet drept în capul gol, așa încît, dacă lovitura ar fi fost dată de o mîină mai puternică, mi-ar fi zburat creierii. M-am prăbușit numaidecît. N-am văzut în viața mea pe cineva mai frămîntat decît pe acel biet băiat cînd și-a dat seama că-mi curge sînge prin păr. Credea că m-a omorît. S-a repezit la mine, m-a sărutat, m-a strîns în brațe, a izbucnit în lacrimi și a început să scoată niște țipete ascuțite. L-am strîns și eu în brațe din răspuțeri, plîngînd ca și el din pricina unei emoții tulburi din care nu lipsea o dulce alinare. În sfîrșit, a încercat să-mi oprească sîngele, care continua să curgă, și văzînd că batistele noastre nu ajungeau, s-a dus la maică-sa, care avea o mică grădină prin apropiere. Acestei femei cumsecade era cît p-aci să-i vină rău văzînd în ce stare mă aflam. Dar a știut să-și păstreze puterile ca să-mi îngrijească rana, și după ce mi-a spălat-o, a oblojit-o cu frunze de crin macerate în rachiu, leac excelent și foarte obișnuit în țara noastră. Lacrimile ei și ale fiului ei mi-au pătruns în inimă, așa încît multă vreme am considerat-o ca pe o mamă și pe fiul ei ca pe un frate, pînă cînd i-am pierdut din vedere și cu timpul i-am uitat.

Am păstrat tăcere asupra acestui accident ca și asupra celui alt, și mi s-au întâmplat în viață altele o sută asemănătoare, pe care nici măcar n-am fost ispitit să le pomenesc în *Confesiuni*, atît de puțin am căutat să pun în valoare laturile bune ale caracterului meu. Nu, ori de cîte ori am spus ceva contrar adevărului pe care-l știam, a fost numai în legătură cu lucruri indiferente și mai mult pentru că nu mă puteam descurca altfel în timpul conversației, sau fiindcă îmi făcea plăcere să scriu decît din vreun alt motiv, interesat, și cu atît mai puțin în vederea vreunui avantaj în ceea ce mă privește, sau a vreunui prejudiciu adus altcuiva. Cine-mi va citi *Confesiunile* cu nepărtinire, dacă asta se va întâmpla vreodată, va simți că mărturisirile de acolo sînt mai umilitoare, mai greu de făcut decît recunoașterea unei fapte rele mai mari dar mai puțin rușinoase, pe care dacă n-am spus-o e fiindcă n-am comis-o.

Din toate aceste reflecții decurge că hotărîrea luată de mine, de a spune adevărul, se bazează mai mult pe sentimente de loialitate și dreptate decît pe realități exterioare, și că am urmat în practică mai degrabă regulile morale dictate de conștiință decît noțiunile abstracte de adevăr și neadevăr. De foarte multe ori am spus povești scornite de mine, dar foarte rar am mințit. Urmînd aceste principii, am dat altora multe arme împotriva-mi, dar n-am făcut rău nimănui, și n-am tras pentru mine mai multe foloase decît mi se cuve-neau. Mi se pare că numai prin aceasta adevărul este o virtute. În orice altă privință, el nu e pentru noi decît o idee metafizică, din care nu rezultă nici bine, nici rău.

Totuși, inima mea nu simte, în urma acestor elucida-ri, destulă mulțumire pentru a mă face să cred că

sînt fără greș. Cîntărind cu atîta grijă ce datorez altora, am examinat eu oare îndeștul ce îmi datorez mie însumi? Dacă trebuie să fim drepti față de ceilalți, trebuie să fim echitabili și față de noi înșine; acesta e un omagiu pe care un om de bine e dator să-l aducă propriei sale demnități. Cînd, prea sîerp fiind în convorbire, recurgeam la inventarea unor nevinovate întîmplări, rău făceam, fiindcă nu trebuie, ca să distrezi pe alții, să te înjosești pe tine; și cînd, luat ca de un șuvoi de plăcerea scrisului, adăugam faptelor reale înfrumusețări inventate, și mai rău făceam, pentru că a împodobi adevărul prin fabule înseamnă a-l denatura.

Dar ceea ce mă face de neiertat e deviza însăși pe care mi-o alesesem. Această deviză mă obliga mai mult ca pe oricine la măturisirea cît se poate de strictă a adevărului, și nu ajungea să-i jertfesc în tot locul interesele și pornirile mele, trebuia să-i aduc jertfă și slăbiciunea și timiditatea mea firească. Trebuia să am îndrăzneala și forța de a respecta adevărul întotdeauna, în orice împrejurare, și să nu-mi iasă din gură sau de sub peniță nici ficțiuni nici fabule, de vreme ce, și gura, și penița, le consacrasem anume adevărului. Iată ce ar fi trebuit să-mi spun cînd mi-am ales acea mîndră deviză, și ce ar fi trebuit să-mi repet atîta vreme cît îndrăzneam s-o port. Niciodată minciunile nu mi-au fost dictate de ipocrizie, ele au izvorît din slăbiciune, dar asta mă dezvinovățește prea puțin. Cu un suflet slab poți cel mult să te ferești de viciu, dar ar fi neobrăzare și îndrăzneală să-ți atribui mari virtuți.

Iată niște reflecțiuni care nu mi-ar fi venit, probabil, în minte dacă nu mi le-ar fi sugerat abatele Rosier. Fără îndoială, e cam urziu ca să le mai pun

în aplicare ; dar nu e prea târziu ca să-mi îndrept cel puțin greșeala și să-mi dirijez voința așa cum trebuie : de acum înainte numai atîta mai depinde de mine. În aceste chestiuni și în toate cele asemănătoare, maxima lui Solon se poate aplica la toate vîrstele, și niciodată nu e prea târziu ca să înveți, fie și de la dușmani, să fii înțelept, sincer, modest, și să nu ai o părere prea bună despre tine.

•

A CINCEA PLIMBARE

Dintre toate locurile în care am sălășluit (și am avut destule fermecătoare), nici unul nu mi-a adus atîta fericire adevărată și nu mi-a lăsat atîta duioasă nostalgie ca insula Saint-Pierre din mijlocul lacului Bienné. Această insuliță, care la Neufchâtel se cheamă insula de La Motte, e prea puțin cunoscută chiar și în Elveția. Nici un călător, după cîte știu, nu o pomeneste. Cu toate acestea e foarte plăcută și e așezată cu totul potrivit pentru mulțumirea unui om care vrea să se izoleze ; căci, deși s-ar putea să fii singurul pe lume căruia destinul să-i fi făcut o lege din izolare, nu pot să cred că sînt singurul care să aibă gustul singurătății, atît de firesc, deși nu l-am întîlnit pînă acum la nimeni.

Malurile lacului Bienné sînt mai sălbatice și mai romantice decît cele ale lacului Geneva, fiindcă stîncile și pădurile coboară pînă aproape de apă ; dar nu sînt mai puțin surîzătoare. Împrejur se află mai puține holde cultivate și vii, mai puține orașe și case, în schimb găsești mai multă verdeață crescută la voia-n-tîmplării, mai multe pajiști, ascunzișuri umbrite de crînguri ; contrastele se întîlnesc mai des, iar accidentele de teren sînt mai apropiate. Cum pe acele fericite maluri nu există drumuri bune pentru tră-

suri, meleagurile sînt rar vizitate de călători ; dar ce atrăgătoare sînt pentru contemplativii singuratici, cărora le place să se îmbete pe-ndelete de farmecele naturii și să se reculeagă într-o liniște netulburată de nici un alt zgomot decît de țipetele vulturilor, de ciripitul păsărilor și de vuietul torentelor ce se reped la vale ! Frumosul lac, de o rotunjime aproape desă-vîrșită, are la mijloc două insule mici, una locuită și cu pămîntul cultivat, măsurînd de jur împrejur cam o jumătate de leghe, cealaltă mai mică, nelocuită și înțelenită, care va fi pînă la urmă distrusă, fiindcă se ia pămîntul de pe ea și se transportă pe cealaltă, pentru repararea stricăciunilor făcute de valuri și furtuni. Ca-ntotdeauna, substanța celui slab e întrebuințată în folosul celui puternic.

Nu se află decît o singură casă pe această insulă, dar încăpătoare, plăcută și comodă, aparținînd spitalului din Berna ca și insula, și servind de locuință unui perceptor cu familia și cu slugile. Acesta întreține o ogradă mare de păsări, cotețe și rezervoare pentru pește. Așa mică cum e, insula prezintă atîta varietate de teren și aspect, încît oferă fel de fel de priveliști și e potrivită pentru fel de fel de culturi. Se găsesc holde, vii, păduri, livezi, pășuni grase umbrite de pîlcuri de copaci și înconjurate de arbuști de tot soiul și pe toate apropierea apei le menține fragede ; de-a lungul insulei, malul a fost înălțat ca o terasă cu două rînduri de arbori, și în mijlocul ei s-a clădit un pavilion, în care locuitorii de pe malurile vecine se adună și dansează duminica în timpul culesului.

În această insulă m-am refugiat după ce s-a aruncat cu pietre în casa mea din Motiers. Am găsit șederea atît de plăcută, am dus acolo o viață atît de potrivită cu dispozițiile mele, încît, hotărît să-mi închei acolo zilele, nu mă neliniștea decît gîndul că s-ar putea să fiu împiedicat să mă țin de această hotărîre, care se

bătea cap în cap cu proiectul de a mă atrage în Anglia, lucru pe care începeam să-l constat. Din pricina presimțirilor acestora neliniștitoare, aș fi vrut să mi se acorde ca închisoare pe viață acest azil, să fiu închis acolo pînă la moarte, și, răpindu-mi-se orice posibilitate și orice speranță de a pleca de acolo, să mi se interzică orice comunicare cu uscatul, în așa fel încît, ignorînd ce se petrece în lume, să uit de existența ei și ea să uite de a mea.

N-am fost lăsat să petrec nici două luni în insulă, dar aș fi stat doi ani, două secole și toată veșnicia, fără să mă plictisesc o clipă, deși n-aveam în afară de soata mea altă societate decît receptorul cu soția și cu slugile, care toți erau într-adevăr niște oameni tare cumsecade și nimic mai mult, însă tocmai de asta aveam nevoie. Socotesc acele două luni drept epoca cea mai fericită a vieții mele, atît de fericită, încît m-aș fi mulțumit cu situația de acolo toată viața, fără să mi se ivească vreodată în suflet dorința de-a o schimba.

Cum era această fericire și în ce consta bucuria ce mi-o dădea? I-aș lăsa pe oamenii acestui secol s-o ghicească din descrierea vieții pe care o duceam. Prețiosul *far niente* a fost cea dintîi și cea mai importantă dintre bucuriile a căror dulceață aș fi vrut s-o savurez, iar ce am făcut în timpul șederii mele n-a fost nimic alta decît ocupația delicioasă și necesară unui om care s-a menit trîndăviei.

Nădejdea că toată lumea va fi prea mulțumită să mă lase în acel locaș singuratic unde mă constituisem prizonier de bunăvoie, de unde mi-era cu neputință să plec fără ajutor și fără a fi văzut, de unde nu puteam comunica sau corespunda decît cu concursul oamenilor din jurul meu, această nădejde, zic, mi-o dădea și pe aceea de a-mi încheia zilele mai liniștit decît le trăisem, iar ideea că voi avea tot timpul să

mă instalez pe îndelete m-a făcut să nu întreprind la început nimic în privința instalării. Ajuns acolo odată, singur și fără bagaje, mi-am adus pe rînd menajera, cărțile și micul meu echipament, pe care m-am complăcut să nu-l despachetez, lăsîndu-mi lăzile și cuferele așa cum sosiseră și trăind în acel sălaș, unde nădăjduiam să-mi sfîrșesc zilele, ca într-un han ce trebuia părăsit a doua zi. Toate se potriveau așa de bine cum erau, încît încercarea de a le orîndui mai bine ar fi însemnat numai să le stric. Una din bucuriile mele cele mai mari era mai ales să-mi las cărțile închise în lăzi și să nu am la-mînă cele trebuincioase scrisului. De cîte ori primirea unor nenorocite de scrisori mă silea să iau pana în mînă pentru a răspunde, împrumutam bombănind călimara perceptorului, și mă grăbeam s-o înapoiez cu speranța zadarnică de a nu mai fi nevoit s-o împrumut. În loc s-o umplu cu hîrtoage și teancuri de cărtoaje, mi-am umplut camera cu flori și ierburi : căci tocmai începea pasiunea mea pentru botanică, față de care doctorul d'Ivernois îmi insuflase o predilecție foarte repede transformată într-o arzătoare dragoste. Nemaivîrînd să fac nici o treabă care să semene a muncă, aveam nevoie de o ocupație distractivă care să-mi placă și să nu-mi ceară decît atîta osteneală cîtă i se potrivește unui leneș. M-am apucat să întocmesc o *flora petrinsularis* și să descriu toate plantele de pe insulă fără să omit nici una, cu destule amănunte ca să-mi asigure o ocupație pentru tot restul vieții. Se zice că un neamț ar fi scris o carte despre o coajă de lămîie ; eu aș fi fost în stare să scriu cîte una despre fiecare buruiană din fînaț, despre fiecare mușchi din pădure, despre fiecare lichen de pe stînci ; cu un cuvînt, nu vroiam să las nedescris pe larg nici un fir de iarbă, nici un atom vegetal. Ca urmare a acestui frumos proiect, în fiecare dimineată, după ce luam dejunul

Împreună cu toată lumea, mă duceam cu o lupă în mână și cu *Systema naturae* sub braț, să cercetez câte un sector al insulei, pe care o împărțisem în vederea acestui scop în mici pătrate, cu intenția de a le parcurge rînd pe rînd în fiecare anotimp. Nimic mai ciudat decît încîntarea, extazul care mă cuprindea la fiecare observație făcută asupra structurii și organizării vegetalelor, asupra funcționării organelor sexuale în fecundare, al cărei sistem era pe atunci cu totul nou pentru mine. Deosebiri ale organelor de reproducere, de care nu avusesem habar pînă atunci, mă încînta în timp ce le verificam la speciile comune, așteptînd să găsesc și altele mai rare. Despicătura celor două stamine lungi ale porumbelei, resortul celor de urzică și de parecherniță, explozia fructului de calomfir și a capsulei de merișor, miile de mici tertipuri ale fecundării, pe care atunci le-am observat pentru prima oară, mă umpleau de bucurie, și umblam întrebînd pe toată lumea dacă a văzut coarnele porumbelei, așa cum La Fontaine întreba în dreapta și-n stînga dacă l-au citit pe Habacuc. După două-trei ore, mă întorceam acasă cu o bogată recoltă, o provizie de desfătări pentru după-amiază, în caz de vreme ploioasă. Petreceam restul dimineții mergînd cu receptorul, cu soția lui și cu Tereza să le vedem muncitorii la lucru, de cele mai multe ori făceam și eu treabă cu ei și adeseori vizitatorii din Berna care veneau să mă vadă mă găseau cocoțat în vreun pom, cu un sac legat de mijloc, umplîndu-l de fructe și dîndu-i apoi drumul jos cu o funie. În urma mișcării de dimineață și a bunei dispoziții care întotdeauna o însoțește, odihna de la prînz îmi era foarte plăcută ; dar cînd se prelungea prea mult și vremea frumoasă îmi făcea cu ochiul, nu mai puteam aștepta ; și în timp ce ceilalți mai stăteau la masă, mă strecuram frumușel afară, săream într-o barcă, vis-

leam pînă-n mijlocul lacului cînd apa era liniștită, și acolo, întins pe fundul bărcii, cu ochii la cer, mă lăsam purtau în voia apei, uneori ore întregi, cufundat în mii de visuri nedeslușite dar pline de farmec, care, fără a avea vreun obiect determinat sau constant, erau, după părerea mea, de mii de ori preferabile tuturor plăcerilor vieții, în ce au ele mai dulce. Adesea, cînd soarele spre asfințit îmi vestea că a sosit ceasul retragerii, eram așa de departe de insulă, încît trebuia să vîslesc din răspuțeri ca să ajung înainte de a se lăsa întunericul. Alteori, în loc s-o iau spre larg, îmi plăcea să alunec cu barca de-a lungul malurilor înverzite ale insulei, unde apa limpede și umbra răcoasă m-au îndemnat adesea să mă scald. Dar cel mai adesea navigam între insula mare și cea mică, unde debarcam și petreceam după-amiaza, fie plimbîndu-mă în mijlocul sălciilor, pațachinelor, puricaritelor, arbuștilor de tot soiul, fie așezîndu-mă pe o movilă de nisip acoperită cu iarbă, cu cimbrisor, cu flori, ba chiar și cu sparcetă și trifoi, pesemne altădată semănat și bun pentru a crește iepuri de casă, căci acolo se puteau înmulți în voie, fără să se teamă de nimic și fără să poată face pagube. I-am dat această idee perceptorului și el a și comandat la Neufchâtel niște iepuri și iepuroaice și ne-am dus cu mare alai, cu nevastă-sa, cu una din nurori, cu Tereza și cu mine, să-i așezăm în insuliță, unde au și început să se înmulțească încă înainte de plecarea mea și unde vor fi prosperat, fără-ndoială, dacă au putut suporta iernile grele. Întemeierea acestei mici colonii a fost o sărbătoare. Pilotul Argonauților nu fusese mai mîndru decît am fost eu cînd am condus cu alai mica societate și iepurii din insula mare în cea mică și am observat cu încîntare că soția perceptorului, care de apă se temea peste poate și se simțea întotdeauna prost în

barcă, s-a îmbarcat sub conducerea mea cu încredere și n-a manifestat nici o frică în timpul traversării.

Cînd lacul era agitat și nu puteam naviga, îmi petreceam după-amiezile hoinărind prin insulă, ierborizînd ici colo, așezîndu-mă, ba în colțurile cele mai prietenoase și părăsite ca să visez în voie, ba pe terase și moviște ca să contemplan minunata și încîntătoare priveliște a lacului și a malurilor, încununate într-o parte de munții apropiați, deschizîndu-se în cealaltă spre cîmpii bogate și roditoare peste care privirea ră-tăcea pînă la munții albaștrui din depărtare.

Spre seară, coboram din vîrfurile insulei și mă așezam pe prundișul de pe mal în cîte un colț ascuns ; acolo clipocitul undelor și mișcarea apei ocupîndu-mi simțurile și gonindu-mi din suflet orice altă preocupare, mi-l scufundau într-o dulce visare și noaptea mă surprindea așa, de multe ori fără să-mi fi dat seama că vine. Bătaia valurilor în mal, vuietul apei, neîntre-rup-t dar umflîndu-se parcă din timp în timp, îmi umpleau ochii și urechile și luau locul mișcărilor lăuntrice pe care visarea le stingea în mine, de ajungeam să mă simt trăind cu plăcere fără a-mi da osteneala să gîndesc. Din cînd în cînd se ivea în mine o slabă și scurtă reflecție asupra nestatorniciei celor pămîntești, al că-rei simbol mi-l oferea suprafața apelor ; dar curînd aceste ușoare impresii se ștergeau în uiniformitatea miș-cării continui care mă legăna și care, fără nici o parti-cipare activă a sufletului, mă fermeca atît de tare, încît, la ora cuvenită, chemat de semnalul stabilit, nu mă pu-team smulge fără efort din locul în care mă aflam.

După cină, dacă seara era frumoasă, ne duceam cu toții să facem o mică plimbare pe terasă, ca să respirăm boarea lacului și răcoarea. Ne odihneam în pavilion, rîdeam, stăteam de vorbă, cîntam cîte un cîntec vechi, care făcea desigur cît toate sucitele melodii moderne, și, în sfîrșit, ne duceam la culcare, mulțumiți de ziua

petrecută și nedorind pentru a doua zi decît una ailoma.

Lăsînd la o parte oaspeții neașteptați și nepoftiți, iată în ce fel îmi făceam veacul în insulă în timpul șederii mele acolo. Să mi se spună acum, ce anume din toate acestea e destul de atrăgător ca să-mi trezească în inimă o nostalgie atît de vie, atît de duioasă și durabilă, încît după cincisprezece¹ ani să-mi fie încă cu neputință să mă gîndesc la acel scump sălaş fără să mă simt de fiecare dată cuprins de dor.

În cursul unei lungi vieți pline de vicisitudini, am observat că nu epocile celor mai dulci bucurii și ale celor mai vii plăceri sînt acelea a căror amintire mă atrage și mă mișcă cel mai mult. Scurtele clipe de delir și pasiune, oricît ar fi de intense, nu sînt, prin însăși intensitatea lor, decît niște puncte presărate pe ici pe colo în drumul vieții. Prea sînt rare și prea sînt trecătoare pentru a constitui o stare, iar fericirea după care-mi jînduiește inima nu e compusă din clipe fugare, ci e o stare simplă și permanentă, fără nimic intens într-însa, dar a cărei dăinuire îi mărește farmecul într-atîta, încît poți găsi în ea suprema fericire.

Totul este în veșnică curgere pe pămînt. Nimic nu păstrează o formă constantă și definitivă, și afecțiunile noastre față de lucrurile exterioare sînt în mod necesar, ca și ele, trecătoare și schimbătoare. Mereu înaintea sau în urma noastră, ele amintesc trecutul, care nu mai e, sau anticipează asupra viitorului, care adesea nu se împlinește : nu există nimic solid de care să-ți poți lega inima. De aceea nu avem pe pămînt altfel de plăceri decît trecătoare ; cît despre fericirea durabilă, mă îndoiesc că ar cunoaște-o cineva. Abia dacă există, în mijlocul celor mai vii ale noastre bucurii, o clipă în care inima să ne poată spune cu

¹ În realitate, zece-unsprezece ani (n.t.).

adevărat : *aş vrea ca această clipă să ţină o veşnicie* ; şi cum să numeşti fericire o stare fugitivă care ne lasă inima tot neliniştită şi goală, care ne face să regretăm ceva în urmă sau să dorim încă ceva după ?

Dar dacă există o stare în care sufletul îşi găseşte un teren destul de ferm pentru desăvârşita lui odihnă şi pentru adunarea laolaltă a întregii sale fiinţe, fără a avea nevoie să evocă trecutul sau să anticipe asupra viitorului ; o stare în care să nu-i pese de timp, în care prezentul să dăinuie fără să se petreacă şi fără să scape, fără să stîrnească vreun sentiment de lipsă sau de plăcere sau de durere, de dorinţă sau de teamă, ci doar pe acela al existenţei, de care să fie covîrşit ; atunci, atîta vreme cît ţine starea asta, cel ce se găseşte în ea se poate considera fericit, bucurîndu-se, nu de o fericire imperfectă, sărăcăcioasă şi relativă, ca aceea pe care ne-o dau plăcerile vieţii, ci de o fericire îndestulătoare, desăvârşită şi plină, ce nu lasă în suflet goluri pe care acesta să simtă nevoia să le umple. Aşa a fost starea în care mă aflam adesea în insula Saint-Pierre în clipele de visare şi singurătate, fie culcat în barca lăsată în voia apei, fie stînd pe ţărmul lacului agitat, fie în alt loc, pe malul unui râu frumos sau al unui pîrîu ce clipea peste pietriş.

Ce-l face pe om să se bucure într-o astfel de stare ? Nimic exterior sieşi, nimic care să fie dincolo de sine însuşi şi de propria sa existenţă ; atîta timp cît durează această stare, omul îşi ajunge sieşi ca însuşi Dumnezeu. Sentimentul existenţei despuiat de orice alt afect este un sentiment preţios de mulţumire şi pace, suficient să te facă să îndrăgeşti existenţa şi s-o găseşti dulce, dacă ştii să îndepărtezi toate impresiunile senzoriale şi pămînteşti care, în lumea în care trăim, vin neîncetat să ne smulgă din această stare şi să-i tulbure dulceaţa. Dar marea parte a oamenilor, frămîntaţi mereu de patimi, nu prea cunosc această

stare, și fiindcă n-au gustat-o decît imperfect și numai în treacăt, n-au despre ea decît o idee nelămurită și confuză, care nu le îngăduie să-i simtă farmecul. Lucrurile stînd așa cum stau în prezent, nici n-ar fi bine ca, dornici de aceste dulci extaze, oamenii să se scîrbească de viața activă pe care nevoile lor mereu renăscute le-o impune ca pe o datorie. Dar un nefericit care a fost surghiunit din societatea oamenilor, și care nu mai poate face pe acest pămînt nimic folositor sau bun pentru alții sau pentru sine însuși, poate găsi în această stare, pentru toate fericirile omenești negustate, despăgubiri pe care nici soarta nici oamenii nu i le pot răpi.

E adevărat că aceste despăgubiri nu pot fi prețuite de oricine și în orice împrejurare. Pentru asta e nevoie ca inima să cunoască pacea și nici o patimă să nu-i tulbure liniștea. Cel care simte aceste binefaceri trebuie să aibă predispoziții și să se bucure și de concursul lucrurilor înconjurătoare. Nici odihna absolută nu e potrivită, nici prea multă agitație, ci o mișcare uniformă și moderată, fără zdruncinări și întreruperi. Fără mișcare, viața e doar letargie. Dacă mișcarea e inegală sau prea puternică, ne trezește; rechemîndu-ne spre lucrurile înconjurătoare, ea distruge farmecul visării, ne smulge din noi înșine și într-o clipă ne-a și pus la jugul norocului și al oamenilor, redîndu-ne conștiința nenorocirilor noastre. O tăcere desăvîrșită te îndeamnă la tristețe. E ca o icoană a morții. Atunci se face simțită nevoia unei imaginații vesele, și ajutorul ei le este dat în mod firesc celor pe care pronia i-a binecuvîntat dinainte cu o astfel de imaginație. Mișcarea, neprimată din afară, se produce în acest caz înlăuntrul nostru. Odihna e mai puțin perfectă, e adevărat, dar e mai plăcută cînd gînduri ușoare și mîngîietoare nu fac decît să atingă în treacăt suprafața sufletului, ca să zicem așa, fără să-i răsco-

lească adîncurile. Nu e nevoie de mai multă mișcare decît atîta cît să ne facă să ne aducem aminte de noi înșine, uitînd însă de suferințe. Acest soi de visare se poate gusta în tot locul unde te poți bucura de liniște, și de multe ori m-am gîndit că în Bastilia și chiar și într-o carceră unde nici un obiect nu mi-ar fi atras privirea, aș fi fost în stare să visez plăcut.

Dar trebuie să recunosc că mi-a venit cu atît mai bine și mai plăcut la îndemînă s-o fac pe o insulă roditoare și singuratică, izolată prin natura ei și despărțită de restul lumii, unde totul în jurul meu îmi arăta doar imagini surîzătoare, unde nimic nu-mi trezea amintiri întristătoare, unde societatea puțin numeroasă a locuitorilor era atrăgătoare și plăcută, fără a fi însă atît de interesantă încît să mă ocupe tot timpul ; unde puteam, în sfîrșit, să mă dedau din zori pînă-n seară, fără piedici și fără grijă, ocupațiilor predilecte sau dulcii trîndăvii. A fost fără îndoială un prilej minunat pentru un visător care, știind să se nutrească cu frumoase himere chiar și printre lucrurile cele mai neplăcute, putea cu atît mai mult să le savureze pe săturate cînd se bucura și de concursul tuturor lucrurilor ce-i cădeau sub simțuri. Trezindu-mă dintr-o lungă și dulce visare și văzîndu-mă înconjurat de verdeață, de flori, de păsări, aruncîndu-mi privirile hoinare peste țărmurile romantice¹ care mărgineau vasta întindere de ape limpezi și cristaline, contopeam toate aceste lucruri prietenoase cu ficțiunile mele și cînd, în sfîrșit, îmi reveneam cu încetul și regăseam tot ce mă înconjura, nu mai puteam să indic granița

¹ Am tradus prin *romantic* și nu prin *romanesque*, cum este, în acest loc, în textul original (justificat, desigur, prin ceea ce urmează : „contopeam toate aceste lucruri prietenoase cu *ficțiunile* mele“), deoarece, la începutul capitolului, Rousseau însuși afirmase că „malurile lacului Bienne sînt mai sălbatice și mai *romantice* decît cele ale lacului Geneva“ (n.t.).

dintre ficțiune și realitate, atît de mult contribuiseră toate să mă facă să îndrăgesc viața de reculegere și singurătate pe care o duceam pe acele frumoase meleaguri. Viața aceea, de ce nu mai poate renaște ? De ce nu pot să mă duc să-mi sfîrșesc zilele pe insula aceea iubită, să n-o mai părăsesc în veci și să nu revăd niciodată pe nici unul din locuitorii continentului, triste prilejuri de aducere aminte a tuturor calamităților îngrămădite de ei pe umerii mei de atîția ani încoace ? În curînd i-aș uita pe toți pentru totdeauna ; desigur că ei nu m-ar uita în aceeași măsură, dar puțin mi-ar păsa, cu condiția să nu aibă acces pe insulă ca să-mi tulbure liniștea ! Eliberat de toate patimile pămîntești căroră le dă naștere tumultul vieții în societate, sufletul meu s-ar înălța adesea deasupra acestei atmosfere și s-ar pune încă de pe acum în legătură cu ființele cerești al căror număr nădăjduiește că-l va spori în curînd. Oamenii se vor feri, știu bine, să-mi redea dulcele azil în care n-au vrut să mă lase. Dar nu mă vor putea împiedica să mă las zilnic dus spre el pe aripile închipuirii și să gust timp de cîteva ore aceeași plăcere ca și cînd aș mai locui acolo. Acolo, cea mai dulce îndeletnicire a mea ar fi fost să visez în voie. Visînd că sînt acolo, nu fac oare același lucru ? Ba chiar mai mult : plăcerii unei visări abstracte și monotone îi adaug imagini fermecătoare care o fac mai vie. În extazele de atunci, lucrurile care au imprimat în mine acele imagini scăpau adesea simțurilor mele, dar acum, cu cît visarea e mai adîncă, cu atît mi le înfățișează în culori mai vii. De multe ori sînt mai de-a binelea și în mod și mai plăcut printre ele decît atunci cînd eram în realitate. Ne-norocirea e că, pe măsură ce imaginația slăbește, evocarea se iscă mai greu și durează mai puțin. Vai, tocmai atunci ne supără mai rău trupul cînd sîntem pe cale să-l părăsim !

A ȘASEA PLIMBARE

În noi nu se produce nici o mișcare automată a cărei cauză să n-o putem găsi în inimă, dacă știm s-o căutăm bine. Ieri, trecînd pe noul bulevard ca să mă duc să erborizez pe malurile Bievrei înspre Gentilly, în apropiere de bariera Enfer m-am abătut din cale spre dreapta și, îndepărtîndu-mă de oraș, am luat-o pe drumul spre Fontainebleau ca să ajung pe culmile așezate de-a lungul aceluia rîuleț. Drumul urmat era cu totul indiferent în sine, dar amintidu-mi că de mai multe ori ocolisem mașinal pe acolo, am căutat motivul în mine însumi și am izbucnit în rîs cînd l-am descoperit.

Într-un colț al bulevardului, numai decît după bariera Enfer, se așază, vara, în fiecare zi, o femeie care vinde fructe, ceaiuri, pîinișoare. Femeia are un băiețel tare drăgălaș, dar șchiop, care umblă șontic-șontic în cîrje, cerșind de pe la trecători. Cu omulețul ăsta mă împrietenisem oarecum ; de cîte ori treceam pe acolo, venea spre mine să-mi facă mica lui reverență și de fiecare dată primea mica mea pomană. La început am fost încîntat să-l văd, îi dădeam cu dragă inimă, și am continuat cîtva timp așa cu aceeași plăcere, însoțită de cele mai multe ori de aceea de a asculta spusele lui copilărești, pe care le găseam amuzante.

Plăcerea asta a devenit cu încetul o obișnuință și, nu știu cum, s-a transformat într-un fel de datorie pe care în curînd am început s-o resimt ca pe o constrîngere neplăcută, mai ales din pricina micului discurs preliminar ce trebuia să-l ascult, și în care avea grijă să mi se adreseze repetat cu „domnule Rousseau“, ca să-mi arate că mă cunoaște bine, ceea ce îmi arăta, tocmai dimpotrivă, că nu mă cunoștea mai bine decît cei ce-l învățaseră s-o facă. De atunci încoace am trecut mai puțin bucuros pe acolo și în cele din urmă am luat în mod mașinal obiceiul să fac un ocol cînd mă apropiam de locul acela.

Iată ce am descoperit aplicîndu-mi mintea, căci pînă atunci nimic din toate astea nu fusese limpede pentru mine. Observația aceasta mi-a amintit pe rînd atîtea alte observații care m-au convins și mai mult că adevăratele și primordialele motive ale majorității acțiunilor mele îmi sînt mai puțin lămurite decît crezusem. Știu și simt că a face binele e cea mai mare fericire de care se poate bucura inima unui om ; dar de multă vreme această fericire mi-a fost interzisă, și, fără-ndoială, nu într-o viață atît de năpăstuită ca a mea poți sădi, cu chibzuință și cu rod, fie și o singură faptă cu adevărat bună. Cea mai mare grijă a celor care mi-au orientat destinul a fost ca pentru mine totul să fie părelnic și înșelător ; de aceea, dacă mi se prezintă un prilej de a da în vileag o virtute, nu e decît o momeală destinată să mă atragă într-o capcană. Știu că este așa ; știu că singurul bine care-mi stă în putință de acum înainte este să mă abțin de la acțiune, din teama de a face rău fără să vreau și fără s-o știu.

Dar a fost și o vreme mai fericită, cînd, urmînd imboldurile inimii, puteam uncori să aduc mulțumire altei inimi, și mă simt dator să aduc mărturie, spre cinstea mea, că ori de cîte ori s-a întîmplat așa,

bucuria resimțită a fost mai dulce decît oricare alta. Această înclinare a fost vie, sinceră, curată ; și nimic în taințele mele cele mai ascunse n-a dezmințit-o. Totuși am simțit adesea că binefacerile mele deveneau o povară prin lanțul de îndatoriri pe care-l trăgeau după ele : atunci bucuria dispărea și, continuînd să mă îngrijesc de alții, lucru care la început mă fericise, n-am mai simțit decît o suînghereală aproape insuportabilă. În timpul scurtelor mele epoci de bunăstare, multă lume a recurs la mine și niciodată, oricare ar fi fost serviciul cerut, numai să-mi fi stat în putință, nimeni n-a bătut în zadar la ușa mea. Dar din aceste prime faceri de bine, risipite cu atîta căldură, se nășteau lanțuri de îndatoriri neprevăzute, al căror jug nu-l mai puteam scutura. Un prim serviciu era privit de cel care-l primea doar ca o arvună pentru cele ce aveau să urmeze ; ori de cîte ori un nevoiaș oarecare m-a prins cu cîngile unei binefaceri primite, era lucru știut : binefacerea de bunăvoie consimțită devenea un drept nelimitat al lui asupra tuturor binefacerilor de care mai putea avea nevoie ulterior, fără ca însăși neputința mea de a-l satisface să mă scape de el. Iată cum niște bucurii mîngîietoare se transformau pentru mine, cu timpul, în obligații împovărătoare.

Dar lanțurile de acest fel nu mi s-au părut prea grele cîtă vreme am trăit necunoscut, neștiut de public. Cînd însă persoana mea a fost dată în vileag prin scrierile mele — greșeală gravă, fără îndoială, dar ispășită peste măsură prin nenorocirile ce m-au lovit — din clipa aceea am devenit biroul general către care-și îndreptau jalbele toți bolnăvicioșii sau cei preînși atare, toți aventurierii care căutau pe cine să păcălească, și toți cei care, sub pretextul marelui credit de care pretindeau că mă bucur, vroiau să pună mîna pe mine într-un fel sau altul. Atunci am avut prilejul să-mi dau seama că toate înclinațiile firești,

fără a omite nici chiar tendința de a face binele, dacă sînt împinse prea departe sau urmate în societate fără prudență și fără chibzuială, își schimbă natura și devin adesea totu atît de dăunătoare pe cît fuseseră de folositoare în prima lor orientare. Atîtea pățanii nefericite mi-au schimbat cu încetul pornirile mele din-tîi, sau mai degrabă le-au adunat în limitele lor adevărate și m-au învățat să-mi urmez mai puțin orbește înclinația de a face binele atunci cînd nu servea decît să favorizeze răutatea altcuiva.

Dar nu regret aceste experiențe, deoarece mi-au adus cu ajutorul reflecțiunii lumini noi asupra cunoașterii de mine însumi și asupra adevăratelor motive ale purtării mele în mii de împrejurări în legătură cu care îmi făcusem de atîtea ori iluzii. Am văzut că, pentru a face binele cu plăcere, trebuie să-l înfăptuiesc liber, fără constrîngere, și că e de ajuns ca o faptă bună să devină o îndatorire, pentru ca toată satisfacția să dispară. Apăsarea îndatoririi face ca cele mai frumoase bucurii să-mi fie o povară și, așa cum am spus-o, după cîte mi se pare, în *Emile*¹, la turci aș fi fost un soț netrebnic atunci cînd, prin strigare publică, bărbații sînt chemați să-și îndeplinească datoriile conjugale.

Iată deci un lucru care a modificat mult părerea pe care îndelungă vreme o avusesem despre propria mea virtute : căci nu e o virtute să-ți urmezi pornirile și să-ți oferi plăcerea de a face un bine cînd ele ți-l dictează. Virtutea constă în a le învinge cînd datoria o cere, făcînd ce ne prescrie aceasta, și la așa ceva m-am priceput mai puțin decît oricine. Simțitor și bun din naștere, împingînd mila pînă la slăbiciune, și cu sufletul înălțat de tot ce ține de generozitate, am

¹ De fapt, nu în *Emile*, ci în *Confessions* (cartea V) (n. ed. fr.).

fost omenos, darnic și am ajutorat cu plăcere, cu pasiune chiar, cîtă vreme se făcea apel numai la inima mea : aș fi fost cel mai bun și mai blind dintre oameni dacă aș fi fost cel mai puternic, și ca să sting în mine orice dorință de răzbunare mi-ar fi fost de ajuns să am puțința de a mă răzbuna. Fără nici o osteneală aș fi fost chiar și drept, împotriva interesului meu propriu, dar împotriva interesului unor persoane dragi nu m-aș fi putut hotărî să fiu. Cînd datoria și inima intrau în conflict, prea rar i-a fost dat celei dintîi să învingă, afară de cazul că simpla mea abținere ajungea pentru asta ; atunci m-am arătat adesea tare, dar să acționez împotriva pornirii mele mi-a fost întotdeauna cu neputință. Oricine ar porunci : oamenii, datoria sau însăși necesitatea, dacă inima mea tace, voința rămîne surdă și nu sînt în stare să mă supun. Văd răul ce mă amenință și-l las mai bine să vină decît să mă agit ca să-l preîntîmpin. Uneori încep să depun eforturi, dar ele mă obosesc și mă istovesc repede și nu mai pot continua. Oricare ar fi lucrul de care mă apuc, dacă nu-l fac cu plăcere, mi-e în curînd cu neputință să-l mai fac.

Mai mult încă. Fiind chiar în acord cu dorința mea, constrîngerea ajunge să nimicească dorința și să o schimbe în silă, ba și în scîrbă dacă se impune cît de cît cu putere, și iată de ce mi-e atît de greu să îndeplinesc o faptă bună care mi se pretinde și pe care o făceam din propriu imbold cînd nu mi se pretindea. O binefacere pur gratuită este desigur o faptă pe care-mi place s-o fac. Dar cînd acela care o primește o consideră ca pe un drept al lui, pentru a-mi pretinde urmarea dacă nu vreau să mă deteste, cînd îmi prescrie ca lege să-i rămîn de-a pururi binefăcător numai fiindcă la început îmi plăcuse să fiu, atunci începe constrîngerea și plăcerea dispare. Fapta mea,

dacă îi cedez, nu mai e decît semnul unei slăbiciuni și a unei rușini fără noimă, dar lipsește bunăvoința și, departe de a mă felicita, conștiința îmi reproșează că fac binele în silă.

Știu că există un fel de contract, și chiar cel mai sfînt dintre toate, între binefăcător și cel ajutat. El formează împreună un fel de societate, mai strînsă decît cea care-i unește pe oameni în general, și dacă cel ajutorat se obligă în mod tacit să fie recunoscător, binefăcătorul se obligă de asemenea să păstreze celui-lalt, atîta vreme cît nu se arată nedemn de ea, toată bunăvoința de care a dat dovadă, și de a reînnoi fapta bună ori de cîte ori va putea și i se va cere. Acestea nu sînt condiții formulate, ci urmări firești ale relației care s-a stabilit între ei. Cel care refuză din prima dată serviciul gratuit care i se cere nu dă celui pe care l-a refuzat nici un drept de a se plînge de el ; dar cel care, într-un caz asemănător, refuză unei persoane favoarea pe care i-o acordase înainte, risipește o speranță pusă în el cu învoirea lui ; înșală și dezmințe o așteptare pe care el însuși a stîrnit-o. Simți în refuzul acesta că ceva este nedrept, și oarecum mai aspru decît în celălalt : el este totuși efectul unei independențe scumpă inimii, la care inima nu poate renunța fără efort. Cînd plătesc o datorie, îmi fac datoria ; cînd fac un dar, îmi permit o plăcere. Or, plăcerea de a-și face datoria este dintre acelea pe care le dă numai obișnuința virtuții, plăcerile ce purced din firea noastră nu se înalță chiar atît de sus.

După atîtea triste experiențe am învățat să prevăd din timp urmările faptului de a da curs primelor îmbolduri și de multe ori m-am abținut de la o facere de bine pe care doream și puteam s-o duc la-ndeplinire, înspăimîntat de robirea căreia urma să mă supun dacă m-aș fi angajat în mod necugetat. Nu am

avut această teamă dintotdeauna, dimpotrivă, în tinerețe binele făcut îmi trezea afecțiune față de cei pe care îi îndatoram și adesea am simțit că și ei erau legați de mine prin afecțiune, mai mult din recunoștință decât din interes. Dar lucrurile și-au schimbat înfățișarea, în această privință ca și în celelalte, îndată ce au început vremile de răstrieșe. De atunci trăiesc în mijlocul unei generații noi, care nu seamănă cu cea de dinainte, și propriile mele sentimente față de ceilalți au avut de suferit de pe urma schimbărilor pe care le-am constatat în ale lor. Aceleași persoane pe care le-am cunoscut și pe vremea generației de dinainte și pe vremea celei următoare, atât de diferite între ele, s-au asimilat, ca să spun așa, pe rînd, și cu una și cu cealaltă. Din sincere și deschise, cum fuseseră la început, au devenit ceea ce sînt, au făcut ca toată lumea; prin faptul însuși că vremile s-au schimbat, oamenii s-au schimbat o dată cu ele. Și atunci, cum să am eu în continuare aceleași sentimente, pentru oameni în care nu mai găsesc ceea ce dăduse naștere acelor sentimente, ci tocmai contrariul? Nu-i urăsc, pentru că nu știu să urăsc; dar nu mă pot împiedica să-i disprețuiesc precum merită și nu mă pot abține să le-o arăt.

Poate m-am schimbat și eu, fără să-mi dau seama, mai mult decât trebuia. Ce fire poate rezista unei situații asemănătoare cu a mea fără să se altereze? Convins de douăzeci de ani de experiență că toate înclinările frumoase sădite de natură în inima mea au fost întoarse, de destinul meu și de cei care îl comandă, spre paguba mea sau a celorlalți, nu mai pot considera nici o faptă bună care mi se îmbie s-o fac decât ca pe o cursă ce mi se întinde și îndărătul căreia se ascunde cine știe ce răutate. Știu că, oricare ar fi rezultatul faptei, mi-ar rămîne meritul buneii intenții. Da, acest merit există, fără îndoială, întot-

deauna, dar farmecul lăuntric a dispărut ; îndată ce acest stimulent lipsește, nu mai simt decît o nepăsare de gheață și, încredințat că în locul unei acțiuni cu adevărat folositoare aș face doar un act de om păcălit, indignarea amorului propriu împreună cu dezaprobarea rațiunii îmi inspiră doar repulsie și împotrivire față de un lucru pe care, în dispoziția mea firească, l-aș fi făcut cu înflăcărare și zel.

Sînt nenorociri care înalță și oțlesc sufletul, dar există și altele care îl doboară și-lucid ; așa este cea careia i-am căzut eu victimă. Dacă ar fi zăcut în mine vreo drojdie rea, nenorocirile care au dat peste mine ar fi făcut-o să fermenteze excesiv și m-ar fi împins spre turbare ; dar ele n-au făcut decît să mă anihileze. Nefiind în stare să mai fac vreun bine pentru mine sau pentru alții, mă abțin de la acțiune ; și această stare, nevinovată numai pentru că e impusă cu de-a sila, mă face să găsesc un fel de mîngîiere cînd mă las din plin în voia pornirii mele firești. Merg prea departe, fără îndoială, de vreme ce ocolesc prilejurile de a acționa chiar atunci cînd numai binele ce ar rezulta îl întrezăresc. Dar, încredințat că nu sînt lăsat să văd lucrurile așa cum sînt, mă abțin să le judec după aparențele sub care îmi sînt prezentate și, oricare ar fi momeala care mă ademenește să trec la faptă, ajunge să văd că mi se îmbie motive de a acționa pentru a fi convins că ele sînt înșelătoare.

Destinul pare să-mi fi întins încă din copilărie o cursă care m-a făcut să cad atît de ușor în toate celelalte. M-am născut mai încrezător ca oricine și timp de patruzeci de ani încrederea nu mi-a fost înșelată niciodată. Aruncat deodată printre oameni și lucruri cu totul de altă natură, am căzut în mii de capcane fără să le zăresc, și douăzeci de ani de experiență abia au ajuns să mă dumirească asupra soartei mele. După ce m-am convins că temenelele și schimonoselile de

care sînt copleșit ascund doar minciună și ipocrizie, am trecut fără-nîrziere la extrema cealaltă : căci îndată ce-ți părăsești felul firesc de a fi, nu mai există îngrădiri care să te rețină. De atunci m-am scîrbit de oameni, și voința mea, conlucrînd în această privință cu a lor, mă ține îndepărtat de ei mai mult decît toate unelțirile lor.

Orice ar face ei, sila mea nu va ajunge niciodată pînă la ură. Cînd mă gîndesc cît de mult s-au pus sub dependența mea pentru a mă ține sub stăpînirea lor, mă apucă mila. Pentru că nŭ eu sînt nefericit, ei sînt nefericiți. De cîte ori meditez la asta, găsesc că merită să fie compătimiți. Poate că și trufia își are partea ei în acest fel de a judeca ; mă simt cu mult mai presus decît toți, ca să-i pot urî. Îmi pot stîrni interesul cel mult pînă la dispreț, dar niciodată pînă la ură ; și, în sfîrșit, mă iubesc prea mult pe mine însumi pentru a urî pe oricine ar fi. Ar însemna să-mi restrîng, să-mi comprim existența, și aș vrea dimpotrivă să cuprind cu ea universul întreg.

Prefer să-i ocolesc decît să-i urăsc. Vederea lor îmi lovește simțurile, și prin ele inima, cu impresii pe care mii de considerații neplăcute le fac dureroase ; dar neplăcerea încetează îndată ce a dispărut obiectul care a pricinuit-o. Mă ocup de ei — cu totul împotriva voinței mele — cîtă vreme sînt prezenți, dar niciodată în amintire. Cînd nu-i mai văd, e ca și cum n-ar mai exista.

Îmi sînt însă indiferenți numai în ce mă privește ; în relațiile lor reciproce, ei mă pot interesa și mișca, aïdoma presonajelor unei drame pe care aș vedea-o reprezentată. Pentru ca dreptatea să-mi devină indiferentă, ar trebui ca ființa mea morală să fie nimicită. Cînd mă-nîlnesc față-n față cu nedreptatea și cu răutatea, încă și acum sîngele îmi clocotește de mînie, iar faptele virtuozose în care nu disting nici lăudăro-

șenie nici ostentație mă fac și acum să tresalt de bucurie și-mi smulg încă lacrimi pline de dulceață. Dar trebuie să le văd și să le apreciez eu însumi ; căci, în conformitate cu propria mea poveste, ar trebui să fiu nărod ca să accept judecata oamenilor asupra vreunui lucru, fie cît de mic, și să cred ceva pe baza mărturiei altcuiva.

Dacă chipul și trăsăturile mele ar fi cu desăvîrșire necunoscute oamenilor, așa cum îmi sînt caracterul și firea, aș mai putea trăi fără greutate în mijlocul lor ; însăși societatea lor ar putea să-mi placă cîtă vreme le-aș fi perfect străin. Lăsîndu-mă fără constrîngere în voia pornirilor mele firești, i-aș iubi încă, dacă nu s-ar ocupa de mine. Aș avea față de ei o bunăvoință universală și cu desăvîrșire dezinteresată : dar, fără a mă simți legat prin vreo dragoste mai mare față de vreunul, și fără a purta jugul vreunei îndatoriri, aș face pentru ei, neconstrîns și cu de la mine pornire, tot ce fac ei cu atîta caznă, împinși de amor propriu și constrînsi de toate legile lor.

Dacă aș fi rămas liber, necunoscut, singuratic, așa cum am fost plămădit să fiu, n-aș fi făcut decît binele : căci nu port în inimă germenul nici unei patimi răufăcătoare. Dacă aș fi fost invizibil și atotputernic ca și Dumnezeu, aș fi fost binefăcător și bun ca și el. Puterea și libertatea îi fac pe oameni să fie buni. Slăbiciunea și robia n-au produs niciodată decît oameni răi. Dacă aș fi posedat inelul lui Giges, l-aș fi folosit ca să mă scape de sub stăpînirea oamenilor și să-i pună pe ei sub a mea. M-am întrebat adesea — visînd, cum se spune, la castelele mele din Spania — ce întrebuintare i-aș fi dat aceluia inel ; căci, în atare împrejurări, puterea se însoțește ușor cu is-pita de-a abuza de ea. Dacă mi-ar fi stat în putință să-mi satisfac toate dorințele, putînd orice fără a putea fi înșelat de nimeni, ce mi-aș fi putut dori cu oare-

care consecvență ? Un singur lucru : să văd că toată lumea e mulțumită. Numai spectacolul fericirii generale mi-ar fi putut insufla un sentiment statornic, și dorința arzătoare de a contribui la ea ar fi fost pasiunea mea constantă. Mereu drept fără părtinire, și mereu bun fără slăbiciune, m-aș fi pus totodată la adăpost de bănuielile oarbe și de urile neiertătoare ; fiindcă, văzînd oamenii așa cum sînt și citindu-le cu ușurință în inimi, aș fi găsit prea puțini care să fie destul de demni de dragoste pentru a-mi merita toată afecțiunea, puțini care să fie destul de odioși pentru a-mi merita toată ura, și însăși răutatea lor m-ar fi îndemnat să-i compătimească, știind bine că lor înșiși își fac rău vrînd să facă rău altora. Poate că în clipe de veselie aș fi avut copilăria să vreau să fac minuni ; dar, cu desăvîrșire dezinteresat și ascultînd numai de legea pornirilor mele firești, aș fi făcut poate cîteva acte de justiție severă, în orice caz mii de acte de îngăduință și dreptate. Ministru al Providenței și dispensator al legilor ei pe cît mi-ar fi fost posibil, aș fi făcut minuni mai înțelepte și mai utile decît cele ale legendei de aur ¹ și ale mormîntului sfîntului Médard ².

Nu există decît o singură direcție în care puțința de a pătrunde nevăzut oriunde m-ar fi făcut să caut ispite, căroră cu greu m-aș fi împotrivit, iar odată apucată calea acestor rătăcirii, unde m-ar fi condus ? Să-mi închipui că astfel de daruri nu m-ar fi sedus, sau că rațiunea m-ar fi oprit pe panta fatală, ar însemna că prea puțin cunosc firea omului și pe mine însumi. Sînt sigur de mine în orice altă privință, dar

¹ *Légende dorée* ; titlul unei culegeri de vieți ale sfinților, de Jacques de Varagnie din sec. al XV-lea.

² E vorba de mormîntul diaconului Pâris la cimitirul St. Médard de la Paris, care se zice că ar fi avut darul să vindece în mod miraculos bolnavii ce-l vizitau.

în aceasta aş fi fost pierdut. Acela pe care puterea ce-o are îl pune deasupra oamenilor trebuie să fie şi deasupra slăbiciunilor omeneşti ; altfel, prea marea lui putere n-ar servi decît să-l aşeze de fapt mai prejos de ceilalţi şi de ceea ce ar fi el însuşi, dacă ar fi rămas la fel cu ei.

Cugetînd temeinic la toate, cred că aş face mai bine să-mi arunc inelul vrăjii înainte ca el să mă fi făcut să comit vreo prostie. Dacă oamenii se încapăţinează să mă vadă altfel decît sînt şi dacă înfăţişarea mea îi îndeamnă la nedreptate, trebuie, pentru a-i feri să mă mai vadă, să-i ocolesc, dar nu să mă eclipsiez în mijlocul lor. Ei să se ascundă de mine, să-mi ascundă tertipurile lor ; să fugă de lumina zilei, să se vîre în pămînt precum cîrţiţele. Cît despre mine, n-au decît să mă vadă dacă pot, cu atît mai bine, dar nu pot, orice ar face ; întotdeauna vor vedea în locul meu pe acel Jean-Jacques pe care şi l-au născocit şi pe care l-au modelat după pofta inimii lor, ca să-l urască în voie. Aş greşi deci, dacă m-ar atinge felul lor de a mă vedea ; nu trebuie ca acest lucru să mă intereseze într-adevăr, căci cel pe care ei îl văd ~~aşa~~ nu sînt eu.

Concluzia pe care pot s-o trag din aceste cugetări este că n-am fost niciodată făcut pentru societatea civilizată, în care totul e constrîngere, obligaţie, datorie, şi că firea mea independentă m-a făcut întotdeauna incapabil de înfrînările necesare celui care vrea să trăiască împreună cu oamenii. Cîtă vreme acţionez în libertate, sînt bun şi fac numai bine ; dar îndată ce simt jugul, fie al necesităţii, fie al oamenilor, devin rebel sau mai degrabă îndărătnic, şi atunci sînt desfiinţat. Cînd trebuie să fac ceva potrivit voinţei mele, las totul baltă, orice s-ar întîmpla ; şi nu fac nici ceea ce vreau, fiindcă sînt slab. Mă abţin de la orice acţiune, căci slăbiciunea mea se arată în domeniul faptei, ~~forţa mea~~ fiind negativă : toate

păcatele mele sînt fapte omise, foarte rar comise. N-am crezut niciodată că libertatea omului constă în a face ce vrea, ci în a nu face ce nu vrea ; iată libertatea pe care am cerut-o mereu, pe care mi-am păstrat-o adesea, și prin care mi-am scandalizat cel mai mult contemporanii. Căci, întrucît îi privește pe ei, oameni activi, neastîmpărați, ambițioși, deestînd libertatea altora, nedorind-o la drept vorbind nici pentru ei înșiși, și mulțumindu-se numai să-și facă uneori voia, ei se constrîng o viață întreagă să ducă la îndeplinire ceea ce le e silă să facă și nu ocolesc nici un gest servil ca să poată comanda. Greșeala lor n-a fost deci că m-au îndepărtat din societate ca pe un membru nefolositor, ci că m-au proscris ca pe un membru periculos : căci dacă am făcut prea puțin bine, și o recunosc, dar rău niciodată în viața mea n-am făcut de bunăvoie, și mă îndoiesc că ar exista pe lume alt om care să fi făcut mai puțin rău decît mine.

A ȘAPTEA PLIMBARE

Culegerea lungilor mele visări e de-abia începută, și simt că se și apropie de sfârșit. O altă desfătare i-a luat locul și mă absoarbe, nelăsându-mi timp să visez. Mă dedau ei cu un soi de patimă ieșită din comun, lucru care mă face pe mine însumi să rîd cînd mă gîndesc ; dar așa nu mă împiedică să mă las cu totul în voia ei, căci, în situația în care mă aflu, n-am altă regulă de comportare în afară de aceea de a-mi urma fără constrîngere înclinația. Nu sînt cu nimica vinovat de soarta mea, n-am avut decît porniri neprihănite ; cum mă judecă oamenii, fiindu-mi pe de altă parte cu totul indiferent, înțelepciunea însăși dictează ca, în tot ce mi-a rămas la îndemîină, să nu fac decît ce-mi surîde, fie în public, fie în singurătate, fără a urma altă regulă decît bunul meu plac și fără altă măsură decît puținătatea puterilor ce mi-au rămas. Iată-mă deci redus la ierburi ca hrană, și ca singură ocupație, la botanică. Eram bine înaintat în vîrstă cînd, în Elveția, alături de doctorul d'Ivernois, i-am prins gustul ; în cursul călătoriilor mele m-am ocupat destul de strînsul buruienilor pentru ierbar, ca să cunosc chiar binișor regnul vegetal. Dar, odată trecut de șaizeci de ani și stabilit la Paris, m-au cam lăsat puterile pentru marile expe-

diții de ierborizare ; pe de altă parte, destul de prins fiind cu copiatul notelor ca să mai am nevoie de altă ocupație, abandonasem această distracție care nu-mi era necesară ; vîndusem ierbarul, îmi vîndusem cărțile, și eram mulțumit să revăd uneori plantele obișnuite, întîlnite în cursul plimbărilor mele în jurul Parisului. În acest răstimp, puținele-mi cunoștințe s-au șters din memorie aproape în întregime, într-un timp mai scurt decît îmi trebuise ca să mi le întipăresc în minte.

Dar iată că dintr-o dată, acum la peste șaiszeci și cinci de ani, lipsit de bruma de memorie de dinainte și de puterea de a mai străbate plaiuri și cîmpii, fără ghid, fără cărți, fără grădină, fără ierbar, m-a apucat din nou această nebunie, cu și mai mult foc încă decît prima oară ; și mă ocup temeinic să pun în execuție înțeleptul proiect de a învăța pe dinafară tot *Regnum vegetabile* al lui Murray¹ și de a cunoaște toate plantele știute pe pămînt. Nefiind în stare să cumpăr din nou cărți de botanică, m-am apucat să le copiez pe cele ce mi-au fost împrumutate și, hotărît să întocmesc un ierbar mai bogat decît cel de dinainte, pînă să pot așeza în el toate plantele mării și ale Alpilor și frunzele copacilor din India, am început cu ce-i mai la îndemînă : mintență, asmațui, boranță și bătătarnică ; studiez ierburile ca un învățat pe colivia păsărilor mele și la fiecare fir de iarbă întîlnit îmi spun cu satisfacție : iată, oricum, o plantă în plus.

Nu încerc să justific hotărîrea luată de a mă lăsa în voia acestui capriciu : îl găsesc foarte cuminte, convins fiind că, în situația în care mă aflu, e o mare înțelepciune, ba chiar o virtute, să mă dedau

¹ Se pare că este vorba de o ediție a operei lui Linné, publicată în 1774 la Göttingen de către J. A. Murray cu o introducere de acesta, intitulată *Regnum vegetabile* (n. ed. fr.).

distracțiilor care-mi fac plăcere : este mijlocul de a nu lăsa să-mi încolțească în inimă nici o sămânță de răzbunare sau de ură și, ca să mai găsesc plăcere în vreo distracție, a trebuit fără-ndoială — dat fiindu-mi destinul — să am o fire cu totul dezbrătată de patimile miniei. Asta înseamnă, la drept vorbind, să mă răzbun în felul meu asupra celor ce mă persecută și nici că s-ar putea o mai mare pedeapsă pentru ei decât să mă știe fericit în pofida lor.

Da, fără îndoială, rațiunea îmi permite, îmi prescrie chiar să mă las în voia oricărei porniri pe care nimic nu mă împiedică s-o urmez ; dar ea nu mă face să știu ce anume mă atrage într-acolo, și ce gust pot să-i găsesc unui studiu zadarnic, fără folos, fără progres, care mă poartă pe mine, babalîc greoi și destul de neputincios, lipsit de ușurință și de memorie, înapoi la exercițiile tinereții și la lecțiile unui școlar. Totuși, aș vrea să explic această ciudățenie ; mi se pare că, bine lămurită, ar putea aduce lumini noi în privința cunoașterii de sine, căreia i-am consacrat ultimele mele răgazuri.

Uneori am cugetat destul de adînc ; dar rareori cu plăcere, aproape întotdeauna împotriva voinței mele și parcă silit : visarea mă odihnește și mă distinge, gîndirea mă obosește și mă întristează ; întotdeauna a gîndi a fost pentru mine o îndeletnicire anevoioasă și lipsită de farmec. Uneori visările mi se continuă printr-o meditație, dar mult mai des meditațiile se continuă prin visare ; și în timpul acestor rătăcirii, sufletul meu hoinărește și plutește prin lume pe aripile închipuirii, în extaze care întrec orice altă voluptate.

Aîta vreme cît o gustam în toată puritatea ei, găseam orice altă îndeletnicire lipsită de savoare. Dar îndată ce, aruncat în cariera literară din îndemnuri

străine, am simțit oboseala ostenelilor minții și neajunsurile unci nefericite celebrități, am simțit în același timp că dulcile mele visări lîncezeau și deveneau căldicele ; în curînd, silit fiind, cu totul fără voia mea, să mă ocup de trista-mi situație, n-am mai putut regăsi decît prea rar scumpele extaze, care timp de cincizeci de ani ținuseră loc de avere și de glorie, și care, fără altă cheltuială decît de timp, făcuseră din mine — în lenevie — cel mai fericit dintre muritori.

În visările mele eram îndreptățit chiar să mă tem ca nu cumva închipuirea, speriată de nenorociri, să-și îndrepte activitatea într-acolo și, simțindu-mi neîncetat durerile, ce-mi strîngeau treptat inima, să fiu pînă la urmă strivit sub greutatea lor. În această stare, instinctul m-a făcut să fug de orice idee întristătoare, mi-a înfrînat imaginația și, concentrîndu-mi atenția asupra lucrurilor ce mă înconjurau, m-a silit pentru prima oară să privesc cu de-amănuntul spectacolul naturii pe care nu-l contemplasem pînă atunci decît de-a valma și în întregul lui.

Copacii, arbuștii, plantele sînt podoaba și veșmîntul pămîntului. Nimic nu-i mai trist decît o cîmpie golașă și jupuită, care nu înfățișează ochiului decît pietre, noroaie și nisipuri. Dar, reînviat de natură și înveșmîntat în haina lui de nuntă în mijlocul pîraielor și al cîntecului păsărilor, pămîntul oferă omului, prin armonia celor trei regnuri, un spectacol plin de viață, de interes și de farmec, singurul spectacol din lume de care ochii și inima nu se saturează niciodată.

Cu cît privitorul are un suflet mai simțitor, cu atît se dăruiește mai din plin extazului iscat în el de această armonie. O dulce și adîncă visare pune atunci stăpînire asupra simțurilor sale, și el se pierde ca într-o încîntătoare beție în imensitatea acestui frumos sis-

tem cu care se identifică. Atunci toate lucrurile luate în sine îi scapă ; nu mai vede și nu mai simte nimic separat, ci doar topit în marele tot. Trebuie ca o împrejurare deosebită să-i restrângă ideile și să-i limiteze imaginația, pentru ca să poată observa cu bucatăica acest univers pe care se străduia să-l cuprindă în brațe.

Așa s-a întâmplat firește când inima-mi strînsă de mîhnire își limita toate elanurile și și le concentra pentru a păstra acel rest de căldură pe cale de a se pierde și a se stinge pe măsură ce deveneam tot mai abătut. Rătăceam fără vlagă prin păduri și în munți, neîndrăznind să gîndesc, ca să nu-mi atîț durerile. Închipuirea care se refuză preocupărilor dure-roase îmi lăsa simțurile libere să primească impresiile ușoare dar binefăcătoare date de lucrurile înconjurătoare. Ochii mei treceau neîncetat de la unul la altul, și nu se putea ca într-o asemenea varietate să nu se găsească unele care să-i atragă și să-i țină fixați mai multă vreme.

Am prins gustul acestei odihne a ochilor, care în mijlocul necazurilor liniștește, distrează, desfată spiritul și suspendă conștiința mîhnirilor. Natura lucrurilor vine în ajutorul acestei diversiuni și o face mai seducătoare. Parfumurile suave, culorile vii, formele elegante par a rivaliza în îndreptățirea lor de a ne fixa atenția. Nu trebuie decît să iubești plăcerea pentru a te dărui unor senzații atît de mîngîietoare, și dacă acest efect nu se produce asupra tuturor celor ce primesc astfel de senzații, e fie din vina sensibilității lor scăzute, fie, în majoritatea cazurilor, din pricină că mintea lor, prea ocupată cu alte idei, nu se dăruiește decît pe furiș lucrurilor ce le cad sub simțuri.

Un alt lucru contribuie și el să abată atenția oamenilor cu bun-gust de la regnul vegetal : obișnuința unora de a nu căuta în plante decît droguri și leacuri.

Teofrast procedase altfel, și-l putem considera pe acest filozof ca pe singurul botanist al antichității (de altfel nu e aproape de loc cunoscut la noi) ; dar, datorită unui anume Dioscorid, mare compilator de rețete, și comentatorilor săi, medicina a pus într-o asemenea măsură stăpânire pe plante, înțelese ca simple ierburi de leac, că nimenea nu mai vede în ele decît ceea ce nu se poate vedea, și anume preținsele virtuți atribuite lor de unii și de alții. Nu mai concepe nimeni că lumea vegetală ar putea merita o cît de mică atenție pentru ea însăși ; oamenii care își petrec viața orînduind în mod savant cine știe ce scoici, de botanică rîd ca de un studiu ce nu-ți e de nici un folos dacă nu urmărești totodată și studiul proprietăților medicinale, adică dacă nu părăsești observarea naturii care nu minte și deci nu ne spune nimic din toate astea, pentru a asculta numai și numai de autoritatea oamenilor care, mincinoși, ne afirmă o sumedenie de lucruri ce trebuiesc crezute pe cuvînt, pe cuvîntul lor, întemeiat la rîndu-i, cele mai adeseori, pe autoritatea altcuiva. Opriti-vă într-o livadă smălțuită, ca să examinați pe rînd florile ce strălucesc în ea ; cei ce vă vor surprinde așa vă vor lua drept vreun călugăr neștiutor, vă vor cere ierburi ca să vindece copiii de bube, oamenii de rîie sau caii de răpciugă. Această prejudecată dezgustătoare a fost în parte spulberată în alte țări, mai ales în Anglia, datorită lui Linné, care a scos cît de cît botanica din școlile de farmacie pentru a o reda științei naturii și întrebuintărilor economice ; dar în Franța, unde studiul acesta a pătruns mai puțin printre oamenii de lume, am rămas atît de barbari în această privință, încît un om de spirit din Paris văzînd la Londra o grădină plină cu arbori ciudați și plante rare, a putut exclama crezînd că face un elogiu : „Iată o frumoasă grădină de spițer !“ Dacă e așa, primul spițer a fost Adam. Căci cu greu ne

putem închipui o grădină mai bine înzestrată cu toate soiurile de plante decît raiul pămîntesc, Edenul.

Aceste idei medicinale nu sînt tocmai potrivite să-ți faci plăcut studiul botanicii ; ele vestejesc smaltul livezilor, strălucirea florilor, usucă prospețimea crîngurilor, fură farmecul frunzișului verde și umbros ; toate aceste structuri fermecătoare și grațioase nu interesează decît prea puțin pe cel ce nu vrea decît să le piseze pe toate într-o piuă, și n-ai să te duci să cauți cu tot dinadinsul flori pentru cununile păstoritelor printre ierburile cu cele mai mari virtuți purgative.

Gînduri farmaceutice de nici un fel nu-mi terfeleau imaginile mele cîmpenești ; nimic nu le era mai străin decît ceaiurile și oblojelile. Privind de aproape pajiștile, livezile, pădurile și nenumărații lor locuitori, m-am gîndit adesea că regnul vegetal e un magazin de alimente dăruite omului și animalelor de către natură. Dar niciodată nu mi-a venit în minte să caut în ea hapuri și leacuri. Nu văd nimic în diversele ei produse care să mă îndemne la o astfel de utilizare a lor, și dacă natura ar fi vrut să ni le prescrie, ne-ar fi indicat cum să le alegem, așa cum a făcut-o pentru cele comestibile. Ba chiar simt că plăcerea de a străbate crîngurile mi-ar fi otrăvită la gîndul infirmităților omenești, la gîndul frigurilor, al pietrei, al gutei și al bolii copiilor. De altfel n-am de gînd să contest vegetalelor marile virtuți ce li se atribuie, voi spune doar că, dacă aceste virtuți sînt reale, bolnavii continuă să fie bolnavi din pură răutate ; căci, din cîte boli există, nu e una singură de care să nu te vindece radical vreo douăzeci de soiuri de ierburi.

Acest fel de a vedea lucrurile, care constă în a reduce mereu totul la interesul nostru material, în a căuta peste tot un folos sau un leac, și în a privi cu nepăsare — cîtă vreme ești sănătos — întreaga na-

tură, n-a fost niciodată al meu. Mă știu în această privință tocmai pe dos decît ceilalți : tot ce ține de conștiința nevoilor mele mă întristează și-mi otrăvește gîndurile, și niciodată n-am gustat cu adevărat farmecul plăcerilor spiritului decît pierzînd din vedere interesul trupului. Așa fiind, chiar dacă aș crede în medicină, și chiar dacă leacurile ce mi le pune la-n-demîna ar fi plăcute, tot n-aș găsi, ocupîndu-mă de ele, acele delicii pe care ți le dă o contemplare pură și dezinteresată, iar sufletul meu n-ar putea să se înalțe și să plutească peste natură, cîtă vreme legăturile lui cu trupul se fac prea simțite. De altfel, fără să fi avut vreodată prea mare încredere în medicină, am avut multă în unii medici pe care îi stimam, îi iubeam și cărora le îngăduiam să-mi conducă hoitul cum îi tăia capul. Cincisprezece ani de experiență m-au învățat minte pe pielea mea ; intrînd acum sub singura jurisdicție a legilor naturii, mi-am recîștigat prin ele sănătatea de odinioară. Chiar dacă medicii n-ar avea împotriva mea nici un alt motiv de supărare, cine s-ar putea mira de ura lor ? Nu sînt eu oare dovada vie a zădărniciiei artei și a inutilității îngrijirii lor ?

Nu, nimic personal, sau care să vină din interesul trupesc nu-mi poate reține sufletul cu adevărat. Nu meditez, nu visez niciodată cu mai multă încîntare decît atunci cînd uit de mine. Simt extazuri, răpiri inexprimabile în faptul de a mă topi (ca să spun așa) în sistemul ființelor, de a mă identifica cu natura întreagă. Cîtă vreme oamenii mi-au fost frați, mi-am făcut planuri de fericire pămîntească ; aceste planuri fiind întotdeauna depărtate de tot ceea ce există, nu puteam fi fericit decît prin fericirea tuturor, și niciodată ideea unei fericiri individuale nu mi-a surîs, pînă ce n-am văzut că frații mei și-o caută pe a lor prin durerea mea. Atunci, pentru a

nu trebui să urăsc, am fost nevoit să-i ocolesc ; atunci, căutînd scăpare la mama noastră a tuturor, în brațele ei am încercat să mă sustrag loviturilor pruncilor ei ; am devenit singuratic, sau, cum spun ei, nesociabil și mizantrop, pentru că cea mai cumplită singurătate mi se pare preferabilă tovărășiei celor răi, a cărei pîine e trădarea și ura.

Silit să renunț la gîndire, de frică să nu mă gîndesc fără să vreau la nenorocirile mele ; silit să țin în frîu rămășițele unei imaginații surîzătoare dar lîncede, pe care atîtea spaime ar putea-o pîna la urmă pune pe fugă ; silit să încerc a uita oamenii care mă copleșesc cu josnicii și jigniri, de teamă ca nu cumva indignarea să mă înăcrească în cele din urmă față de ei, nu pot totuși să mă adun cu totul în mine însumi, fiindcă sufletul meu expansiv încearcă în pofida mea să-și extindă sentimentele și existența asupra altor ființe, și nici nu mai pot, ca altădată, să mă arunc orbește în vastul ocean al firii, pentru că facultățile mele slăbite și ruinate nu mai găsesc obiecte destul de definite, de fixe, destul de la îndemîna ca să mă atașez puternic de ele, și fiindcă nu mă mai simt destul de viguros ca să înot în haosul vechilor mele extaze. Gîndurilor mele li s-ar potrivi mai degrabă numele de senzații, iar sfera înțelegerii mele nu depășește lucrurile imediat înconjurătoare.

Fugind de oameni, căutînd singurătatea, încetînd să-mi mai închipui ceva, gîndind și mai puțin încă, și totuși înzestrat cu un temperament vioi care mă ferește de apatia molatică și melancolică, am început să mă ocup de tot ce mă înconjoară și, dintr-un instinct prea firesc, am dat preferință lucrurilor celor mai plăcute. Regnul mineral n-are în sine nimic plăcut sau atrăgător ; bogățiile lui, închise în sînul pămîntului, par a fi fost puse la adăpost de privirile oamenilor pentru a nu le ațîta lăcomia. Ele zac acolo ca

o rezervă menită a se adăugi cîndva adevăratelor bogății, care îi sînt omului mai la îndemînă și care încetează să-i mai placă pe măsură ce el însuși se corupe. Atunci e nevoit să cheme în ajutorul nevoilor sale industria, osteneala și munca; scormonește măruntaiele pămîntului, caută în adîncurile lui, cu riscul vieții și spre detrimentul sănătății, bunuri imaginare în locul celor reale pe care pămîntul i le oferea de la sine pe vremea cînd știa încă să se bucure de ele. El fuge de lumina soarelui, pe care nu mai e demn să o vadă; se îngroapă de viu, și bine face, căci nu mai merită să trăiască la lumina zilei. Acolo, cariere, prăpăstii, cuptoare, furnale, o întreagă aparatură de nicovale, de ciocane, de fum și de foc iau locul dulcilor imagini ale muncilor cîmpului. Cu obrajii supti, nenoriciții care lîncezesc în infectele abureli ale minelor — fauri negri, hidoși ciclopi — formează spectacolul pe care mașinăria minelor o substituie, în sînul pămîntului, spectacolului frunzișului și florilor, al cerului albastru, al păstorilor îndrăgostiți și al plugarilor vînjoși de pe suprafața lui.

Recunosc că e destul de ușor să te duci să strîngi nisip și pietriș, să-ți umpli buzunarele și cabinetul de lucru cu ele și să-ți dai în felul acesta aere de naturalist: dar cei ce se apucă de asemenea colecții și se mărginesc la ele sînt de obicei niște oameni bogați și neștiutori, care nu caută decît plăcerea de a se lăuda. Pentru ca să faci un studiu profitabil al mineralelor, trebuie să fii chimist și fizician; trebuie să faci experiențe anevoioase și costisitoare, să lucrezi în laboratoare, să cheltuiești o mulțime de bani și de timp în mijlocul cărbunilor aprinși, al creuzetelor, al cuptoarelor și al retortelor, în fum și aburi înăbușitori, mereu cu riscul vieții și în orice caz în detrimentul sănătății. Din toată munca asta tristă și obositoare rezultă de obicei mult mai puțină știință decît trufie, și

există oare vreun chimist, oricât de mediocru ar fi, care să nu creadă că a pătruns toate marile taine ale naturii, numai pentru că, din întâmplare, a găsit cine știe ce mici combinații în arta sa ?

Regnul animal ne e mai la îndemână și merită cu siguranță să fie și mai mult studiat. Dar studiul acesta nu comportă și el la rîndu-i greutățile, încurcăturile, scîrbirile și ostenele sale ? Mai ales pentru un singuratic care n-are de așteptat nici un ajutor de la nimeni, nici în jocurile, nici în muncile sale. Cum să observi, să diseci, să studiezi, să cunoști păsările văzduhului, peștii apelor, patrupezii mai iuți ca vîntul, mai puternici ca tine și cu nimica mai dispuși să vină să se ofere cercetărilor tale decît ești tu dispus să alergi după ei pentru a-i supune cercetării cu de-a sila ? Mi-ar rămîne deci ca resurse meleii, viermii, muștele, și viața mi-aș petrece-o scoțîndu-mi sufletul să alerg după fluturi, să trag în țeapă biete gînganii, să disec șoareci dacă i-aș prinde sau hoiturile jivinelor ce le-aș găsi din întâmplare. Studiul animalelor e nul fără anatomie, ea ne învață să le clasificăm, să distingem genurile și speciile. Pentru a le studia obiceiurile, caracteristicile, ar trebui să am cuști, heleșteie, menajerii ; ar trebui să le pot sili într-un fel oarecare să stea adunate în jurul meu. Dar nu-mi place, nici n-am mijloacele să le țin captive, și n-am nici agilitatea necesară ca să le urmăresc apucăturile cînd sînt în libertate. Ar trebui deci să le studiez moarte, să le sfîșii, să le desfac de pe oase, să scotocesc îndelung în măruntaiele lor încă zvîcninde ! Ce instrument de lucru înfiorător e un amfiteatru de anatomie : hoituri puturoase, cărnuri livide și pline de bale, sînge, mațe scîrboase, schelete fioroase, mirosuri pestilențiale ! Nu e ăsta locul, pe cuvîntul meu, în care Jean-Jacques să-și caute distracțiile.

Flori strălucitoare, smalt al pajiștilor, umbrare răcoroase, pîraie, crînguri, frunziș, veniți să-mi purificați imaginația murdărită de aceste lucruri hidoase ! Sufletul meu, mort pentru marile elanuri, nu mai poate fi mișcat decît de lucruri ce cad sub simțuri ; nu mai am decît senzații, și numai prin ele mă mai poate atinge durerea sau plăcerea pe pămînt. Atras de lucrurile surîzătoare care mă înconjoară, le privesc, le contemp lu, le compar, învăț să le clasific, și iată-mă dintr-o dată botanist, atîta cît îi trebuie celui ce vrea să studieze natura numai ca să găsească fără-ncetare noi motive de a o iubi.

Nu caut să mă instruiesc : e prea tîrziu. De altfel n-am văzut ca prea multă știință să contribuie la fericire în viață. Dar caut să-mi procur distracții blînde și simple pe care să le pot gusta fără greutate și care să-mi abată gîndurile de la nenorocirile mele. Nici cheltuieli nu trebuie să fac, nici osteneală să-mi dau nu trebuie ca să umblu fără griji din buruiană-n buruiană, din plantă-n plantă, ca să le examinez, să compar diferitele lor caracteristici, să notez asemănările și deosebiri le dintre ele, ca să observ în sfîrșit organizarea lumii vegetale, așa încît să pot urmări cum merg, cum funcționează aceste mașinării vii, ca să caut uneori cu succes legile lor generale, rațiunea de a fi și rostul diferitelor structuri, și să mă las pradă farmecului unei admirații pline de recunoștință față de mîna care mă face să mă bucur de acestea toate.

Plantele par a fi fost semănate din belșug pe pămînt, ca stelele pe cer, pentru a invita omul, prin atracția plăcerii și a curiozității, să studieze natura ; dar astrele sînt departe de noi ; trebuiesc cunoștințe preliminare, instrumente, mașini, scări tare lungi ca să ajungem la ele și să le avem aproape.

Plantele ne sînt, fără să vrea, la îndemînă. Ele ni se nasc sub picioare și în mîini, ca să zic așa, și dacă micimea părților lor esențiale le ascunde uneori ochiului liber, instrumentele care le redau vederii noastre sînt mult mai ușor de mînuit decît cele ale astronomului. Botanica reprezintă felul de a studia cel mai propriu omului singuratic și leneș care are mult răgaz : un băț cu țintă și o lupă constituie toată aparatura de care are nevoie ca să observe. Se plimbă, hoinărește slobod de la un obiect al cercetării la altul, trece în revistă fiecare floare cu interes și curiozitate, și îndată ce începe să dibuiască legile structurii lor, simte, observîndu-le, o plăcere lipsită de osteneală, la fel de vie ca și cînd l-ar fi costat cine știe cît. Îndeletnicirea asta de trîndav are un farmec pe care nu-l simți decît dacă toate patimile dorm, dar care atunci îți ajunge ca să-ți faci viața fericită și tihnită ; îndată, însă, ce se amestecă și vreun interes sau vreo vanitate, fie de a ocupa posturi, fie de a scrie cărți ; îndată ce vrei să înveți numai ca să te instruiști ; îndată ce ierburile le strîngi ca să devii autor sau profesor, tot farmecul acesta suav se destramă și nu mai vezi în plante decît unelte ale unor patimi, nu mai găsești nici o plăcere în studiul lor, nu mai vrei să știi, ci să arăți că știi, și ajungi ca, în plină pădure fiind, să te afli totuși pe scena lumii, preocupat de grija de a provoca admirație ; sau atunci, limitîndu-te la botanica de cabinet sau cel mult de grădină, în loc să observi vegetalele în mijlocul naturii, nu te mai ocupi decît de sisteme și metode (materie de veșnică ceartă, care nu te face să cunoști nici o plantă în plus și nu aruncă nici o adevărată lumină asupra științei naturii și regnului vegetal). De aci pornesc uri, gelozii, pe care concurența pentru celebritate le provocă la botaniștii autori la fel ca și la alți savanți. De-

naturînd acest studiu demn de dragostea noastră, doctii îl transplantează în mijlocul oraşelor şi academiei, unde el degenerează la fel ca şi plantele exotice în grădinile curioşilor.

O atitudine cu totul opusă a făcut ca pentru mine acest studiu să devină un fel de patimă, umplînd golul lăsat de cele pe care nu le mai am. Mă caţăr pe stînci, pe munţi, mă afund în văi, în păduri, ca să mă sustrag pe cît posibil aducerii aminte a oamenilor şi loviturilor celor răi. Mi se pare că în desişul unei păduri sînt uitat, liber şi paşnic ca şi cum n-aş mai avea duşmani sau ca şi cum frunzişul m-ar apăra de faptele lor, aşa cum mi-i şterge din memorie ; şi în prostia mea îmi închipui că, negîndindu-mă la ei, nici ei nu se gîndesc la mine. Găsesc atîta mîngîiere în această iluzie, încît m-aş lăsa cu totul în voia ei dacă situaţia, slăbiciunea şi nevoile mi-ar îngădui s-o fac. Cu cît singurătatea în care trăiesc atunci e mai adîncă, cu atîta simt o nevoie mai mare ca ceva să umple golul, şi lucrurile pe care închipuirea mi le refuză sau memoria mi le respinge sînt înlocuite prin produsele spontane pe care pămîntul, nesilit de oameni, le oferă ochilor mei peste tot. Plăcerea de a mă duce într-un loc pustiu să caut plante noi o ascunde pe aceea de a scăpa de persecutori ; şi, ajuns în locuri unde nu văd nici o urmă de om, respir mai în voie, ca într-un azil în care ura lor nu mă mai urmăreşte.

Îmi voi aduce aminte toată viaţa de o raită în căutarea ierburilor, făcută într-o zi prin părţile Robailei, un munte al judecătorului Clerc. Eram singur. M-am strecurat prin văgăunile muntelui, şi, din pădure în pădure, din stîncă în stîncă, am ajuns într-un colţisor grozav de ascuns, decît care mai sălbatic nu văzusem în viaţă. Brazi negri amestecaţi cu fagi prodigioşi, unii căzuţi de bătrîneţe şi încil-

ciți între ei, închideau acest colțișor între bariere de nepătruș; prin golurile lăsate de acest întunecos gard nu vedeam dincolo decît vîrfuri de stîncă golașă și groaznice prăpăstii în care nu îndrăzneam să mă uit decît culcat pe burtă. Se auzeau țipete de bufniță, de cucuvea și de vultur în crăpăturile muntelui; doar cîteva păsărele, puține dar familiare, îndulceau întrucîtva grozăvia singurătății. Acolo am găsit *colțișorul heptaphyll-os*, *ciclamenis nidus arvis*, marele *lacerpitium* și alte cîteva plante care m-au încîntat și amuzat o bună bucată de vreme. Dar pe nesimțite, copleșit de impresia dată de cele din jur, uitai de botanică și de plante, mă așezai pe perne de *lycopodium* și de mușchi, mă apucaii să viscz în voie, gîndindu-mă că sînt într-un azil neștiut de nime-n lume, unde persecutorii nu vor da de mină. Un sentiment de trufie se amestecă mai pe urmă cu această visare. Mă asemuiam marilor călători care descoperă o insulă pustie, și-mi spuneam mulțumit de mine: fără îndoială că sînt primul muritor care a pătruns pînă aci; mă consideram aproape un al doilea Columb. În timp ce mă umflam în pene la acest gînd, auzii nu prea departe un fel de clinchet ce mi se păru cunoscut; ascultai: zgomotul se repeta și se întetea. Surprins și curios, mă scol și-mi croiesc drum printr-un desiș de mărăcini înspre partea de unde venea zgomotul, și, într-o vîlcea la vreo douăzeci de pași de locul unde crezusem că pătrunsesem primul, zăresc o manufactură de ciorapi.

Nu sînt în stare să exprim în cuvinte agitația tulbure și contradictorie care m-a năpădit la această descoperire. Prima mea pornire a fost să mă bucur că mă regăsesc printre oameni cînd mă crezusem singur de tot. Dar această pornire, iute ca fulgerul, a cedat locul unui sentiment dureros mai

durabil, și anume că nici chiar în văgăunile Alpilor¹ nu pot scăpa din mâinile crude ale oamenilor înverșunați să mă chinuie. Căci eram încredințat că în fabrica aceea nu erau nici măcar doi oameni care să nu fie părtași la complotul organizat de predicatorul Montmollin², și ale cărui motive vin de mai departe. M-am grăbit să îndepărtez din minte această idee întristătoare și în cele din urmă am rîs de mine însumi, și de vanitatea mea copilărească, și de felul comic în care fusesem pedepsit pentru ea.

Dar cum să te aștepti să găsești o manufactură tocmai într-o prăpastie! Numai Elveția îți oferă un asemenea amestec de natură sălbatică și de industrie omenească. Toată Elveția nu e, ca să zic așa, decît un mare oraș, ale cărui străzi, mai largi și mai lungi decît strada Saint-Antoine³, sînt împrejmuite de păduri, întrerupte de munți, și ale cărei case, presărate ici și colo și izolate, nu comunică între ele decît prin parcuri engleze. În legătură cu asta îmi aduc aminte de o altă expediție de ierborizare întreprinsă mai de mult de Du Peyrou, d'Escherny, colonelul Pury, judecătorul Clerc și cu mine pe muntele Chasseron⁴, din vârful căruia privirea descoperă șapte lacuri. Ni se spusese că nu există pe acel munte decît o singură casă, și fără-n-doială că n-am fi ghicit profesiunea celui care-o locuia, dacă nu ni s-ar fi spus că e librar, și anume unul care făcea afaceri bune prin partea locului.

¹ Aici Alpii înseamnă munți în genere. De fapt era în Munții Jura... (n. ed. fr.).

² Pastorul Montmollin din Motiers a ținut o predică împotriva lui Rousseau în urma căreia a avut loc faimoasa „lapidare”, după care Rousseau s-a refugiat în insula St. Pierre (n. ed. fr.).

³ Stradă din Paris, altădată una din arterele principale ale centrului.

⁴ În Elveția.

Mi se pare că un singur fapt ca acesta te face să cunoști Elveția mai bine decât toate descrierile călătorilor.

Iată acum un alt fapt de aceeași sau cam de aceeași natură, care aruncă o lumină asupra unui popor cu totul diferit. În timpul șederii mele la Grenoble¹, făceam adesea mici excursii în afara orașului pentru a căuta ierburi împreună cu domnul Bovier, avocat în acea localitate ; nu că i-ar fi plăcut botanica sau că s-ar fi priceput la ea, dar — luându-și rolul de gardă personală a mea — își făcuse o lege din a nu mă lăsa să fac pe cât posibil nici un pas singur. Într-o zi m-am plimbat pe malul Isère-ului într-un loc plin de sălcii cu spini. Văzînd că arbuștii aceștia aveau boabe coapte, am avut curiozitatea să gust din ele și, ispitit de savoarea lor acrișoară foarte plăcută, m-am apucat să mănînc mai multe ca să mă răcoresc ; domnul Bovier stătea lîngă mine fără să facă la fel și fără să scoată o vorbă. Un alt prieten a trecut pe acolo, și, văzîndu-mă că ciugulesc din boabe, a spus : „Ei, domnule, ce faci ? Nu știi că fructul acesta e otrăvitor ?” „Fructul acesta e otrăvitor ?” am strigat surprins. „Desigur, răspunse el, toată lumea știe și nimănuia nu i-ar trece prin cap să se apuce să-l mănînce.” M-am uitat la domnul Bovier și l-am întrebat : „De ce nu mi-ai atras atenția ?” „Vai, domnule, îmi răspunse cu un ton respectuos, n-am îndrăznit să-mi iau îngăduința.” „Am rîs de această sfială din Dauphiné², întrerupîndu-mi totuși mica gustare. Eram convins, și mai sînt și acum, că nici un produs natural cu un gust plăcut nu poate fi dăunător sănătății sau, în cel mai rău caz, poate dăuna doar dacă-l consumăm în cantități prea mari. Mărturisesc totuși că tot restul

¹ Adică vara anului 1768 (n. ed. fr.).

² Provincie franceză a cărei capitală e Grenoble.

acelei zile m-am observat : dar n-am avut altceva în afară de un pic de neliniște ; am cinat foarte bine, am dormit și mai bine și m-am sculat a doua zi dimineată perfect sănătos, după ce înghițisem în ajun cinsprezece sau douăzeci de boabe ale periculosului *hippophae*, care otrăvește pare-se chiar în doze foarte mici, după cum m-a asigurat toată lumea din Grenoble a doua zi. Această aventură mi s-a părut atît de hazlie, încît nu-mi pot aduce aminte de ea fără să rîd de neobișnuita discreție a domnului avocat Bovier.

Toate excursiile mele ca botanist, diferitele impresii lăsate de locurile în care am găsit specimene ce m-au interesat, ideile pe care acele locuri le-au trezit în mine, micile înîmplări petrecute acolo, toate acestea au lăsat în mine urma care se redeșteaptă ori de cîte ori mă uit la plantele strînse acolo. N-am să mai văd frumoasele peisaje, pădurile, lacurile, crîngurile, stîncile, munții a căror priveliște mi-a încîntat inima de fiecare dată : dar acum, cînd nu mai pot străbate acele fericite ținuturi, n-am decît să-mi deschid ierbarul și fără-nîrziere el mă duce într-acolo. Fragmentele plantelor strînse ajung ca să-mi amintească splîndidele priveliști. Ierbarul mi-e ca un jurnal al raitelor mele prin natură, care mă face să le retrăiesc, să le găsesc un farmec nou, și care, aidoma unui aparat optic, mi le înfățișează aievea înaintea ochilor.

Ce mă leagă de botanică este șirul de idei care o însoțește. Ea adună și-mi aduce în închipuire toate imaginile de care închipuirea se bucură mai mult. Livezile, apele, pădurile, singurătatea, mai ales pacea și odihna pe care le găsești în mijlocul lor, botanica mi le trezește în amintire. Ea mă face să uit persecuțiile oamenilor, ura, disprețul, jignirile lor și toate relele cu care au știut să răsplătească dragostea caldă și ne-

prefăcută ce le-o purtam. Ea mă transportă în locașuri pașnice, printre oameni simpli și buni, ca aceia cu care am trăit laolaltă pe vremuri. Ea îmi aduce aminte de tinerețe și de plăcerile mele nevinovate, mă face să mă bucur de ele din nou, și adesea îmi prilejuiște clipe de fericire în mijlocul celei mai triste soarte care i-a fost dat vreunui muritor s-o aibă vreodată.

A OPTA PLIMBARE

Gîndindu-mă la stările sufletești însoțitoare ale tuturor situațiilor vieții mele, mă cuprinde mirarea cînd văd ce puțin s-au potrivit felurile situații aduse de destin și sentimentele obișnuite de bunăstare sau de nefericire pe care mi le-au dat. Scurtele răstimpuri de prosperitate nu mi-au lăsat aproape nici o amintire plăcută a felului intim și permanent în care m-au afectat ; dimpotrivă, în epocile de nenorocire ale vieții m-am simțit mereu plin de sentimente duioase, mișcătoare, delicioase, care, vărsînd un balsam binefăcător peste rănile sufletului meu îndurerat, păreau să-i schimbe suferința în voluptate, și a căror încîntătoare amintire se trezește în mine singură, dezbărată de amintirea relelor resimțite în același timp. Mi se pare că am gustat mai bine farmecul existenței, că am trăit mai cu adevărat, atunci cînd sentimentele, închise, ca să zic așa, de soartă în inima mea, nu mi se revărsau în afară, asupra lucrurilor prețuite de oameni (lucruri ce în ele însele merită prea puțină prețuire, dar formează singura preocupare a celor pe care lumea îi crede fericiți).

Cînd totul era bine orînduit în juru-mi, cînd eram mulțumit de tot ce mă înconjură și de sfera în care

trebuia să trăiesc, o umpleam cu afecțiunea mea. Asupra mereu altor lucruri se revărsa expansivul meu suflet, și, mereu atras în afară de porniri de mii de feluri, de legături dragi ce veșnic îmi ocupau inima, uitam oarecum de mine însumi, eram în întregime dăruit unor obiecte străine și resimțeam în această permanentă agitație a inimii toată nestatornicia lucrurilor omenești. Viața aceasta furtunoasă nu-mi lăsa nici pace înlăuntru nici odihnă în afară. Fericit în aparență, n-aveam un singur sentiment care să reziste la încercare dacă l-aș fi supus reflecțiunii și în care să mă complac cu adevărat. Niciodată nu eram întrutotul mulțumit, nici de alții, nici de mine. Vîrtejul lumii mă zăpăcea, singurătatea mă plictisea, simțeam mereu nevoia de a nu sta locului și nicăieri nu-mi era bine. Și totuși eram sărbătorit, dorit, bine primit, măgulit în tot locul. N-aveam nici un dușman, nici un răuvoitor, nici un pizmaș. Cum lumea nu căuta decît să-mi facă servicii, aveam adesea plăcerea de a face și eu servicii multora și, fără avere, fără situație, fără protectori, fără mari talente bine dezvoltate sau bine cunoscute, mă bucuram de avantajele legate de acestea toate și, oricît aș fi privit în jur, nimeni nu mi se părea (oricare i-ar fi fost rangul) a avea o soartă preferabilă soartei mele. Ce-mi lipsea deci ca să fiu fericit? Nu știu; dar știu că fericit nu eram.

Ce-mi lipsește azi ca să fiu cel mai nefericit, dintre muritori? Nimic din tot ce-au putut face oamenii ca să contribuie la asta. Ei bine, chiar și în această situație de plîns, tot nu mi-aș schimba ființa și destinul cu cel mai norocos dintre ei, și prefer să fiu eu însumi cu toată mizeria în care mă zbat decît să fiu unul dintre aceștia cu toată prosperitatea de care se bucură. Mărginit numai la mijloacele proprii, mă hră-

nesc, e drept, din propria mea substanță, dar ea nu se istovește și-mi ajung mie însumi, deși rumeg, ca să zic așa, în gol, iar imaginația-mi seacă și ideile-mi stinse nu mai aduc hrană îndestulătoare inimii. Sufletu-mi întunecat, îngreunat de măruntaie, pe zi ce trece mai copleșit de povara acestor mase, nu mai are destulă vlagă ca să se înalțe ca pe vremuri peste bătrînul său înveliș.

Iată la ce fel de reflecțiuni asupra noastră ne silește restriștea, și poate că cei mai mulți din pricina asta o găsesc atît de nesuferită. Cît despre mine, care n-am să-mi reproșez decît greșeli, pun vina pe slăbiciunea mea și mă mîngîi în felul acesta ; căci nicio dată gîndul de a face rău cu dinadinsul nu mi s-a cuibărit în inimă.

Cum se poate totuși, dacă nu ești nesimțitor, să cugeți o clipă măcar la situația mea fără să vezi cît de îngrozitoare e, datorită lor, și fără să te prăpădești de durere și disperare ? Și cu toate acestea, eu, cel mai simțitor dintre oameni, o contemp lu și nu mă las tulburat ; fără să lupt, fără să mă căznesc, mă uit aproape cu nepăsare la starea în care sînt, lucru pe care nici un alt om nu l-ar suporta, poate, fără spaimă.

Cum am ajuns aici ? căci eram foarte departe de această împăcare cînd am bănu it întîia oară complotul în ale cărui mreje, fără să fi băgat de seamă, de mult fusesem prins. Această nouă descoperire m-a zdruncinat. Infamia și trădarea m-au luat pe nepusă masă. Care suflet cinstit e pregăt it dinainte să primească acest soi de lovituri ? Ar trebui să le meriți, ca să le prevezi. Am căzut în toate capcanele ce mi s-au întins ; indignarea, furia, turbarea au pus stăpînire pe mine ; mi-am pierdut cumpătul, capul mi-era zăpăcit și, în bezna îngrozitoare în care mereu am

fosu împins de atunci încoace, n-am mai zărit nici o scăpare de lumină spre care să mă îndrept, nici sprijin, nici fir de iarbă de care să mă agăț și să pot înfrunta deznădejdea care mă țira cu ea.

Cum să trăiești fericit și liniștit într-o situație atât de groaznică ? Totuși, azi mă aflu în aceeași stare, mai adânciu în ea ca oricînd, și mi-am găsit liniștea și pacea, și trăiesc fericit și liniștit, și rîd văzînd cum, în mod cu totul zadarnic, se frămîntă neîncetat persecutorii mei, pe cînd eu stau împăcat, ocupîndu-mă de flori, stamine și copilării, și la ei nici nu mă gîndesc.

Cum s-a făcut această schimbare ? În mod firesc, pe nesimțite și fără greutate. Prima surpriză a fost îngrozitoare. Eu, care mă simțeam demn de dragoste și de stimă, care mă credeam stimat și iubit, cum și meritam să fiu, m-am văzut considerat dintr-o dată ca un monstru fioros, fără seamăn pe lume. Am văzut o generație întreagă îmbrățișînd această ciudată opinie, fără explicații, fără îndoieli, fără rușine, și fără ca eu să ajung măcar să aflu cauza acestei ciudate răsturnări. M-am zbatut cît am putut și n-am izbutit decît să mă încurec mai rău în laț. Vroiam să-mi silesc persecutorii să se răfuiască cu mine pe față ; dar ei nici că se gîndeau la așa ceva. După ce m-am frămîntat multă vreme fără rost, a trebuit să stau să răsflu. Și încă mai speram ; îmi spuneam : nu se poate ca o orbire atât de stupidă, o prejudecată atât de absurdă să cuprindă întreg neamul omenesc ; există oameni cu mintea întreagă care nu împărtășesc această nerozie ; există suflete care au simțul dreptății și urăsc înșelăciunea și trădătorii. Hai să căutăm, poate voi găsi în cele din urmă un om drept ; dacă-l găsesc, ceilalți vor fi dovediți de minciună. Am căutat za-

darnic, nu l-am găsit. Alianța lor e universală, fără excepție, fără întoarcere, și sînt sigur că-mi voi sfîrși zilele în acest groaznic surghiun, fără a-i pătrunde vreodată taina.

În această situație de plîns, după îndelungi spaime, am găsit, în locul deznădejdiei de care părea că trebuie să am parte, seninătatea, liniștea, pacea, ba chiar fericirea, de vreme ce în fiecare zi a vieții îmi amintesc cu plăcere de cea din ajun, și nu doresc ca următoarea să arate altfel.

De unde a pornit schimbarea? Dintr-un singur fapt: am învățat să port jugul necesității fără a crîni. Pe cînd înainte mă sileam să mai țin la mii de lucruri și rînd pe rînd îmi scăpau toate, din clipa în care am fost redus la mine însumi, mi-am revenit în sfîrșit. Apăsător din toate părțile, rămîn în echilibru, deoarece, nemaiținînd la nimic altceva, nu mă sprijin decît pe mine.

Pe vremea cînd mă împotriveam opiniei cu atîta înfocare, îi mai purtam încă jugul fără să-mi dau seama. Cine nu vrea să fie stimat de oamenii pe care-i stimează? Atîta vreme cît puteam avea o părere favorabilă despre oameni, sau cel puțin despre unii dintre ei, se putea să nu-mi pese de părerile lor despre mine? Vedeam că publicul judecă adeseori drept, dar nu-mi dădeam seama că însăși această dreptate e un rezultat al întîmplării, și că regulile pe care oamenii își întemeiază părerile sînt izvorîte din patimi sau din prejudecățile ce rezultă din ele, și că chiar atunci cînd judecă bine, aceste judecăți drepte se nasc dintr-un principiu greșit, ca atunci cînd se prefac că apreciază meritul unui om într-o problemă oarecare, dar nu din simțul dreptății, ci doar pentru a-și da

aere de nepărtinire și a putea astfel, în același timp, să calomnieze în voie aceeași persoană în legătură cu alte probleme.

Dar cînd, după îndelungi și zadarnice căutări, am văzut că toți, fără excepție, persistă în sistemul cel mai nedrept și absurd pe care l-a putut inventa cine știe ce duh rău ; cînd am văzut că față de mine rațiunea era surghiunită din capete și dreptatea din inimi ; cînd am văzut o generație întreagă de apucați adoptînd furia oarbă a conducătorilor ei împotriva unui nenorocit care niciodată n-a făcut și n-a vrut răul nimănui, și nici n-a răsplătit pe nimeni cu rău ; cînd, după căutarea zadarnică a unui om, a trebuit să-mi sting în cele din urmă lumînarea și să surig ; nu mai există ; de atunci începînd m-am văzut singur pe pămînt, și am înțeles că față de mine contemporanii mei erau ca niște păpuși mecanice care acționau doar prin impulsuri și a căror mișcare n-o puteam calcula decît prin legile mișcării. Nici o intenție, nici o pasiune din cîte aș fi presupus că zac în sufletul lor n-ar fi putut explica vreodată într-un fel pe care să-l pot înțelege purtarea lor față de mine. Așa se face că dispozițiile lor interioare au încetat să mă mai intereseze ; i-am considerat ca pe niște corpuri mișcate în fel și chip, lipsite față de mine de orice moralitate.

În toate relele ce ni se întîmplă, ne uităm mai degrabă la intenție decît la efect. O cărămidă care ne cade-n cap de pe un acoperiș ne poate răni mai rău, dar ne mîhneste mai puțin decît o piatră zvîrlită dinadins de o mînă răuvoitoare. Uneori loviura nu ne nimerește, dar intenția își atinge ținta întotdeauna. Durerea fizică e cea pe care o resimțim cel mai puțin dintre loviturile sortii, iar cînd cei lipsiți de noroc nu

știu pe cine să dea vina nenorocirilor, ei se războiesc cu destinul, îl personifică și-i împrumută ochi și o minte făcute să-i chinuiască cu tot dinadinsul. Așa, bunăoară, un jucător necăjit din pricina pierderilor suferite se mînie fără să știe împotriva cui. Își închipuie o soartă înverșunată care-l chinuie dinadins, gîndul acesta îi întreține mînia, și el se înfierbîntă și se face foc și pară împotriva unui dușman plăsmuit de el. Înțeleptul, care vede în nenorocirile ce i se întîmplă niște lovituri ale necesității oarbe, nu cunoaște asemenea frămîntări fără rost ; el țipă de durere, dar fără ciudă, fără mînie ; din răul a cărui victimă este, el nu simte decît efectele materiale, și dacă îl rănesc loviturile primite nici una nu-i pătrunde pînă-n inimă.

E mult să fi ajuns atît de departe, dar e prea puțin dacă te mulțumești cu atîta. Însamnă că ai retezat răul, dar nu l-ai smuls din rădăcini. Căci nu în ființele ce ne sînt străine i se află rădăcina, ci în noi înșine, și asupra noastră trebuie să lucrăm ca s-o smulgem în întregime. Iată ce am înțeles perfect, îndată ce am început să-mi viu în fire. Rațiunea îmi arăta absurditatea tuturor explicațiilor pe care încercam să le dau celor ce mi se întîmplă, și mi-am dat seama că motivele, căile, mijloacele acestor lucruri fiindu-mi necunoscute și inexplicabile, trebuiau să fie nule pentru mine ; că trebuia să privesc toate amănuntele destinului meu ca acte ale unei fatalități pure în care n-aveam de ce să caut sensuri, intenții și cauze morale ; că trebuia să mă supun lor fără să discut și fără să mă împotrivesc în mod cu totul inutil ; că tot ce-mi rămînea de făcut pe pămînt era de a mă considera ca o ființă cu totul pasivă și deci de a nu risipi într-o

rezistență lipsită de folos puterile rămase pentru suportarea acestui destin. Iată ce-mi spuneam. Rațiunea și inima erau de acord, și totuși simțeam că inima mai crîcnea încă. De unde venea această împotrivire ? Am căutat și am găsit : venea din amor propriu. Acesta, după ce se indignase de purtarea oamenilor, se răscula acum împotriva rațiunii.

Descoperirea aceasta nu e atît de lesne de făcut pe cît s-ar putea crede, căci un nevinovat năpăstuit ia multă vreme trufia micii sale persoane drept pură dragoste de dreptate. Dar îndată ce cunoști adevărul izvor, e ușor să-l faci să sece sau să-l abați în altă direcție. Stima de sine însuși este cel mai de seamă mobil al sufletelor mîndre ; amorul propriu, rodnic în iluzii, se îmbracă în veșminte de împrumut și se dă drept stimă de sine ; dar cînd înșelăciunea e descoperită și amorul propriu nu se mai poate ascunde, din clipa aceea el nu mai e de temut și, deși cu greu se lasă înăbușit, cel puțin de domolit lesne îl domolești.

Niciodată nu mi-am simțit vreo înclinare deosebită către amorul propriu ; dar această falsă pasiune crescuse excesiv în mine pe cînd trăiam în lume, mai ales din clipa în care am devenit autor ; poate că aveam mai puțin decît alții, și totuși aveam enorm de mult. Cruntele învățăături primite au comprimat însă în cîrînd amorul propriu în hotarele lui dintru început ; întîi s-a răzvrătit împotriva nedreptății, dar a sfîrșit prin a o disprețui. Întorcîndu-se spre mine, spre sufletul meu, și rupînd relațiile cu exteriorul, făcute parcă anume ca să-i mărească pretențiile, renunțînd la comparații și preferințe, s-a mulțumit să mă știe bun în ochii mei ; atunci, redevenind iubire de mine însumi,

a intrat din nou în făgașul lui firesc și m-a scăpat de jugul părerii celorlalți, de gura lumii.

Atunci am găsit din nou pacea inimii și aproape fericirea. În orice situație te-ai afla, nefericit ești numai din amor propriu. Când acesta tace și vorbește rațiunea, ea ne mîngîie în sfîrșit de toate relele pe care nu le-am putut evita; le nimicește chiar într-atît, încît nu mai au efect direct asupra noastră, căci dacă încetezi să te sinchisești de ele, izbutești fără greș să te ferești de atingerile lor cele mai dureroase. Ele sînt nule pentru cel care nu le ia în seamă. Jignirile, răzbunările, încălcarea drepturilor, injuriile, nedreptățile nu înseamnă cine știe ce pentru cel ce nu vede în relele de care suferă decît răul în sine și nu și intenția, pentru cel al cărui rang în propriii săi ochi nu depinde de rangul pe care alții binevoiesc să i-l acorde. Oricare ar fi ideea pe care și-o fac despre mine, oamenii nu pot să-mi schimbe ființa, și în pofida puterii și a tuturor intrigilor lor ascunse, voi continua, orice aș face, să fiu — vrînd, nevrînd — ceea ce sînt. E adevărat că atitudinea lor față de mine nu rămîne fără urmări asupra situației mele reale, că bariera ridicată între ei și mine îmi răpește toate mijloacele de trai și orice ajutor la bătrînețe, îngreunat cum sînt de nevoi. Această barieră face chiar să nu mai am nici o trebuință de bani, de vreme ce banii nu-mi pot procura serviciile de care am nevoie, de vreme ce între oameni și mine nu există nici legătură, nici ajutorare reciprocă, nici corespondență. Singur în mijlocul celorlalți, n-am alte resurse decît în mine, și acestea sînt slabe de tot la vîrsta și în starea în care mă aflu. Neajunsurile sînt mari, dar și-au pierdut puterea asupra-mi de cînd am știut să le rabd fără să mă tulbur. Adevărata ne-

voie se face simțită doar în puține privințe. Prevederea și imaginația înmulțesc nevoile, și doar dacă le simți neîntrerupt ajungi să te neliniștești și să devii nefericit. Cît despre mine, deși știu că mâine am să sufăr, îmi ajunge să nu sufăr azi ca să fiu liniștit. Nu mă atinge răul pe care-l prevăd, ci doar acela pe care-l simt, și acest fapt îl reduce la aproape nimica toată. Singur, bolnav și părăsit, pot să mor de sărăcie, de frig și de foame, fără ca nimeni să se sinchisească de mine. Dar ce importanță are asta, de vreme ce nu mă sinchiesc eu însumi, de vreme ce destinul meu, oricare ar fi, mă atinge la fel de puțin ca și pe ceilalți? Oare e puțin lucru, mai ales la vîrsta mea, să fi învățat să privești viața și moartea, boala și sănătatea, bogăția și mizeria, gloria și defăimarea cu aceeași indiferență? Toți bătrînii se neliniștesc din te miri ce; pe mine nu mă neliniștește nimic, orice mi s-ar putea întîmpla mă lasă indiferent, și această indiferență nu e opera înțelepciunii mele, ci a dușmanilor mei. Să învățăm deci să primim aceste avantaje ca pe o compensație a relelor pe care mi le fac ei. Făcîndu-mă insensibil la restriște, mi-au făcut mai mult bine decît dacă m-ar fi scutit de ea. Dacă n-aș îndura-o, m-aș putea teme încă de ea, pe cînd așa, stăpînind-o, nu mai am de ce mă teme.

Datorită acestei atitudini interioare sînt, în mijlocul restriștilor vieții, redat nepăsării mele firești aproape la fel de bine ca și cînd aș trăi în cea mai desăvîrșită bunăstare. În afară de scurtele clipe, cînd vederea unor lucruri trezește în mine cele mai dureroase neliniști, tot restul timpului (înclinațiile mele redîndu-mă afecțiunilor care mă atrag) inima mea se adapă la izvorul sentimentelor pentru care a fost făcută, și mă

bucur de afecțiunea ce-o nutresc pentru niște ființe imaginare care mi-o suscită și o împărtășesc, ca și cum aceste ființe ar trăi aieveja. Ele există pentru mine, care le-am plăsmuit, și n-am a mă teme că mă vor trăda sau mă vor părăsi. Ele vor viețui atîta timp cît îmi vor dura nenorocirile și vor izbuti să mă facă să le uit.

Totul îmi aduce aminte de viața fericită și pașnică pentru care eram făcut. Petrec trei sferturi din viață, fie ocupat de lucruri instructive și chiar plăcute, că-rora le dedic cu delicii mintea și simțurile ; fie cu copiii închipuirii mele, pe care i-am creat după placul inimii și a căror societate îmi întreține sentimentele ; fie singur cu mine, mulțumit de mine și de pe acuma plin de fericirea care simt că mi se cuvine. În toate acestea, totul e săvîrșit de dragostea ce mi-o port, iar amorul propriu n-are nici un rol. Nu tot așa se petrec lucrurile în tristele clipe pe care le mai petrec și acuma în mijlocul oamenilor, jucărie a mîngîierilor lor trădătoare, a complimentelor lor umflate și ridicole, a răutății lor microase. Oricum m-aș purta în atare împrejurări, amorul propriu intră în joc. Ura și duș-mănia pe care o zăresc în inima lor prin acest înveliș străveziu mi-o sfîșie pe a mea, și gîndul de a fi așa de prostește luat drept un biet păcălit mai adaugă durerii o ciudă copilăroasă, rod al unui amor propriu nătîng, de lipsa de noimă a căruia îmi dau seama, dar pe care nu-l pot înăbuși. E de necrezut cît m-am străduit să mă oțlesc față de privirile jignitoare și batjocoritoare. De o sută de ori am trecut pe unde se plimbă lumea, prin locurile cele mai frecventate, nu-mai pentru a mă obișnui cu cruzimea privirilor batjocoritoare ; nu numai că n-am reușit, dar chiar n-am făcut nici un progres în această privință, și eforturile

mele chinuitoare și zadarnice m-au lăsat așa cum fuseseam : ușor de tulburat, ușor de îndurerat, ușor de indignat.

Stăpînit fără voia mea de simțuri, n-am știut nicio dată să rezist impresiunilor primite pe calea lor, și atîta timp cît ele stau sub acțiunea obiectului perceput, inima mi-e neîncetat atinsă ; dar aceste afecte trecătoare nu durează cu nimic mai mult decît senzația care le-a pricinuit. Prezența unui om dușmănos mă atinge violent, dar îndată ce dispăre, impresia încetează ; în clipa în care nu-l mai văd, nu mă mai gîndesc la el. Oricît aș ști că va continua să se ocupe de mine, eu de el nu mă mai ocup. Răul pe care nu-l simt în prezent nu mă afectează de loc, persecutorul pe care nu-l văd nu există pentru mine. Știu ce avantaje le aduce această atitudine celor ce dispun de soarta mea. N-au decît să dispună de ea în voie. Decît să fiu silit să mă gîndesc la ei pentru a mă feri de loviturile ce-mi pot veni dintr-acolo, prefer să mă las chinuit fără împotrivire.

Această acțiune a simțurilor asupra inimii e singura frămîntare din viața mea. În zilele în care nu văd pe nimeni, nu mă gîndesc la destinul meu ; nu-l mai simt, nu mai sufăr, sînt fericit și mulțumit, căci nimic nu mă abate din drum, nici nu mă împiedică să fiu așa. Dar rareori mi-e dat să scap de o atingere dureroasă, și, cînd nici cu gîndul nu gîndesc, un gest, o privire sumbră pe care o surprind, o vorbă otrăvită pe care o aud, un răuvoitor pe care-l întîlnesc ajung ca să mă răscolească. Tot ce pot face în acest caz e să uit cît mai repede și să fug. Tulburarea dispăre din inima mea o dată cu lucrul care a pricinuit-o și regăsesc liniștea îndată ce sînt singur. Sau, dacă ceva mă neli-

niștește încă, e doar teama de a întâlni în drum vreun nou motiv de durere. Asta mi-e singura grijă; dar ajunge ca să-mi strice fericirea. Locuiesc în mijlocul Parisului. Când ies din casă, tînjesc după natură și singurătate, dar trebuie să le caut atît de departe, încît, fără să fi apucat măcar să răsufli în voie, îmi și ies în cale mii de lucruri care-mi dau o strîngere de inimă, și jumătate de zi trece cu temeri, înainte de a fi ajuns la adăpostul pe care pornisem să-l caut. Și încă sînt fericit dacă sînt lăsat să-mi urmez drumul pînă la capăt. Clipa în care scap de liota răutăcioșilor e o desfătare, și îndată ce mă văd sub copaci, în mijlocul frunzișului, mă cred ajuns în raiul pămîntesc și gust o plăcere atît de vie, ca și cum aș fi cel mai fericit dintre muritori.

Îmi aduc bine aminte că, în timpul scurtelor epoci de bunăstare, aceleași plimbări singuratice care azi mi se par atît de delicioase, mi se păreau insipide și plicticoase. Când eram poftit să stau la cineva la țară, nevoia de mișcare și de aer mă împingea să ies din casă singur, și, furișîndu-mă afară ca un hoț, mă duceam să mă plimb în parc sau pe cîmp; dar, departe de a găsi dulcea pace pe care-o gust astăzi în cursul acestor plimbări, duceam cu mine agitația ideilor deșarte care mă preocupaseră în salon; amintirea societății pe care o lăsasem mă urmărea în singurătate, fumulile amorului propriu și vîltoarea lumii întuneceau prospețimea crîngurilor și tulburau pacea izolării. În zadar mă refugiam în adîncul dumbrăvilor, o mulțime supărătoare mă urma în tot locul și-mi împăienjenea imaginea întregii naturi. Numai după ce m-am dezbărat de patimile sociale și de cortegiu tristelor lor urmări am regăsit-o cu toate farmecele ei.

Convins de neputința de a-mi ține-n frîu primele porniri involuntare, m-am lăsat păgubaș. La fiecare

acces de acest fel, știu că sîngele mi se aprinde, că inima și înaginația cuprind simțurile și îngădui firii această primă explozie, pe care toate puterile mele n-ar fi în stare s-o împiedice sau s-o oprească. Încerc doar să-i stăvilesc urmările înainte ca ea să fi avut vreun efect. Fulgerele din ochi, obrajii aprinși, tremurul membrelor, zvîcnirile inimii ce te îneacă, toate acestea țin de trup și raționamentul e fără putere asupra lor ; dar după ce ai permis firii să izbucnească, poți să-ți redobîndești stăpînirea de sine, revenindu-ți încetul cu încetul ; multă vreme am încercat să fac așa fără să izbutesc, dar mai pe urmă cu un oarecare succes. Și încetînd să-mi mai uzez puterile prin zadărnice împotriri, aștept clipa în care voi putea învinge lăsînd să acționeze rațiunea, căci ea îmi vorbește numai cînd știe că găsește ascultare. Dar ce zic, vai ! Rațiunea ? Aș greși amarnic atribuindu-i onoarea acestui triumf, care de fapt nu i se datorează cîtuși de puțin. Totul provine doar din temperamentul meu schimbăcios, pe care un vînt violent îl mișcă lesne, dar care-și cîștigă din nou liniștea îndată ce vîntul nu mai bate. Ceea ce mă agită e de fapt firea mea violentă, iar ceea ce mă liniștește e firea mea indolentă. Cedez impulsurilor de moment, orice ciocnire îmi imprimă o mișcare vie și de scurtă durată ; cum dispare ciocnirea, înce-tează și mișcarea ; nimic din ce mi s-a transmis din afară nu poate dăinui în mine. Întîmplările norocului, uneltirile oamenilor au puțină priză asupra unui om astfel constituit. Ar trebui ca o impresie să se repete clipă de clipă, pentru a-mi pricinui o suferință durabilă. Căci întreruperile, fie cît de scurte, sînt de ajuns ca să mă redea pe mine însumi. Sînt ceea ce vor oamenii să fiu, dar numai cîtă vreme știu să acționez asupra simțurilor mele ; în prima clipă de întrerupere,

redevin ceea ce a vrut natura să fiu ; și, orice s-ar întâmpla, aceasta mi-e starea cea mai constantă ; prin ea, în pofida destinului, am parte de o fericire pentru care simt că am fost făcut. E o stare ce-mi priește, așa că nu doresc altceva decât să dureze, și de nimic nu mă tem mai mult, decât s-o văd tulburată. Răul pe care mi l-au făcut oamenii nu mă atinge de fel ; numai teama răului pe care mi-l pot face e în stare să mă neliniștească ; dar, încredințat că nu au nici un nou mijloc de a-mi provoca un sentiment durabil care să mă afecteze, îmi bat joc de urzelile lor și mă bucur de mine însumi în pofida tuturor.

A NOUA PLIMBARE

Fericirea e o stare permanentă care în lumea asta nu pare a fi croită pe măsura omului. Totul e, aici, într-o continuă prefacere care nu îngăduie nici unui lucru să ia o înfățișare statornică. Totul se schimbă în jurul nostru. Noi înșine ne schimbăm și nimeni nu poate fi sigur că va iubi mâine ceea ce iubește astăzi. Așa că toate planurile noastre de fericire în viață sînt himerice. Să ne bucurăm mai bine de mulțumirea sufletească, cînd ne e dată ; să ne ferim s-o punem pe fugă din propria noastră greșală ; dar s-o înlănțuim ca să nu ne scape, degeaba ne-am osteni, căci asemenea osteneală ar fi curată negliobie. Oameni fericiți am văzut puțini, poate de loc ; dar am văzut adesea suflete mulțumite și, din tot ce m-a uimit pe lume, acesta e lucrul care mi-a dat și mie la rîndul meu cea mai mare mulțumire. Cred că e ca o urmare firească a puterii pe care o au impresiile asupra sentimentelor mele lăuntrice. Fericirea n-are semne exterioare ; pentru a o putea vedea ar trebui să știi să citești în inima unui om fericit ; mulțumirea, însă, o poți citi din ochi, din ținută, din tonul vorbelor, din mers și pare a se comunica de la sine celui ce-o zărește. Ce te-ar putea

oare încălzi mai mult decît să vezi un popor întreg desfătîndu-se și bucurîndu-se într-o zi de sărbătoare, decît să vezi inimile toate deschizîndu-se să primească razele binefăcătoare ale plăcerii ce străbate în fugă, dar intens, norii vieții ?

M.P. a venit acum trei zile la mine, neobișnuit de dornic să-mi arate elogiul doamnei Geoffrin făcut de domnul d'Alembert. Citirea lui a fost precedată de lungi hohote de rîs la adresa ridicolei noutăți cu orice preț la care ținea acest fel de a scrie și a jocurilor de cuvinte hazlii, de care părea a fi ticsită lucrarea. M.P. a început lectura rîzînd mereu ; eu am ascultat cu o seriozitate care l-a potolit, și văzînd că tot nu-l imit, a încetat în cele din urmă să mai rîdă. Pasajul cel mai lung și mai plin de afectare din tot textul se referea la plăcerea pe care o gusta doamna Geoffrin ori de cîte ori vedea copii și-i asculta vorbind. Pe drept cuvînt autorul interpreta această înclinare ca pe o dovadă de bunătate. Dar nu se oprea aici, ci îi învinuia de înclinații proaste și de răutate pe toți cei care nu gustă aceeași plăcere ; ba mergea pînă la a susține că, dacă mișeilor buni de spînzurat sau de tras pe roată li s-ar pune această întrebare, toți ar recunoaște că nu iubiseră copiii. Aceste afirmații păreau cu totul nepotrivite în locul în care erau puse. Presupunînd că ar fi corespuns adevărului, era oare cazul să fie spus aici ; era oare necesar să umbrești laudele aduse unei femei vrednice de stimă prin evocarea caznelor și a răufăcătorilor ? Am înțeles lesne motivul acestui urît procedeu și, cînd M.P. își termină lectura, arătai ce mi se păruse bun în acel elogi, adăugînd că autorul, cînd l-a scris, avea în suflet mai puțină prietenie decît ură.

A doua zi, pe o vreme destul de frumoasă deși rece, am dat o raită pînă la Școala Militară, în nădejdea că voi găsi acolo mușchi înfloriți. Mergînd așa, mă gîndeam la vizita din ajun și la scrierea domnului d'Alembert, pe deplin încredințat că acel episod nu fusese introdus acolo de florile mărilor, fără vreo intenție oarecare ; de n-ar fi fost decît gestul fățarnic de a mi se aduce broșura mie, căruia i se ascunde tot, și încă era de ajuns ca să fiu lămurit asupra scopului urmărit. Îmi dădusem într-adevăr copiii la Casa Copiilor Găsiți ; mai era nevoie de altceva ca să facă din mine un tată denaturat ? Și așa, dintr-una într-alta, difuzîndu-se și cultivîndu-se această imagine despre mine, s-a tras cu timpul concluzia evidentă că urăsc copiii. Urmărind cu gîndul înlănțuirea aceasta de exagerări, admiram arta cu care vicleșugul omenesc știe să schimbe lucrurile din alb în negru. Căci nu cred să fi existat vreodată pe lume un om căruia să-i placă mai mult decît mie să vadă copilașii zbenguindu-se și jucîndu-se laolaltă ; pe stradă, și în cursul plimbărilor mele, mă opresc adesea să mă uit la ștengăriile și micile lor jocuri cu un interes pe care nu l-am văzut împărtășit de nimeni. Chiar în ziua în care a venit M.P. la mine, cu o oră înainte, promisem vizita celor doi mici Soussoi, copiii gazdei mele, dintre care cel mare să tot aibă șapte anișori ; veniseră să mă sărute cu inima deschisă și i-am îmbrățișat și eu la rîndul meu cu atîta duioșie, încît, în pofida nepotrivirii vîrstelor, părea să le placă sincer să stea cu mine ; cît despre mine, eram în culmea bucuriei văzînd că fața mea bătrînă nu-i respinsese ; cel mai mic îndeosebi părea să vină spre mine cu atîta elan, încît, mai copil decît ei, am simțit că-l îndrăgesc mai ales pe el,

și, cînd a plecat, mi-a părut așa de rău, de parcă ar fi fost al meu.

Înțeleg că învinuirea de a-mi fi dus copiii la Casa Copiilor Găsiți a putut fi schimbată lesne — răstălmăcindu-se un pic lucrurile — în aceea de a fi un tată degenerat și un om care urăște copiii. Totuși este neîndoielnic că, mai mult decît de orice, acest demers mi-a fost dictat de dorința de a le evita un destin de o mie de ori mai rău și, desigur, inevitabil pe orice altă cale. Puțin mai nepăsător de-aș fi fost față de ce urmau să devină, ar fi trebuit, în situația dată, cum nu eram în stare să-i cresc eu însumi, să-i las în seama mamei lor, care i-ar fi răzgîiat, și a familiei ei, care ar fi scos din ei niște monștri. La gîndul acesta mă cutremur și acum. Ce a făcut Mohamed din Seid e nimic, în comparație cu sentimentele ce li s-ar fi sădit în suflet față de mine : cursele ce mi s-au întins mai pe urmă în această privință dovedesc destul că se făcuseră planuri de acest fel. La drept vorbind, eram departe de a prevedea pe atunci aceste urzeli înfiorătoare ; dar știam că educația cea mai puțin periculoasă pentru ei era cea de la Copiii Găsiți și acolo i-am dat. Și astăzi la fel aș face, și încă cu mai puțină ezitare, dacă s-ar mai pune problema ; și știu bine că nu există pe lume tată mai iubitor decît aș fi fost eu dacă obișnuința ar fi venit cît de cît să se adauge sentimentelor firești.

Dacă am făcut oarecari progrese în cunoașterea sufletului omenesc, o datorez plăcerii de a vedea și observa copiii. În tinerețe, această plăcere mă împiedica oarecum să-i cunosc, fiindcă mă jucam cu ei cu atîta voie bună și tragere de inimă, că nu mă mai gîndeam să-i observ. Dar văzînd, pe măsură ce îmbătrîneam, că înfățișarea mea șubredă îi neliniștea, m-am abținut să-i mai plictisesc, și mai degrabă m-am lipsit de o

plăcere decît să le tulbur veselia ; m-am mulțumit atunci să le privesc jocurile și apucăturile și am găsit o despăgubire pentru jertfa mea în cunoștințele dobîndite grație acestei îndeaproape observări a primelor și adevăratelor impulsuri ale firii omenești, de care savanții noștri habar n-au. Am adunat în scrierile mele destule dovezi că m-am dat acestei cercetări cu prea multă rîvnă pentru a nu fi făcut-o cu plăcere, și ar fi fără-ndoială lucrul cel mai de necrezut din lume ca *Eloiza* și *Emil* să fi fost scrise de un om care nu iubea copiii.

N-am avut niciodată prezență de spirit, nici ușurință în vorbire ; dar de cînd cu nenorocirile mele, limba și capul îmi sînt din ce în ce mai greoaie. Îmi scapă și ideea și cuvîntul potrivit, și nicăieri nu ni se cere mai mult descernămint și o mai justă alegere a termenilor decît în convorbirile cu copiii. Ceea ce mă încurcă și mai tare e atenția ascultătorilor, interpretările pe care le dau și greutatea pe care o atribuie spuselor unui om de la care, de vreme ce a scris anume pentru copii, se așteaptă să le vorbească doar în sentințe indiscutabile. Astfel stingherit, și conștient de lipsa mea de aptitudine, mă tulbur, îmi pierd cumpătul, și aș fi mai la largul meu în fața unui monarh asiatic decît în fața unui ținc căruia să-i trezesc pofta de vorbă.

Un alt neajuns mă ține acum mai depărtat de ei ; de cînd cu nenorocirile mele îi văd cu aceeași plăcere, dar nu mai îngădui cu ei aceeași familiaritate. Copiilor nu le plac bătrîni, vederea fizicului în decădere este hidoasă în ochii lor, scrîba lor, pe care o observ, mă doare ; și prefer să mă abțin să-i mîngîi decît să le inspir sînjenire sau silă. Acest factor, care nu are efect decît asupra inimilor într-adevăr iubitoare, este inexistent pentru doctorii și doc-

torițele noastre. Doamnei Geoffrin îi păsa prea puțin dacă copiilor le place sau nu să stea cu ea, cîtă vreme ei îi plăcea să stea cu dînșii. Pentru mine însă plăcerea este mai puțin ca nimica : ea e negativă, dacă nu e împărtășită, și nu mai sînt nici în situația și nici la vîrsta la care să pot vedea inima unui copil deschizîndu-se o dată cu a mea. Dacă asta mi s-ar mai putea întîmpla, o asemenea plăcere, devenită mai rară, ar fi cu atît mai vie ; din plin am resimțit-o deunăzi, alintîndu-i pe micii du Soussoi, nu numai pentru că bona care-i însoțea nu mă intimidă și nu prea simțeam nevoia să-mi supraveghez vorbele în prezența ei, dar și pentru că aerul prietenos cu care copiii au venit spre mine nu i-a părăsit și nu păreau să se simtă prost sau să se plictisească în tovărășia mea.

O, de mi-ar mai fi date cîteva clipe de dezmiertări curate, pornite din inimă, fie chiar și din inima unui copilaș încă în rochiță, de aș mai zări încă în ochii cuiva bucuria și mulțumirea de a fi cu mine, cîte necazuri și dureri n-ar fi răscumpărate prin duioasele elanuri ale inimii mele ? Ah, n-aș mai fi silit să caut la animale privirea binevoitoare pe care nu mi-e dat s-o găsesc printre oameni. Pot să judec după foarte puține exemple, și astăzi scumpe aducerii aminte. Iată unul, pe care în orice altă situație l-aș fi uitat aproape (și faptul că m-a impresionat atît arată limpede toată mizeria mea). Acum doi ani, ducîndu-mă să mă plimb înspre Nouvelle-France, am urmat drumul mai departe, apoi, luînd-o spre stînga și vrînd să ocolesc Montmartre-ul, am trecut prin satul Clignancourt. Umblam distrat și pierdut în gînduri, fără să mă uit în jur, cînd deodată m-am simțit prins de genunchi. Mă uit și văd un copilaș de

vreo cinci sau șase ani, care-mi strîngea genunchii din răspuțeri uitîndu-se la mine cu un aer atît de familiar și duios încît am fost mișcat pînă la lacrimi și mi-am zis : așa s-ar fi purtat cu mine ai mei. Am luat copilul în brațe, l-am sărutat de mai multe ori într-un elan de fericire și-apoi mi-am urmat drumul. În timp ce umblam simțeam că-mi lipsește ceva, o nevoie crescîndă mă îndemna să fac calea întoarsă. Mi-am reproșat că părăsisem copilul prea brusc, mi se părea că deslușesc în fapta lui fără motiv aparent un fel de inspirație ce nu trebuia disprețuită. Cedînd în cele din urmă tentației, mă întorc înapoi, alerg spre copil, îl îmbrățișez din nou, îi dau cîțiva gologani să-și cumpere piinișoare de Nanterre, căci tocmai trecea un vînzător pe acolo, și încep să intru-n vorbă. Îl întreb unde e taică-său ; mi-l arată : cerchia butoaie. Eram gata să las copilul ca să mă duc să vorbesc cu tatăl, cînd văd că mi-o ia înaintea un om cu o înfățișare dubioasă, care mi se părea una din iscoadele trimise să se țină scai de mine, mereu. În timp ce acesta îi șoptește ceva la ureche, văd privirea dogarului atîntîndu-se asupra-mi într-un fel care numai prietenos nu era. Acest lucru mi-a dat o strîngere de inimă și am părăsit și tată și copil mai grabnic încă decît mă întorsesem, dar cuprins de o tulburare mai puțin plăcută, care mi-a schimbat toată dispoziția.

Și totuși, de atunci încoace am simțit destul de des renăscînd aceeași dispoziție ; am trecut de cîteva ori prin Clignancourt cu speranța să revăd copilul, dar nici pe el nici pe tatăl lui nu i-am mai revăzut, și nu m-am ales de pe urma acelei întîlniri decît cu o amintire destul de vie, amestecată cu alinare și tristețe, asemenea tuturor emoțiilor care-mi mai pătrund

uneori pînă-n inimă, cîtă vreme într-o reacție dure-roasă — ce nu se lasă așteptată — nu mi-o închide de loc fără-ntîrziere.

Există compensație pentru orice. Dacă plăcerile îmi sînt și puține și scurte, măcar le gust, cînd vin, mai intens decît dacă mi-ar fi intrat în obișnuință ; le rumeg, ca să zic așa, amintindu-mi-le adesea ; și oricît de rare ar fi, numai să fie curate și neamestecate, tot mă fac mai fericit decît pe vremea cînd eram, dacă pot spune, mai la largul meu. În extrema mizerie te simți bogat cu puțin ; un cerșetor care găsește un taler e mai bucuros decît bogătaşul care ar găsi o pungă cu aur. Ar rîde lumea de mine dacă ar vedea ce impresie îmi lasă în suflet cele mai mici plăceri de acest fel, pe care reușesc să le smulg vigilenței persecutorilor mei. O astfel de ocazie s-a ivit acum patru sau cinci ani și, ori de cîte ori îmi aduc aminte, mă simt încîntat de felul în care am putut profita de ea.

Într-o duminică m-am dus cu soția să prînzim la Porte Maillot. După masă am trecut prin pădurea din Boulogne și am ajuns la Muette, unde ne-am așezat pe iarbă, la umbră, așteptînd ca soarele să scapete pentru a ne putea întoarce încetișor prin Passy. Au venit vreo douăzeci de fete conduse de un fel de călugăriță ; o parte din ele s-au așezat lîngă noi, celelalte se zbenguiau pe-aproape. Între timp un vînzător de uscățele, cu toba și mica sa ruletă, trecu pe-acolo în căutare de clienți. Am remarcat că fetele se uitau cu jînd la uscățele, și două sau trei, care se vede că aveau cîțiva bănuți, au cerut voie să se joace. Pe cînd guvernanta mai șovăia și discuta, l-am chemat pe vînzător și i-am spus : lasă pe fiecare din domnișoarele astea să tragă pe rînd, iar eu am să-ți

plătesc pentru toate. Propunerea a stîrnit în toată ceata o bucurie care m-ar fi răsplătit pentru tot ce-aveam în pungă, chiar dacă n-ar mai fi rămas nici un șfant necheluit.

Văzînd că se înghesuie toate în dezordine, le-am așezat cu voia guvernantei pe toate de-o parte, ca să treacă pe rînd de partea cealaltă, fiecare după ce a tras. Deși nu se trăsese nici un bilet alb, deși fiecareia îi revenea cel puțin o prăjitură, chiar și acelor care la drept vorbind nu cîștigaseră nimic, așa încît nici una n-avea de ce să fie nemulțumită, pentru ca veselie să fie și mai mare, îi șoptii vînzătorului să-și întrebuițeze îndemînarea invers decît de obicei și să facă să pice cît mai multe lozuri cîștigătoare, lucru pentru care îi promisei că-l voi despăgubi. În urma acestei înțelegeri au fost distribuite aproape o sută de prăjiturile, deși fiecare feciță nu trăsese decît o singură dată : în privința asta am fost de neînduplecat, nevrînd nici să permit vreun abuz, nici să arăt preferințe care să stîrnească nemulțumiri. Soția mea a sugerat celor ce trăsaseră bilete cîștigătoare să împartă cîștigul cu tovarășele lor, așa că totul a fost împărțit în mod aproape egal și bucuria a fost generală.

Am rugat-o pe călugăriță să tragă și ea un bilet, dar mă temeam că o să-mi respingă propunerea cu dispreț ; a primit însă bucuroasă, a tras un bilețel ca și școlărițele ei și a luat fără mofturi ceea ce îi revenea, iar eu i-am fost tare recunoscător, văzînd în gestul ei un fel de politețe care mi-a plăcut mult de tot, și care este, cred, mai presus decît politețea de a face nazuri. Toată operația a dat loc la discuții supuse mie ca unui judecător, și fecițele venind să-și pledeze pe rînd cauza în fața mea mi-au oferit prilejul să ob-

serv că, deși nici una nu era frumoasă, drăgălășenia celor mai multe te făcea să treci cu vederea urîtenia.

Ne-am despărțit în cele din urmă mulțumiți unii de alții ; iar după-amiaza aceea a fost, din viața mea, una de care-mi amintesc cu mai multă mulțumire. De altfel «cinstea» făcută nu m-a ruinat ; pentru cei treizeci de soli¹ cel mult, cît m-a costat, am avut o mulțumire ce face mai mult de o sută de taleri. Într-atît e de adevărat că plăcerea nu se măsoară după cheltuială și că bucuria e mai bună prietenă cu bănuții decît cu ludovicii de aur ! M-am dus și după aceea, de mai multe ori, în același loc la aceeași oră, în nădejdea că voi mai întîlni mica ceată, dar întîmplarea nu s-a mai repetat.

Asta îmi aduce aminte de o altă întîmplare plăcută, oarecum asemănătoare, mai îndepărtată în timp. Era pe vremea nefericită cînd, strecurat printre bogați și oameni de litere, eram silit să împărtășesc uneori tristețe lor distracții. Eram la Chevrete de ziua stăpînului casei. Familia, adunată toată ca s-o serbeze, făcu apel în acest scop la toată strălucirea plăcerilor zgomotoase. Jocuri, spectacole, ospete, focuri de artificii, nimic n-a lipsit. N-aveai timp să răsufli, și te amețeau în loc să te distrezi. După cină, toată lumea a ieșit să ia aer, la șosea. Era un fel de bîlci. Se dansa ; domnii nu s-au dat în lături să danseze cu țărăncile, dar doamnele și-au păstrat demnitatea. Se vindeau turte dulci. Un tînar din societate s-a apucat să cumpere mai multe ca să le azvîrle una după alta în mijlocul mulțimii, și celorlalți le-a plăcut atît de mult să-i vadă pe săteni aruncîndu-se după ele, bătîndu-se, trîntindu-se unii pe alții pe jos ca să le apuce, încît toată lumea a vrut să-și ofere aceeași distracție. Așa că turtele dulci zburau în dreapta și-n stînga, iar fetele și băieții alergau, se îngrămădeau, se

¹ Monedă subdivizionară a lui écu (taler).

loveau ; toată lumea găsea că e fermecător. Dintr-un fel de sfială și ca să nu mă simt nelalocul meu, am făcut și eu la fel, deși în fond nu mă amuza de loc. În curînd m-am plictisit să-mi golesc punga pentru ca oamenii să se înghiontească, am lăsat baltă societatea celor din lumea bună, ca să dau o raită prin bîlci. Varia-tatea lucrurilor văzute m-a distrat o bună bucată de vreme. Am zărit, printre altele, cinci sau șase savoiarzi dînd tîrcoale unei tarabe la care o fetiță mai avea de vînzare vreo duzină de mere nenorocite. Savoiarzii ar fi vrut ei să le cumpere, dar n-aveau, toți la un loc, decît doi-trei gologani, și asta nu le ajungea ca să facă un gol prea mare în grămăjoara de mere. Pentru ei, taraba era grădina Hesperidelor, iar fetița balaurul care o păzea. Mi-a făcut plăcere să-i privesc o bună bucată de vreme așa plini de haz cum erau, dar pînă la urmă am plătit fetei merele și ea le-a împărțit bă-ieților. Atunci mi s-a oferit una din cele mai plăcute privești ce pot îmbucura inima unui om : aceea de a vedea bucuria aliată cu nevinovăția copilăriei izbuc-nind în jurul meu ; căci și privitorii, văzînd-o, au îm-părțășit-o, iar eu, care aveam și eu parte, pe un preț de nimic, de această bucurie, o mai aveam și pe aceea de a ști că e opera mea.

Comparînd această distracție cu cele cărora le în-torsesem spatele, am simțit cu satisfacție ce deosebire există între gusturile și plăcerile firești și cele cărora le dă naștere bogăția, și care nu sînt altceva decît plăcerea de a batjocori și gustul de a se singulariza, ambele izvorîte din dispreț. Căci ce fel de plăcere puteai simți văzînd turme de oameni înjosiți de mi-zerie îngrămădindu-se, înghiontindu-se, lovindu-se cu brutalitate ca să-și smulgă unii altora cu lăcomie cî-

teva bucăți de turtă dulce călcate în picioare și pline de noroi ?

Cît despre mine, gîndindu-mă bine la adevărata voluptate pe care o simțeam cu asemenea prilejuri, am găsit că ea constă mai puțin în setimentul de a face un bine cît în plăcerea de a vedea fețe mulțumite. Vederea lor are pentru mine un farmec care, deși mă pătrunde pînă-n inimă, pare să fie mai mult o senzație. Dacă nu văd mulțumirea pe care o provoc, oricît de sigur aș fi de ea, nu mă bucur decît pe jumătate. La drept vorbind, e chiar o plăcere dezinteresată, și nu depinde de măsura în care de la mine purcede ; căci la toate serbările populare m-a atras întotdeauna plăcerea de a vedea fețe vesele. Așteptările mele în acest sens au fost adesea înșelate în Franța, deoarece națiunea aceasta, care se pretinde atît de veselă, dă dovadă de prea puțină veselie în jocurile ei. Altădată mergeam des pe la cîrciumioarele de la marginea orașului ca să văd dansînd oamenii din popor : dar dansurile lor erau posomorîte, ținuta lor necăjită și stîngace, așa că ieșeam de acolo mai mult întristat decît înveselit. În schimb, la Geneva și în Elveția, unde rîsul nu se risipește mereu în nebunii răutăcioase, din toate serbările emană numai voie bună și veselie ; sărăcia nu-și aduce înfățișarea ei hîdă, dar nici luxul nu-și arată obrăznicia : bunăstarea, frăția, buna-înțelegere dispun inimile oamenilor să se deschidă și se întîmplă adesea ca niște necunoscuți, în culmea veseliei nevinovate, să se acosteze, să se îmbrățișeze, să se îndemne a se bucura împreună de plăcerile zilei. Pentru ca să mă bucur și eu de aceste petreceri plăcute, nu e nevoie să iau parte la ele, îmi ajunge să le văd ; văzîndu-le, le împărtășesc ; și printre atîtea fețe vesele, sînt sigur că nu-i nici o inimă mai veselă decît a mea.

Deși plăcerea asta vine din senzații, are desigur o cauză morală : dovadă că aceeași priveliște, în loc să mă mîngîie și să mă desfete, mă poate sfîșia de durere și indignare cînd știu că semnele de plăcere și de bucurie de pe fața celor răi arată că răutatea le e satisfăcută. Bucuria nevinovată este singura ale cărei semne îmi mîngîie inima. Semnele bucuriei crude și batjocoritoare mă supără și mă întristează, chiar dacă bucuria aceasta rea n-are nici o legătură cu mine. Desigur, nu poate fi vorba de chiar aceleași semne, de vreme ce provin din cauze atît de deosebite ; sînt totuși semne de bucurie și deosebiri vizibile dintre ele nu sînt desigur proporționate cu deosebirea reacțiilor pe care le provoacă în mine.

Semnele de durere și mîhnire mă ating încă mai tare, într-o asemenea măsură încît îmi e cu neputință să le văd fără să fiu eu însumi mișcat de emoții poate și mai puternice decît cele pe care le reprezintă. Imaginația vine să întărească cele văzute și mă identifică cu ființa ce suferă, făcîndu-mă adesea să pătinesc mai rău decît ea. O față nemulțumită este și ea o priveliște de nesuportat, mai ales dacă am motive să cred că nemulțumirea mă privește. Nu pot să spun cîte parale mi-a smuls din mînă înfățișarea morocănoasă și posacă a vaeților care servesc ursuz, în casele unde am avut altădată prostia să primesc invitații și unde servitorii m-au făcut întotdeauna să plătesc scump ospitalitatea stăpînilor lor. Mereu prea mișcat de lucrurile ce cad sub simțuri, și mai ales de cele care au întipărite pe ele semne de plăcere sau durere, de bunăvoință sau antipatie, mă las în voia acestor impresii primite din afară fără să mă pot smulge altfel decît prin fugă. Un semn, un gest, o privire a unui necunoscut ajung să-mi tulbure plăcerea sau să-mi aline durerea. Nu-mi aparțin decît atunci cînd rămîn singur ; încolo, sînt jucăria tuturor celor din jur.

Altădată trăiam cu plăcere în lume : nu vedeam în ochii tuturor decât bunăvoință, sau în cel mai rău caz nepăsare la cei ce nu mă cunoșteau. Dar azi, cînd oamenii își dau aceeași osteneală și ca să arate poporului fața mea, și să-i ascundă caracterul meu, nu pot pune piciorul în stradă fără să mă pomenesc înconjurat de lucruri sfișietoare ; mă grăbesc cu pași mari să ajung în afara orașului ; îndată ce văd verdele naturii, încep să răsflu. Să mai fie de mirare că-mi place singurătatea ? Pe fețele oamenilor nu văd decât dușmănie, iar natura îmi surîde mereu.

Totuși îmi face plăcere și acum, trebuie s-o mărturisesc, să trăiesc în mijlocul oamenilor cîtă vreme le sînt necunoscut. Dar e o plăcere care nu mi-e îngăduită mai de loc. Cu cîtiva ani în urmă îmi mai plăcea să trec prin sate și să văd dimineata plugarii dregîndu-și împlăciurile sau femeile în prag cu copiii lor. Priveliștea asta avea darul să-mi miște inima. Mă opream uneori, fără să-mi dau seama, să privesc cum trebăluiau acești oameni simpli, și mă surprindeam suspinînd, fără să știu de ce. Nu știu dacă am fost văzut savurînd această mică plăcere și dacă semenii mei au vrut cu tot dinadinsul să mi-o răpească ; dar ținînd seama de schimbarea pe care o observ pe fețele oamenilor cînd trec și de felul în care sînt priviți, sînt siliți să înțeleg că au avut grijă să-mi răpească acest *incognito*. Același lucru mi s-a întîmplat, într-un fel și mai evident, la *Invalides*. Această frumoasă instituție m-a interesat întotdeauna. Nu pot vedea fără înduioșare și venerație grupurile de bravi bătrîni care pot spune ca cei din Lacedemonia :

*Am fost și noi odinioară
Voinici și tineri și viteji.*¹

¹ Citat din Plutarh, *Viața lui Lioneș* (n.ed.fr.).

Una din plimbările mele preferate era să înconjur Școala Militară și-mi plăcea să întîlnesc ici și colo invalizi, care păstrasera vechea bună-cuviință militară și mă salutau din trecere. Salutul acesta, pe care inima mea îl înapoia însutit, mă măgulea și mărea plăcerea de a-i vedea. Cum nu știu să ascund nimic din cîte mă mișcă, vorbeam adesea despre invalizi și despre emoția pe care mi-o pricinuieste întîlnirea cu ei. Atîta a fost de ajuns. După cîtva timp am remarcat că nu mai sînt un necunoscut printre ei, sau mai degrabă că le sînt mult mai necunoscut, de vreme ce mă priveau cu aceiași ochi ca și publicul. Gata cu polițetea, cu salaturile. Chipuri dușmănoase, priviri ostile luaseră locul bunei-cuviințe dinainte. Vechea sinceritate, proprie meseriei lor nepermițîndu-le să-și ascundă animozitatea, ca atîția, sub o mască surîzătoare și fătarnică, ei îmi arată deschis o ură violentă, și atît de cumplită mi-e nefericirea, încît sînt silit să acord mai multă stimă celor care își ascund cel mai puțin înverșunarea.

De atunci mă plimb fără chef prin partea aceea, totuși, cum sentimentele mele față de invalizi nu depind de ale lor față de mine, nici acum nu-i zăresc fără respect și interes pe acești apărători ai patriei lor, dar mă doare că sînt atît de prost răsplătit de ei pentru faptul că le recunosc meritele trecute. Dacă din întîmplare întîlnesc pe vreunul care n-a apucat să fie însuruit în privința mea, sau care, necunoscîndu-mă, nu-mi arată nici o ostilitate, politicianul salut al acestui singur ins mă despăgubește de atitudinea aspră a celorlalți. Îi uit pe toți pentru a nu mă preocupa decît de el, și-mi închipui că are un suflet ca mine, în care ura nu poate prinde rădăcini. Am

mai avut parte de această plăcere anul trecut, trecînd apa ca să mă plimb pe Insula Lebedelor. Un biet invalid bătrîn aştepta lîngă luntre, să mai vină cineva pentru traversare. M-am prezentat şi i-am spus lui traşului să pornească. Şuvoiul apei era puternic şi trecerea a durat mult. Nu prea îndrăzneam să intru în vorbă cu invalidul, de frică să nu mă repeadă şi să mă respingă ca de obicei, dar atitudinea lui politicoasă m-a liniştit. Am stat de vorbă. Mi s-a părut un om cu bun simţ şi bune moravuri. Am fost surprins şi fermecat de tonul lui deschis şi amabil, nu eram obişnuit cu atîtea favoruri ; mirarea mea a încetat cînd am aflat că de-abia sosise din provincie. Înţelesei că nimeni nu-i arătase încă chipul meu şi nu-i dăduse instrucţiuni. Am profitat de acest *incognito* ca să schimb cîteva vorbe cu un om, şi mi-am dat seama, prin alinarea resimţită, în ce măsură creşte preţul plăcerilor celor mai obişnuite cu cît devin mai rare. Părăsind luntrea, pregătea cei doi bieţi gologani. Am plătit eu traversarea şi l-am rugat să-şi păstreze banii, tremurînd ca nu cumva să-l supăr. Dar nu s-a întîmplat aşa ; dimpotrivă, părea mişcat de atenţia mea şi mai ales de o altă atenţie, aceea de a-l ajuta să coboare din luntre, căci era mai bătrîn decît mine. Cine ar crede că am fost destul de copilăros ca să plîng de bucurie ? Muream de dorinţa de a-i pune-n palmă o monedă de douăzeci şi patru de soli pentru tutun ; dar n-am îndrăznit. Aceeaşi ruşine care m-a reţinut atunci, m-a împiedicat de atîtea ori să fac fapte bune care m-ar fi copleşit de bucurie şi de la care nu m-am abţinut decît deplîngîndu-mi prostia. De data aceasta, după ce m-am despărţit de bătrînul invalid, m-am mîngîiat curînd la gîndul că făcînd altfel, aş fi pro-

cedat, ca să zic așa, împotriva propriilor mele principii, amestecînd niște lucruri frumoase cu o răsplată în bani care le înjosește noblețea și pîngărește puritatea lor dezinteresată. Trebuie să ne grăbim să-i ajutăm pe cei ce au nevoie de ajutorare, dar în relațiile obișnuite în viață e bine să lăsăm ca bunăvoința firească și bună-cuviința să acționeze, fără ca ceva venal sau mercantil să îndrăznească a se apropia de un izvor atît de curat, ca să-l tulbure sau să-l strice. Se spune că în Olanda poporul cere bani ca să-ți spună cît e ceasul sau ca să-ți arate calea. Trebuie să fie un popor demn de dispreț, acela care face negoț cu cele mai elementare îndatoriri omenești.

Am observat că din lumea întreagă numai în Europa ospitalitatea se vinde. În toată Asia ești găzduit fără bani ; firește că nu în toate ești la largul tău. Dar e oare puțin lucru să-ți spui : om sînt și sînt primit într-o casă de oameni ? Însăși omenirea îmi oferă ospitalitatea. Micile lipsuri sînt suportate fără greutate dacă inima e tratată mai bine decît trupul.

A ZECEA PLIMBARE

Azi, în duminica de Florii, s-au împlinit cincizeci de ani de cînd am făcut cunoștință cu doamna de Warens¹. Avea douăzeci și opt de ani, fiind născută o dată cu secolul². Eu nu împlinisem încă șaptesprezece și temperamentul meu, care se trezea, și de care nu știam încă, îmi umplea cu o căldură nouă inima duduind de viață. Dacă n-a fost de mirare ca în sufletul ei să fi încolțit simpatie pentru un tînăr vioi, dar blînd și modest, plăcut la înfățișare, era și mai puțin surprinzător ca o femeie plină de farmec, spirituală și grațioasă să-mi inspire, alături de recunoștință, și sentimente mai afectuoase pe care nu le distingeam unele de altele. Dar ce e mai puțin obișnuit, e că această primă afecțiune a fost hotărîtoare, pentru toată viața mea și mi-a determinat, printr-o înlănțuire inevitabilă, destinul pentru cîte zile mai aveam de trăit. Sufletul meu, cu facultățile cele mai

¹ M-me de Warens l-a găzduit pe Rousseau în căsuța ei *Les Charmettes*, lîngă Chambéry în Savoia, și a fost multă vreme protectoarea și prietena lui.

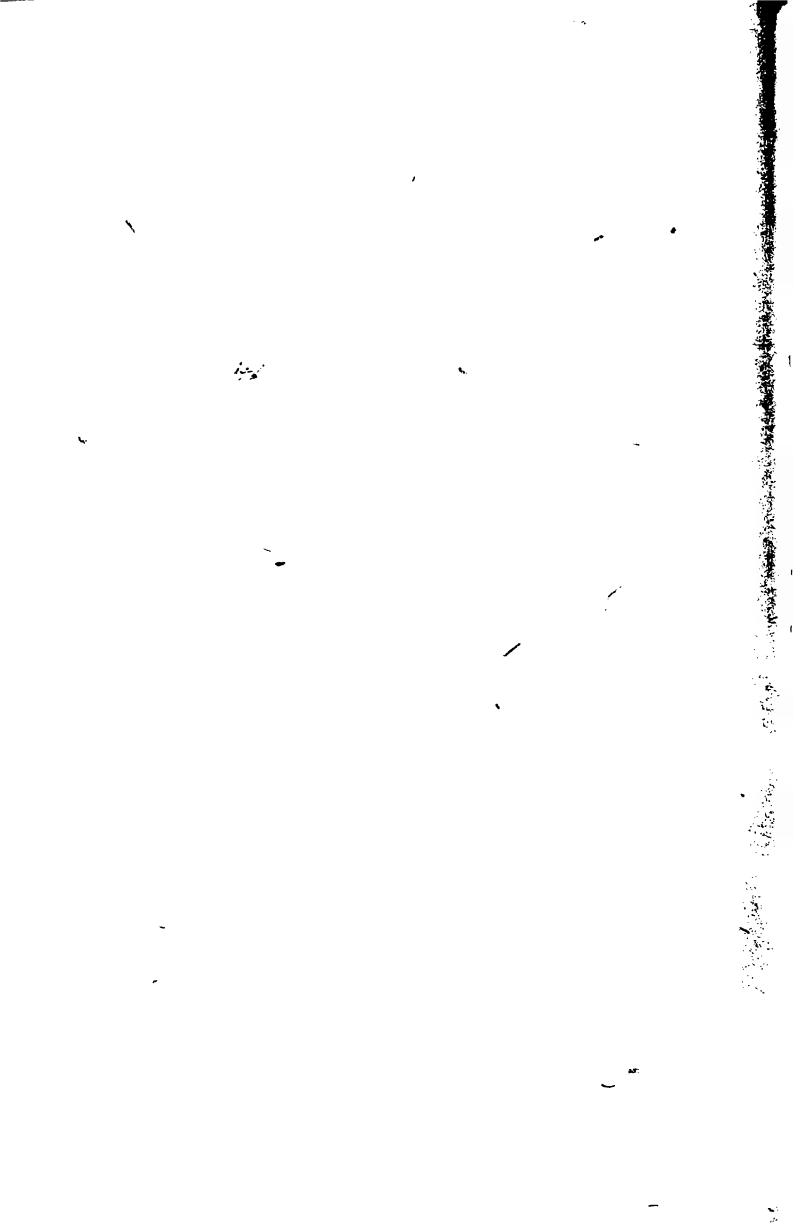
² În realitate s-a născut în 1699, iar Rousseau, născut în 28 iunie 1712, nu împlinise încă 16 ani.

prețioase încă nedezvoltate, n-avea încă nici o formă precisă. El aștepta cu nerăbdare clipa care să-i dea formă, și acea clipă, adusă mai grabnic de întâlnirea cu doamna de Warens, n-a venit totuși prea de timpuriu; cu simplitatea moravurilor primită prin educație, am trăit multă vreme în acea stare delicioasă dar de obicei fugară, în care dragostea și nevinovăția locuiesc împreună într-o inimă. Ea mă îndepărtase din casa ei.¹ Totul mă chema spre ea, ar trebui să mă întorc. Întoarcerea mi-a determinat soarta, și multă vreme înainte de a o poseda, nu mai trăiam decât prin ea și pentru ea. A, dacă inima ei s-ar fi mulțumit cu mine, tot așa cum ea ajungea inimii mele! Ce zile pașnice și fericite am fi petrecut împreună! Am trăit și asemenea clipe, dar au fost scurte și trecătoare, și ce soartă le-a urmat! Nu trece zi fără să-mi amintesc cu bucurie și duioșie această unică și scurtă epocă a vieții mele, în care am fost din plin eu însumi, fără amestec și piedică, și în care pot spune că am trăit cu adevărat. Pot să spun cam ca acel prefect de pretoriu, care, dizgrațiat sub Vespasian, s-a dus să-și sfârșască zilele pașnic, la țară: „Am petrecut șaptezeci de ani pe pământ și din ei am trăit șapte“. Fără acea scurtă dar prețioasă epocă, aș fi rămas poate nesigur de mine; căci în tot restul vieții, slab și fără apărare, am fost atât de hărțuit, aruncat de colo-colo, tras în dreapta și în stînga de patimile altora, încît, aproape pasiv într-o viață atât de furtunoasă, mi-ar veni greu să deslușesc ce a fost al meu

¹ Ca să se convertească la catolicism, la Turin. După un an s-a întors din nou la Annecy, la doamna de Warens.

în propria mea purtare, atît de mult crunta constrîngere m-a apăsât neîncetat cu toată povara ei. Dar în răstimpul aceluia mic număr de ani, iubit de o femeie plină de gentilețe și blîndețe, am făcut ce vroiam să fac, am fost ce vroiam să fiu, și, prin întrebuintarea dată răgazurilor mele, ajutat de învățămintele și de pilda ei, am știut să-i dau sufletului meu, încă simplu și nou, forma ce i se potrivește mai bine și pe care a păstrat-o. Înclinarea spre singurătate și contemplație mi s-a născut în inimă o dată cu simțirile entuziaste și afectuoase, făcute ca să întrețină aceea înclinație. Zarva și agitația le restrîng și le înăbușe, liniștea și pacea le reînvie și le exaltă. Am nevoie de reculegere ca să iubesc. Am convins-o să trăim la țară. O casă izolată pe o coastă de vîlcea era refugiul nostru; acolo, timp de patru-cinci ani, m-am bucurat de un secol de viață și de o fericire curată și plină, care-și întinde farmecul peste toată urîciunea soartei mele de acum. Aveam nevoie de o prietenă pe placul inimii, și o aveam. Dorisem să trăiesc la țară, și dorința mi se împlinise; nu puteam să sufăr supunerea, și eram perfect liber, mai mult decît liber, căci, ținut în lanțuri doar de legături afective, nu făceam decît ce vroiam să fac. Tot timpul îmi era ocupat de grijile dragostei și de îndeletniciri rustice. Nu doream nimic decît să continui la nesfîrșit această stare atît de plăcută. Singurul meu necaz era teama că n-o să dureze mult, și teama asta, izvorîată din puținătatea mijloacelor noastre bănești, nu era cu totul neîntemeiată. Atunci mi-am

propus să-mi abat gândurile de la această neliniște
căutînd în același timp resurse ca să preîntîmpin
obiectul temerii. M-am gândit că cea mai sigură apărare
împotriva sărăciei este o provizie de pricepere și m-am
hotărît să-mi întrebuițez răgazurile în așa fel încît
să fiu în stare, de va fi cu putință, să întorc cîndva
cele mai bune femei din lume ajutorul primit de la ea.

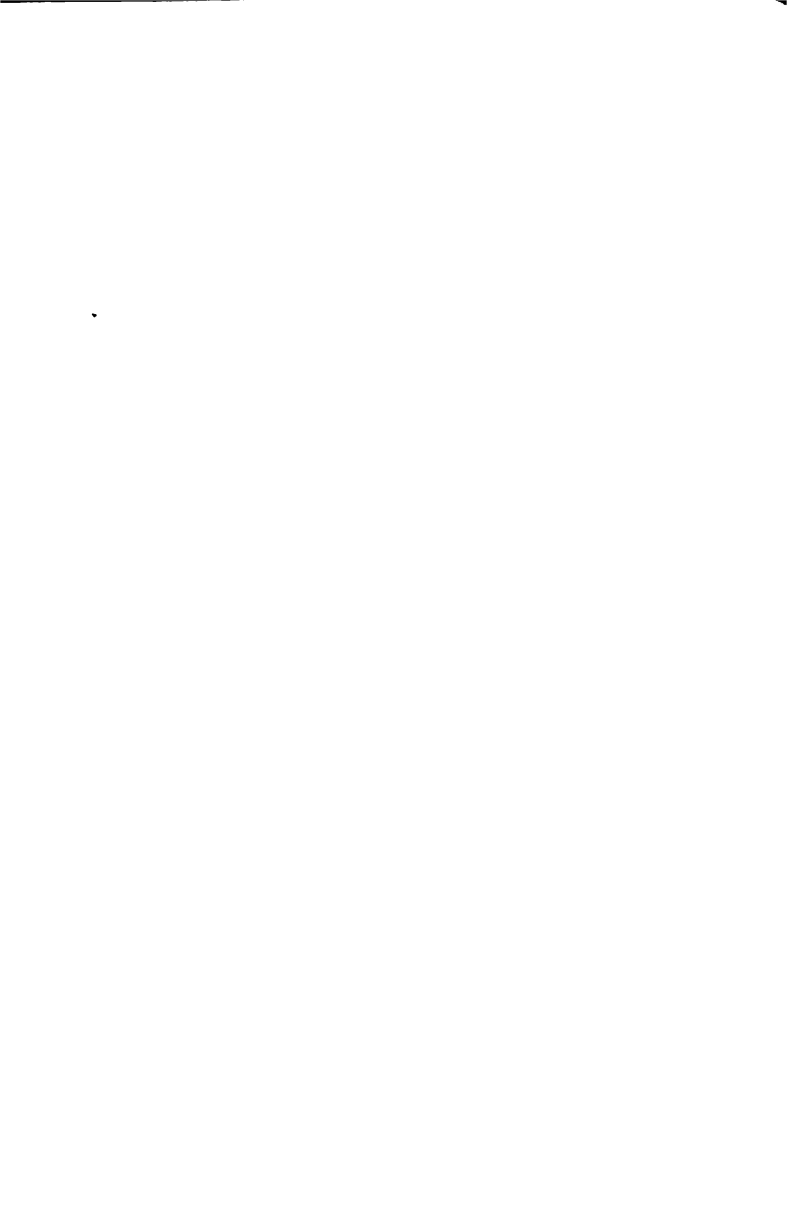
CUPRINS

PARTEA A DOUA (Urmare)

Cartea a zecea (1758—1759)	7
Cartea a unsprezecea (1760—1762)	78
Cartea a douăsprezecea. (1762—1765)	134

VISĂRILE UNUI HOINAR SINGURATIC

Întîia plimbare	225
A doua plimbare	234
A treia plimbare	246
A patra plimbare	263
A cincea plimbare	284
A şasea plimbare	296
A şaptea plimbare	309
A opta plimbare	328
A noua plimbare	343
A zecea plimbare	360

Redactor : ELENA MURGU
Tehnoredactor : TRAIAN ARGETOIANU

Apărut 1969. Tiraj 95 175 ex. broșate. Hirtie
ziar de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 16,01.
Coli tipar 11,5. A. nr. 6314/1969. C.Z. pentru
bibliotecile mari și mici 84—31 = 39.

Tiparul executat sub comanda nr. 90 361 la
Combinatul Poligrafic „Casa Științei”, Piața
Științei nr. 1, București — Republica Socialistă
România

Scanare și prelucrare digitală

EM

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

